FONTES
TRADITIONIS

Colecția *Fontes traditionis* este coordonată de prof. univ. dr. Eugen MUNTEANU

Iosif Camară (n. 1985) este cercetător la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum”). Este coautor al seriei *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688* și al volumului *Practici de traducere a numelor proprii în scrisul românesc premodern (1780-1830)*, publicate la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Organizează Simpozionul „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, desfășurat anual la Iași, și este co-editor al actelor acestei manifestări științifice (*Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică și traductologie*).

Referenți științifici:
Prof. univ. dr. Eugen MUNTEANU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Prof. univ. dr. Alin-Mihai GHERMAN, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia
Cercet. șt. princ. I. Zamfira-Eugenia MIHAIL, Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

Redactor: dr. Marius-Nicușor GRIGORE
Coperta: Manuela OBOROCEANU
Tehnoredactare: Luminița RĂDUCANU

ISBN: 978-606-714-579-3

© Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2020
700109 – Iași, str. Pinului, nr. 1A, tel./fax: (0232) 314947
http:// www.editura.uaic.ro e-mail: editura@uaic.ro
Director: prof. univ. dr. Constantin DRAM

FONTES TRADITIONIS

Iosif Camară

Rugăciunea TATĂL NOSTRU în limba română

Studiu istorico-filologic

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

2020

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
CAMARĂ, IOSIF
Rugăciunea Tatăl nostru în limba română: studiu istorico-filologic /
Iosif Camară. - Iaşi: Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, 2020
Conţine bibliografie
ISBN 978-606-714-579-3
811.135.1

Părinţilor mei,
Pavel şi Miluţa

Cuprins

Introducere 11

1. Rugăciunea domnească până la anul 1500 17
1.1. Creştinismul primelor secole: între greacă şi latină 17
1.1.1. Creştinismul de limbă greacă la Roma 17
1.1.2. Originea greco-orientală a creştinismului dunărean 18
1.1.3. Specificul terminologiei creştine moştenite în română 18
1.1.4. O romanitate bizantină 20
1.2. Limba liturgică în ţinuturile dunărene până în epoca slavonă 21
1.2.1. Influenţa bisericească a Constantinopolului 21
1.2.2. Liturghia greacă la români 25
1.2.3. Ipoteza cultului în latină la români 29
1.2.4. Cultul divin în româna primitivă 30
1.3. Cultul slavon la români 32
1.3.1. Apariţia slavilor şi convertirea lor la creştinism 32
1.3.2. Slavii dacici 34
1.3.3. Introducerea slavonismului la români 36
1.3.4. Limba greacă la români în epoca slavonă 38
1.4. Rugăciunea domnească şi diglosia 40
1.4.1. Cât de răspândit a fost la români *Tatăl nostru* slavonesc? 40
1.4.2. S-a rostit *Tatăl nostru* în limba greacă? 43
1.4.3. Cunoşteau românii medievali *Tatăl nostru* în româneşte? 43
1.5. Numele Rugăciunii domneşti 46
1.5.1. *Tatăl nostru* 46
1.5.2. *Rugăciunea domnească* şi variantele sale 46
1.5.3. *Oraţia dominicală* 47
1.5.4. *Ocinaş* 47

2. Rugăciunea domnească în secolul al XVI-lea 51
2.1. Traducerea Rugăciunii domneşti 52
2.2. Versiunea din *Evangheliarul de la Sibiu* (1551-1553) 53
2.3. Versiunea din *Catehismul* lui Coresi (1560) 55
2.4. Versiunile din *Tetraevanghelul* lui Coresi (1561) 56
2.5. Versiunea Luca Stroici (1593) 58
2.6. Doxologia 60
2.7. Ce versiune a fost răspândită în secolul al XVI-lea? 60

2.8. Contextul cultural al traducerii 62

3. Rugăciunea domnească pe calea standardizării 65
3.1. Rugăciunea *Tatăl nostru* în sec. al XVII-lea 65
3.1.1. *Noul Testament de la Bălgrad* 65
3.2. Rugăciunea *Tatăl nostru* în epoca lui Antim Ivireanul 68
3.3. Rugăciunea domnească în *Evanghelie* 70
3.3.1. Cele mai vechi ediţii româneşti ale *Evangheliei* 71
3.3.2. Rugăciunea în ediţiile *Evangheliei* din secolul al XVIII-lea 78
3.4. Rugăciunea *Tatăl nostru* în *Liturghier* 79
3.5. *Tatăl nostru* cu tâlc 82
3.6. Rugăciunea *Tatăl nostru* în textele didactice 83

4. *Tatăl nostru* ca specimen de limbă 87
4.1. *Pater noster* poliglot 87
4.2. Versiunea Gruneweg (c. 1600) 88
4.3. Versiunea Megiser (1603) 94
4.4. Versiunea Bocatius (1614) 98
4.5. Versiunea publicată de Hartknoch (1684) 98
4.6. *Tatăl nostru* la Chamberlayne 100
4.7. Rugăciunea *Tatăl nostru* la Hervás 102
4.8. Rugăciunea *Tatăl nostru* şi latinitatea limbii române 106
4.8.1. Rugăciunea *Tatăl nostru* în epoca latinistă 106
4.8.2. Observaţii cu privire la structura etimologică a lexicului rugăciunii 112

5. Variante textuale 113
5.1. Invocaţia „Tatăl nostru care eşti în ceruri” 113
5.2. *Tată* şi *părinte* în limba română şi în rugăciune 113
5.2.1. Motivaţie teologică la Nicolae Milescu 114
5.2.2. *Părinte* şi conştiinţa latinităţii 115
5.2.3. Relaţia dintre *tată* şi *părinte* în textele vechi româneşti 115
5.3. Singularul *cer* în vechile versiuni româneşti 126
5.3.1. Tradiţia textuală 128
5.3.2. Sursa singularului *cer* în rugăciune 129
5.4. Prima cerere: „Sfinţească-se numele tău” 132
5.5. Cererea a doua: „Vie împărăţia ta” 133
5.5.1. Forma iotacizată *vie* în stilul bisericesc 134
5.6. Cererea a treia: „Fie voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ” 136
5.6.1. Tradiţia textuală 136
5.6.2. „*Fie/facă-se* voia ta” 137

5.7. Cererea a patra: „Pâinea noastră cea spre ființă...” 139
5.7.1. Interpretare 139
5.7.2. „Pâinea noastră cea săţioasă” 140
5.7.3. „Pâinea noastră cea de toate zilele” 144
5.7.4. „Pâinea noastră cea de pururea” 146
5.7.5. „Pâinea noastră cea spre ființă” 149
5.8. Cererea a cincea: „Şi ne iartă nouă greşalele noastre...” 152
5.8.1. *A ierta – a lăsa* 152
5.8.2. *Greşalele – greşiţilor*/*datoriile – datornicilor* 153
5.8.3. *Greşalele* în stilul bisericesc 155
5.9. Cererea a şasea: „Şi nu ne duce pe noi în ispită” 156
5.9.1. Repere filologice şi exegetice 156
5.9.2. Traducerile româneşti. Seria *a (a)duce – a băga* 160
5.9.3. Seria *ispită – năpastă* şi sursa celui mai vechi *Pater* 161
5.9.4. Alte opţiuni contextuale: *întrebare*, *bântuială*, *iscuşenie* 162
5.9.5. Seria *ispită – năpastă – bântuială* în textul biblic 163
5.9.6. *Cale de ispită* 169
5.10. Cererea a şaptea: „Ci ne izbăveşte de cel rău” 171
5.10.1. Construcţia adversativă 171
5.10.2. Eliberarea în limbajul biblic 175
5.10.3. *Cel rău*/*cel viclean* 178

Concluzii 181

Bibliografie 185

Rugăciunea *Tatăl nostru* în limba română. Corpus de texte 205
Secolul al XVI-lea 206
Secolul al XVII-lea 208
Secolul al XVIII-lea 216
Secolul al XIX-lea 226
Secolul XX 235
Secolul XXI 241
Versiuni în dialectul aromân 244
Versiuni în dialectul istroromân 244

Introducere

Tatăl nostru a fost instituit de Iisus Hristos ca un model de rugăciune ce se sprijină pe întreaga *Evanghelie*. Această rugăciune prezintă, aşadar, un caracter revelat, exemplar şi sintetic, ceea ce îi conferă un rol de primă importanţă în creştinism şi o popularitate în limbile pământului neegalată de alte texte.

Rugăciunea are sursă biblică, fiind transmisă în două variante: prima, aflată în Evanghelia după Matei (6:9-13), a fost rostită de Iisus Hristos cu prilejul Predicii de pe Munte (Mat. 5-7), pe o colină identificată cu ceea ce azi se numeşte Muntele Fericirilor, pe ţărmul Mării Galileii. În această formă, textul începe cu o *invocaţie*, continuă cu şapte *cereri* şi se încheie cu o *doxologie*. Cealaltă variantă, uşor modificată şi mai redusă, se găseşte în Evanghelia după Luca (Lc. 11:2-4); ea a fost rostită la cererea ucenicilor, într-un loc în care Mântuitorul era retras pentru rugăciune, identificat cu Muntele Măslinilor. Versiunea mateiană s-a răspândit între primii creştini, cum atestă deja *Didahia* (datată în anii 50-70 p. Chr.), care stabileşte rostirea ei de trei ori pe zi. De atunci, *Tatăl nostru* este prezent în orice act devoţional public sau privat.

Rugăciunea domnească este cel mai simplu şi mai natural mod de exprimare a credinţei. Au rămas în memoria colectivă momente când oamenii au îngenuncheat în stradă şi au rostit rugăciunea în mod spontan. Într-un interviu din ultimii ani de viaţă, principesa Ileana a României mărturisea că, după doi ani de exil, pribeagă şi moartă sufleteşte din cauza pierderii ţării, a trecut de la moarte la viaţă deodată, zicându-şi obişnuitul *Tatăl nostru*, când a ajuns la „Facă-se voia ta". Un sondaj în folclorul românesc ne arată că rugăciunea însoţeşte orice practică populară de leac şi este prezentă în orice situaţie de cumpănă. *Tatăl nostru* dă glas nevoilor fundamentale ale omului din toate epocile istorice şi, cum observă Alexander Schmemann într-un comentariu la rugăciune, aceasta pare a fi fost alcătuită pentru fiecare în parte.

Importanţa rugăciunii şi simplitatea ei o aşază între primele texte deprinse în copilărie, fapt ilustrat de Octavian Goga în poezia *Dorinţa*: „Copiii noştri să-i înveţi/ Tu: Crezul... Născătoarea.../ S-ajung să-i văd cântând pe toţi/ În strană, sărbătoarea". De asemenea, este primul text transmis de misionari noilor convertiţi, lucru care a dus la apariţia unor versiuni vernaculare de mare valoare

pentru istoria limbilor. Totodată, fiind cunoscută pe de rost, ea a servit la învăţarea buchilor atât de copii, cât şi de intelectualii care doreau să se familiarizeze cu un alfabet necunoscut; este cazul numeroaselor versiuni scrise cu slove diferite de cele folosite în mod curent de limba rugăciunii (e.g. *Tatăl nostru* grecesc scris cu litere chirilice de Milescu pentru Stiernhielm).

Dacă, după aprecierea lui Goethe, *Noul Testament* este limba maternă a Europei, putem spune, păstrând analogia, că *Tatăl nostru* face parte din vocabularul de bază al acesteia: rugăciunea a devenit etalon de memorare, iar expresii ca *a şti/a spune ca pe Tatăl nostru* sunt chiar mai populare decât *a trăi ca în sânul lui Avraam* (după Lc. 16:22). Fiind forme ale discursului repetat, secvenţe din rugăciune au pătruns adânc în limbile istorice, cum este versul „toamna noastră cea de toate clipele" al lui Emil Brumaru. Un sondaj al aluziilor la rugăciune prezente în literatura română, pe care l-am realizat în pregătirea acestui volum, arată că nu există scriitor mare care să nu fi menţionat măcar o dată rugăciunea în opera lui. Unii intelectuali şi-au legat chiar numele de *Tatăl nostru*: Milescu şi Dosoftei l-au diortosit, Antim, Heliade şi Voiculescu l-au comentat, Arghezi l-a parafrazat, iar Caragiale i-a dedicat o schiţă.

Prin simplitatea ei, rugăciunea conţine concepte fundamentale din experienţa despre lume a unei comunităţi istorice (paternitatea, cârmuirea, voia, hrana, răul etc.), exprimate prin termeni din fondul principal de cuvinte, care o feresc de neologizare sau arhaizare. Acest text ilustrează „firea" graiului, putând fi considerat cartea de vizită a limbii în lume. Este de notorietate dragostea lui Jorge Luis Borges pentru rugăciunea *Tatăl nostru*, pe care o memorase în multe limbi ale pământului. Scriitoarea Alina Diaconu i-a furnizat în două rânduri versiunea românească, pe care ne-a comunicat-o şi nouă împreună cu circumstanţele în care s-a petrecut acest episod: Borges, scriitorul orb, şedea în faţa barului Sfântul Iacob din Buenos Aires, azi dispărut; când Alina Diaconu s-a prezentat, Borges a cerut să-i fie recitată rugăciunea în româneşte. Acolo, în plină stradă, scriitoarea a rostit *Tatăl nostru* românesc: „era siempre la plegaria que me habían enseñado en mi casa, en mi infancia mis padres". Din relatarea cu lux de amănunte a acestui episod răzbat legăturile cu „acasa", părinţii şi copilăria pe care le poartă în sine rugăciunea *Tatăl nostru* învăţată la o vârstă fragedă. Forţa evocatoare a rugăciunii se explică parţial prin conservatorismul acestui text care pare încremenit în timp: versiunea românească actuală conţine fapte de limbă ce funcţionează din sec. al XVI-lea până în prezent, chiar dacă ele nu mai

sunt caracteristice pentru româna actuală: *sfinţească-se* în loc de *să se sfinţească*, *vie* în loc de *să vină*, *ne izbăveşte* în loc de *izbăveşte-ne*, uneori şi *greşale* pentru *greşeli*, *carele* pentru *care* sau *pre* în loc de *pe*.

Toate aspectele trecute în revistă mai sus justifică interesul lingvistic pentru rugăciunea *Tatăl nostru*. Acest interes s-a manifestat constant de-a lungul timpului, în special prin culegerile de *Tatăl nostru* poliglot, practică întâlnită din epoca marilor descoperiri geografice până azi. Eugeniu Coşeriu (2010) a studiat rugăciunea cu mijloacele lingvisticii textului, într-o lucrare cu un pronunţat caracter teoretic, valoroasă pentru observaţiile asupra limbajului religios. Cele mai vechi versiuni în limbile romanice s-au aflat în atenţia romanistului elveţian Siegfried Heinimann (*Oratio dominica romanice*, Tübingen, Niemeyer, 1988).

Tatăl nostru românesc a fost studiat sporadic, mai ales cu prilejul ediţiilor de texte care conţin rugăciunea, de o atenţie specială bucurându-se versiunile de la începuturile scrisului în limba română. Filiaţia acestora a fost cercetată de Ion Gheţie şi Al. Mareş (1985), care pun şi problema contextului cultural al traducerii versiunilor, iar Magdalena Georgescu (1978), editând *Ocenaşul cu tâlc* publicat de Cipariu, propune o grupare pe redacţii a versiunilor din primele două secole de scris românesc. Eugen Munteanu (2008, p. 407-448) a făcut o cercetare comparativă interlingvistică asupra încercărilor româneşti de traducere a hapaxului *ἐπιούσιος* din cererea a patra. Romanistul Al. Niculescu (2002) este singurul filolog care schiţează o istorie a *Tatălui nostru* românesc, pe baza unui corpus restrâns şi printr-o confruntare cu versiunile standard din limbile vechi de cultură. Coşeriu (1994) dedică o lucrare specimenelor de limbă română care au circulat în lucrările savanţilor occidentali de-a lungul secolelor, un loc de frunte ocupându-l *Tatăl nostru*; el studiază filiaţia textelor şi împrejurările în care acestea s-au difuzat în Occident. Cu excepţia articolului semnat de profesorul Niculescu, toate contribuţiile menţionate acoperă o anumită perioadă sau o problemă legată de rugăciunea *Tatăl nostru*, lipsind până în prezent o lucrare dedicată rugăciunii din cele cinci secole de scris românesc.

Ne-am propus, aşadar, să studiem *Tatăl nostru* românesc începând cu versiunea din *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (1551-1553) şi încheind cu versiunile actuale. În acest scop, am realizat un corpus de texte în care am inclus toate versiunile din sec. al XVI-lea, versiunile din sec. al XVII-lea la care am avut acces, prezente în manuscrise şi tipărituri, precum şi o selecţie a versiunilor din următoarele secole, când textul rugăciunii este deja standardizat.

Importanţa rugăciunii face ca tipologia prezenţei istorice a acesteia să includă un mare număr de texte: lucrări liturgice, biblice, catehetice, omiletice, specimene de limbă, istorii ale limbii, abecedare etc. Se pune, aşadar, problema stabilirii sursei, a filiaţiei, a paternităţii şi a datării versiunilor, mai ales când acestea apar izolat. Am încercat să lămurim aceste probleme servindu-ne de critica textuală, aşa cum a fost ea teoretizată de Ion Gheţie şi Al. Mareş (1974) şi aplicată în diversele ediţii de texte, cu sugestiile metodologice oferite de Gheţie (1975b) şi Onu (1973, p. 21-23, 26). Chiar dacă vorbim de un text de mici dimensiuni, studiul lingvistic, pornind de la cercetările de dialectologie istorică ale lui Gheţie (1975), relevă informaţii preţioase despre versiuni. Faţă de opiniile cercetătorilor anteriori, care nu au admis circulaţia orală a rugăciunii în epoca veche a scrisului românesc, am plecat de la premisa, bazată pe contribuţia lui Eugeniu Coşeriu (1994), că rugăciunea *Tatăl nostru* s-a difuzat pe cale orală atunci când nu există dovezi că a rezultat prin traducere sau prin copiere fidelă. Dacă cercetările anterioare au apelat la versiuni standard din limbile de cultură, noi am făcut studiul comparativ interlingvistic (v. Munteanu 2008) pe baza unui corpus extins (în special slavon), urmărind diferenţele înregistrate de acestea.

Cele mai vechi versiuni româneşti au fost tratate pe larg, urmărind cum s-a consolidat norma. Începând cu epoca lui Antim Ivireanul, când rugăciunea s-a standardizat, am renunţat la prezentarea cronologică a faptelor, modificările operate în textul rugăciunii regăsindu-se în capitolul dedicat analizei variantelor textuale.

Ne-am referit în treacăt şi la versiuni ale rugăciunii în dialectele sud-dunărene, incluzând câteva în corpusul de texte la propunerea profesorului Wolfgang Dahmen. De versiunile în dialectul aromân s-a ocupat sumar Nistor Bardu (2015), iar *Tatăl nostru* ca specimen de dialect istroromân a fost discutat filologic şi lingvistic de Sextil Puşcariu (v. PUŞCARIU, SI).

Am acordat o atenţie specială limbii liturgice din ţinuturile dunărene, întrucât aceasta a influenţat limba rugăciunii vernaculare. *Limba liturgică* (bisericească) desemnează o *limbă funcţională* folosită atunci când se vorbeşte despre universul credinţei (cf. Coşeriu 2010; Chivu 1997). Avem, aşadar, o situaţie de *diglosie*, care constă în existenţa a două limbi (*High* şi *Low*) cu funcţii diferite în aceeaşi comunitate (Ferguson 1959). Limba liturgică defineşte atât liturghia, cât şi Rugăciunea domnească: până azi, rugăciunea se rosteşte în limba de cultură acolo unde există diglosie. Dacă pentru vorbitor limba proprie este

singura formă autentică de exprimare a conţinuturilor de conştiinţă, celelalte idiomuri fiind percepute ca simple nomenclaturi (Coşeriu 1994b, p. 182-184), în universul de cunoaştere al religiei observăm că singura aptă să redea esenţa lucrurilor este limba liturgică. Această situaţie caracterizează şi limba liturgică din cadrul aceleiaşi limbi istorice. Nu dimensiunea socială a limbajului îl împiedică pe vorbitor, în actul devoţiunii individuale, să spună „Domnule, absolvă-mă" în loc de „Doamne, miluieşte-mă"; explicaţia stă în rolul deosebit de important pe care îl joacă funcţiile evocative în producerea sensului: orice semn evocă universul de discurs în care funcţionează, contextul verbal, circumstanţele extralingvistice, tradiţia lingvistică şi culturală, mediul etc. în care apare, adică toată realitatea care îl înconjoară (v. Coşeriu 2004, p. 319-324). Funcţia evocativă explică introducerea unor cuvinte aramaice în *Evanghelie*. Într-o scenă de maximă intensitate, recunoscându-l pe Iisus cel înviat, Maria Magdalena exclamă „Rabbuni!", cuvânt redat întocmai de evanghelistul Ioan (20:16), care îl şi explică imediat (cf. 1 Ioan 1:3: „ce am auzit, ce am văzut cu ochii noştri, ce am privit şi mâinile noastre au pipăit"). În traducerea *Evangheliei* şi a liturghiei, multe cuvinte şi sintagme au fost preluate din original, chiar şi când transferul lingvistic nu era absolut necesar. În *Vetus Latina*, Palmer (1988, p. 186) observă că, pe lângă termenii tehnici necesari, inexistenţi în latină, s-au preluat şi cuvinte greceşti inutile, din „anxious piety or sheer incompetence". Palmer ignoră, în realitate, forţa evocatoare a elenismelor pentru o comunitate care primise *Evanghelia* în limba greacă, în viziunea acesteia ele fiind singurele capabile să exprime conţinutul religios. Prin urmare, limba liturgică are valoarea limbii materne în universul religiei. Aceste aspecte explică satisfăcător prezenţa unor termeni din limba de cultură în versiunile vernaculare ale rugăciunii *Tatăl nostru*; este şi cazul elenismelor din rugăciunea aromânească sau al slavonismelor din versiunile nord-dunărene.

Ca texte de referinţă, în studiul nostru am folosit următoarele versiuni biblice: pentru greacă, *Textus Receptus* (disponibil în proiectul digital *Blue Letter Bible*) şi BIBL. GRAECA (LXX şi NA^{28}); pentru latină, *Vulgata Hieronymiana* (din *Bibliotheca Latina IntraText*) şi *Vulgata Clementina* (din *VulSearch*); pentru slavonă, *Biblia* de la Ostrog (1597). Diferenţele faţă de alte versiuni au fost semnalate la locul respectiv. Concordanţa biblică pe care ne-am bazat în discutarea ocurenţelor din texte este cea pusă la dispoziţie în proiectul *Blue Letter Bible*.

* * *

Lucrarea de faţă are la bază teza de doctorat realizată sub conducerea ştiinţifică a prof. dr. Eugen Munteanu, susţinută în 2012[1]. Cercetarea a fost începută la Alba Iulia, în 2009, ca lucrare de disertaţie îndrumată de prof. dr. Alin-Mihai Gherman. Subiectul a fost reluat cu prilejul studiilor doctorale la Iaşi, unde prof. dr. Eugen Munteanu desfăşoară cercetări de filologie biblică românească, conducând – la vremea aceea – proiectul *Monumenta linguae Dacoromanorum*. Recunoştinţa noastră se îndreaptă către conducătorul tezei de doctorat, prof. dr. Eugen Munteanu; de asemenea, către referenţii tezei şi ai versiunii de faţă: prof. dr. Alin-Mihai Gherman, prof. dr. Gheorghe Chivu, prof. dr. Wolfgang Dahmen şi prof. dr. Zamfira-Eugenia Mihail. Adresăm mulţumiri colegelor de la Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum", colectivului Catedrei de Filologie Clasică a UAIC, lui Emanuel Conţac şi tuturor celor care ne-au sprijinit pe parcursul cercetării cu resurse, sfaturi şi încurajări. Aceleaşi mulţumiri domnului Lucian Leonte, directorul tehnic al Editurii Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" şi doamnei Dana Lungu, iar în mod special doamnei Luminiţa Răducanu şi domnului dr. Marius Grigore. Nu în ultimul rând, întregii familii – în special soţiei Elena, tatălui Pavel şi mamei Miluţa, fraţilor Gabriel şi pr. Daniel – şi pr. Vladislav Nedelcu, cele mai adânci sentimente de recunoştinţă.

[1] Câteva părţi şi prelucrări din teză au fost deja publicate în volume şi reviste de specialitate; ele sunt reproduse aici într-o formă revizuită: *„Şi nu ne duce pe noi în ispită": a şasea cerere din rugăciunea Tatăl nostru în limba română*, în Eugen Munteanu (coord.), *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică şi traductologie*, VIII, Iaşi, Editura UAIC, 2019, p. 143-159; *Rugăciunea* Tatăl nostru *în însemnările unui liovean din secolul al XVI-lea*, în „Biblicum Jassyense", 5 (2014), p. 87-95; *Consideraţii filologice privind posteritatea Noului Testament de la Bălgrad*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica", 15:1 (2014), p. 221-230; *Istoria unui pasaj dificil din rugăciunea Tatăl nostru în limba română: „Pâinea noastră cea spre fiinţă"*, în *Al. Andriescu – 88*, (ed. Gabriela Haja), Iaşi, Editura UAIC, 2014, p. 135-152; *O posibilă variaţie dialectală în textele vechi româneşti:* tată/părinte, în *Flores Philologiae. Omagiu profesorului Eugen Munteanu la împlinirea vârstei de 60 de ani* (ed. Ana Catană-Spenchiu/Ioana Repciuc), Iaşi, Editura UAIC, 2013, p. 178-189; *Singularul* cer *în cele mai vechi versiuni româneşti ale oraţiei dominicale*, în „Text şi discurs religios", 3 (2011), p. 123-130; *Versiunile româneşti ale rugăciunii Tatăl Nostru din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone*, în *Receptarea...*, I, 2011, p. 36-52; *Rugăciunea* Tatăl nostru *în limba română. Schiţă istorică*, în „Horeb", 1, 2019, p. 99-124.

1
Rugăciunea domnească până la anul 1500

1.1. Creştinismul primelor secole: între greacă şi latină

Rugăciunea *Tatăl nostru* a fost notată în limba greacă şi s-a transmis primelor comunităţi creştine fie în această limbă, fie în limba pe care o înţelegeau neofiţii. Liturghia creştină a fost oficiată iniţial în limba greacă, dar s-a tradus şi ea ulterior în limba poporului. Ne-am propus, în continuare, să examinăm condiţiile în care a apărut şi s-a dezvoltat creştinismul la Dunărea de Jos, în încercarea de a stabili în ce limbă se rostea rugăciunea şi se oficia liturghia în romanitatea dunăreană.

1.1.1. Creştinismul de limbă greacă la Roma

Limba primară a creştinismului a fost greaca şi în această limbă s-a difuzat iniţial Evanghelia în Imperiul Roman, care era un spaţiu prin excelenţă bilingv; aşa se explică faptul că evanghelistul Marcu redactează în greacă Evanghelia pentru comunitatea din Roma şi tot în greacă se adresează apostolul Pavel în Epistola către romani (Metzger 2001, p. 286; Palmer 1988, p. 286). În etapa iniţială, greaca a fost limba oficială a Bisericii romane, limba *Bibliei* şi a textelor pastorale (Mohrmann 1949, p. 72).

Procesul de trecere de la greacă la latină a început prin convertirea romanilor autohtoni, a căror limbă curentă era latina, de aici decurgând necesitatea traducerii textului biblic şi a textelor pastorale (*ibid.*, p. 73). Metzger (2001, p. 286) susţine că, în cadrul cultului, textul se citea în greacă şi apoi în graiul vernacular, această ultimă versiune transmiţându-se oral. În mod paradoxal, primele ştiri despre traducerea unor fragmente biblice (*Epistolele pauline*) în latină nu vin de la Roma, ci din latinitatea nord-africană, către anul 200 (Metzger 2001, p. 289). Cea mai veche versiune în limba latină a rugăciunii *Tatăl nostru*, datând de pe la anul 200, se păstrează în comentariul făcut acesteia de Tertullian (Hammerling 2010, p. 25).

Latinizarea limbii oficiale devine evidentă pe la jumătatea secolului al III-lea, când corespondenţa episcopilor încetează să mai fie exclusiv în limba

greacă (Mohrmann 1949, p. 73). Faza finală a latinizării este reprezentată de traducerea în latină a celui mai conservator domeniu al vieţii religioase, cultul divin, fapt petrecut în timpul pontificatului papei Damasus (360-382) (Palmer 1988, p. 196).

1.1.2. Originea greco-orientală a creştinismului dunărean

Creştinismul a ajuns la Dunărea de Jos încă din faza lui apostolică. Nu doar vecinătatea teritoriului daco-moesic faţă de centrele romane din Balcani pledează pentru acest lucru, ci şi importanţa cetăţilor greceşti de pe ţărmul pontic. Ştirile din Antichitatea târzie privitoare la apostolatul Sfântului Andrei în Scythia Minor, analizate de istoricul Emilian Popescu (2000), vin, aşadar, să întărească o concluzie care rezultă cu necesitate din examinarea condiţiilor în care primii misionari au răspândit creştinismul.

Dacă lucrările lingvistice vorbesc, invariabil, despre pătrunderea creştinismului la Dunărea de Jos în limba latină, este meritul romanistului Alexandru Niculescu (2001) de a fi semnalat faptul că primul creştinism ajuns în regiune a fost de limbă greacă, distingând două etape ale pătrunderii acestuia, una grecească şi cealaltă latinească. Cercetătorul pomenit atrage atenţia asupra numărului covârşitor de inscripţii greceşti din Scythia Minor, aflate în legătură cu Asia Mică, Siria şi Egiptul, invocând şi prezenţa unor bazilici dobrogene de tip elenistic şi sirian. În consecinţă, el respinge, cel puţin pentru Scythia Minor, afirmaţia lui I. Fischer privind caracterul exclusiv latin al creştinismului dunărean şi vorbeşte cu dreptate despre „originile greco-orientale ale creştinismului propagat în Scythia Minor”; după Niculescu, acest lucru conduce la o datare mai timpurie a începuturilor creştinismului în regiune, fără a exclude posibilitatea originii sale apostolice (Niculescu 2001, p. 52-58). Aceeaşi constatare a fost făcută pentru Pannonia de către Kovács (2003), care arată că prima generaţie de creştini din regiune era formată din greci sau grecofoni din Orient, indiciile trimiţând către Siria.

1.1.3. Specificul terminologiei creştine moştenite în română

Caracterul specific al creştinismului daco-roman este remarcat de Ivănescu (1980, p. 91-93), el fiind şi primul lingvist care vede consecinţe lingvistice ale acestui fapt. Arătând că în Dacia romană creştinismul nu a putut fi de origine italică şi panonică, neexistând dovezi în acest sens, el conclude că

misionarii din Dacia puteau fi greci vorbitori de latină, de unde ne-ar fi putut rămâne *elemente explicabile prin greacă* (Ivănescu 1980, p. 91-93). Din păcate, asupra acestei ipoteze nu s-a mai revenit. Totodată, el relevă condiţiile de izolare în care s-a dezvoltat creştinismul daco-roman faţă de Roma, terminologia creştină din latina dunăreană fiind diferită de cea din Apus: au dispărut *ecclesia* şi *diabolus*, rămânând *basilica* şi *draco* 'dragon', s-au impus *servatoria* în loc de *festa* şi *Rosalia* în loc de *Pentecosta* etc. El explică aceşti termeni prin caracterul popular al creştinismului daco-romanilor, aflat la hotarul Imperiului, şi prin izolarea de latinitatea occidentală, survenită odată cu aşezarea hunilor în Pannonia (sec. al V-lea), ceea ce a determinat includerea Dunării de Jos în zona de influenţă a Bizanţului (*ibid.*).

Independent de Ghe. Ivănescu, teologul D. Stăniloae (1979) insistă asupra individualităţii vocabularului creştin moştenit în română, văzând în această individualitate o convertire veche la Dunărea de Jos, din vremea când terminologia creştină de la Roma nu se desăvârşise. El aduce în sprijinul explicaţiei sale mai mulţi termeni (din care însă nu toţi pot fi reţinuţi), cu un caracter „mai popular, mai puţin abstractizat teologic". Deosebit de importantă este observaţia că termenului *a învia* îi corespunde în greacă nu *ἀνίστημι* 'a se scula', consacrat în relatările privitoare la învierea lui Hristos, ci *ἀναζάω* 'a reveni la viaţă', un termen exclusiv neotestamentar (cu cinci ocurenţe: Lc. 15:24, 15:32, Rom. 7:9, 14:9, Apoc. 20:5).

> *A învia* (de unde derivă *înviere*) nu reprezintă un calc după corespondenţii consacraţi din limbile de cultură (gr. *ἀνίστημι*, *ἀνάστασις*, lat. *resurgo, resurrectio*, sl. ***въскрьснѫти, въскрьсєниѥ***) 'a se scula (ridica) din nou'. Faptul că se găseşte şi în aromână este o dovadă sigură că termenul datează dintr-o epocă străveche. Puşcariu (1928), într-o lucrare dedicată prefixului *în*, îl consideră, pe bună dreptate, format pe teren latinesc. În lumina observaţiilor făcute de Ghe. Ivănescu şi Al. Niculescu, derivatul *in+vivere* ar putea să-şi aibă modelul în graiul primelor comunităţi creştine de la Dunărea de Jos, de factură greco-orientală.

Din cele arătate rezultă că la Dunărea de Jos a pătruns iniţial un creştinism de factură greco-orientală. Romanizarea Daciei s-a făcut într-o epocă în care limba oficială a creştinismului roman era greaca; aşadar, terminologia creştină

de origine latină nu putea veni de la Roma, ci din celelalte provincii ale Imperiului[1]. Aceste aspecte explică individualitatea vocabularului creştin din latina de la baza limbii române.

1.1.4. O romanitate bizantină

Situaţia lingvistică a creştinismului de la Dunărea de Jos este strâns legată de problema dependenţei canonice a acestor teritorii. Identificarea autorităţii bisericeşti care a exercitat drepturi în regiune ridică numeroase controverse (v. Emilian Popescu 2000, în special nota 85, p. 209-210; cf. Nelu Zugravu, în FHDRCh, p. 126-132).

Patriarhul de Constantinopol avea în jurisdicţia sa Thracia, din care făcea parte Scythia Minor, dar şi, potrivit canonului 28 de la Sinodul al IV-lea Ecumenic, pe creştinii din regiune aflaţi în afara graniţelor Imperiului (*in partibus infidelium*) (Popescu 2000, p. 210). La sfârşitul secolului al IV-lea, Dacia şi Macedonia aparţineau prefecturii cu sediul la Mediolanum, ceea ce a făcut ca Sfântul Ambrozie să judece procese în regiune. După înfiinţarea prefecturii Illyricum, în 395, cele două provincii trec în subordinea împăratului de Răsărit, fapt care va duce la o luptă de câteva secole între Roma şi Constantinopol pentru jurisdicţia bisericească asupra regiunii.

Unii cercetători consider că, din 395, autoritatea Romei a continuat multă vreme în regiune (v. Nelu Zugravu, în FHDRCh, p. 126-132). În realitate, mărturiile lingvistice arată că influenţa Romei s-a exercitat în vestul Balcanilor, dar nu şi în latina dunăreană. După cum dovedeşte Mihăescu, limba română continuă latina vorbită în sec. II-III, iar inovaţiile ulterioare nu au mai pătruns până în Dacia: „între latina de la baza limbii române şi cea care este la baza limbilor romanice din Occident există o fantă, o discontinuitate netă, explicabilă prin faptul că s-a aflat între ele o masă aloglosă” (Mihăescu 1993, p. 17-18). Lucrul acesta reiese clar din comparaţia pe care o face Mihăescu între elementele de origine latină prezente în albaneză şi cele din restul romanităţii: cei cca 600 de termeni de origine latină prezenţi în albaneză sunt orientaţi către Occident, iar în domeniul bisericesc poartă influenţa Romei, deosebindu-se prin acestea de corespondenţii româneşti. Totodată, ei nu confirmă ipoteza mai veche

[1] Lămurirea acestor probleme s-ar putea face prin căutarea unor corespondenţe în inscripţiile din ceea ce azi numim *Romania submersa* şi în fragmentele biblice din *Vetus Latina*.

privind convieţuirea albanezilor cu românii, cele două latinităţi aparţinând la două arealuri culturale diferite (*ibid.*, p. 19, 44-51).

Mărturiile arheologice, cum am menţionat, arată că daco-romanii erau legaţi de Constantinopol. Există însă şi mărturii lingvistice că înrâurirea Bizanţului, care până în sec. al VII-lea avea latina ca limbă de Stat, era vie în zonă: acestei epoci i se datorează cuvinte precum *conventus,* care în Occident se păstrează cu sensul 'convent', iar în vechiul teritoriu bizantin semnifică 'discuţie, cuvânt' (în română, greacă şi albaneză); aceeaşi relaţie cu latinitatea bizantină de până la grecizarea Imperiului explică mai buna conservare a terminologiei militare de origine latină în română (Mihăescu 1993, p. 18). Romanistul Al. Niculescu (2001, p. 69) a surprins cu precizie acest lucru prin următoarele cuvinte: „Bizanţul greco-latin originar rămâne cheia şi centrul imperial-religios al creştinismului balcanic – şi, implicit, al celui danubian şi carpatic – adică al românilor".

1.2. Limba liturgică în ţinuturile dunărene până în epoca slavonă

1.2.1. Influenţa bisericească a Constantinopolului

În condiţiile izolării latinităţii dunărene de influenţa bisericească a Romei, care ar fi atras după sine şi o influenţă lingvistică vizibilă în româna actuală, se pune problema stabilirii limbii în care se oficia liturghia în ţinuturile dunărene.

Studiile lingvistice privitoare la creştinismul daco-roman nu au făcut distincţie între limba în care s-a făcut convertirea poporului şi limba liturgică. Lexicul creştin moştenit din latină indică limba în care a fost primit creştinismul şi în care s-a putut rosti rugăciunea *Tatăl nostru,* dar nu ne spune nimic despre limba liturghiei, care a avut un rol esenţial în difuzarea rugăciunii. Dacă terminologia creştină de bază a avut o dimensiune populară şi a fost mai rezistentă la influenţe externe, terminologia legată de cultul public şi de organizarea bisericească a fost în strânsă legătură cu limba de cultură. Prin urmare, absenţa terminologiei creştine superioare de origine latină nu poate dovedi lipsa cultului public la daco-romani, ci numai faptul că, de-a lungul timpului, poporul a avut o limbă liturgică diferită de graiul vernacular.

Liturghia a fost primită în limba greacă de întâii creştini, care în general erau bilingvi, şi a fost păstrată astfel din respect pentru tradiţie, rezistând chiar şi atunci când nu mai era înţeleasă. La Roma, liturghia s-a tradus în latină în a doua

jumătate a secolului al IV-lea, dar cea mai veche versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* datează de la sfârşitul secolului al II-lea (e adevărat, venind din Africa romană). În aceeaşi epocă sau mai târziu a fost tradusă liturghia în graiul vernacular şi în alte regiuni, păstrând însă secvenţe în limba greacă, după cum rezultă din studiul pe care Ene Branişte (2005, p. 140-161) îl dedică apariţiei şi dezvoltării liturghiei creştine. Niculescu (2001, p. 58), sprijinindu-se pe cercetările lui Emilian Popescu, arată că Scythia Minor era regiune bilingvă, iar liturghia se oficia în greacă în cetăţi şi în latină în zona rurală de pe limesul dunărean. O situaţie similară se întâlneşte în Orient, unde limba liturghiei era greaca în oraşe şi siriaca în sate (Branişte 2005, p. 150).

În ţinuturile dunărene, mai ales în sud, a existat mereu un bilingvism în care greaca reprezenta al doilea termen (v. Rosetti 1986, p. 193). În relatarea vizitei la curtea lui Attila, Priscus scrie, cu referire la barbarii de la nordul Dunării, că „nu lesne vorbeşte cineva dintre ei greceşte, decât doar cei care au fost luaţi prizonieri din Tracia sau de pe ţărmul Illyriei" (FHDR, vol. 2, p. 265). Cunoaşterea limbii greceşti, cel puţin sporadică, la nordul Dunării, este susţinută şi de inscripţiile greceşti din epoca romană şi bizantină publicate de Emilian Popescu (1976). După Fischer (1985, p. 45) însă, prezenţa unor simboluri în limba greacă pe teritoriul Daciei nu dovedeşte faptul că cei care le-au gravat vorbeau greceşte. Respingând această opinie, Niculescu (2001, p. 58) susţine că aceştia nu puteau fi decât grecofoni, încheind: „*în aceste regiuni, «grecitatea» şi «latinitatea» creştinismului coexistau*". Este justă afirmaţia profesorului Niculescu, dar nici Fischer nu greşeşte dacă admitem că urmele greceşti din inscripţii se datorează diglosiei: grecitatea şi latinitatea coexistau, dar aceasta nu înseamnă numaidecât că populaţia încă era bilingvă, ci că avea liturghie grecească. Totuşi, nu se poate spune care era răspândirea liturghiei greceşti în raport cu cea latină, pentru aceasta fiind necesare studii lingvistice privind bilingvismul din regiune[2].

Indicii că exista o influenţă grecească la nivelul cultului, diferită de latina poporului, vin din informaţiile privitoare la activitatea lui Ulfila la Dunărea de Jos. Cum notează Auxentius din Durostor spre sfârşitul secolului al IV-lea (FHDR, vol. 2, p. 111), episcopul goţilor a propovăduit în greacă, latină şi gotă.

[2] Bilingvismul din Moesia Inferior este cunoscut datorită lucrării semnate de Roxana-Gabriela Curcă, *Elenism şi romanitate în Moesia Inferior. Interferenţe etnice şi lingvistice*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, 2013.

Studiind traducerea în gotă a *Bibliei*, realizată de Ulfila după surse greceşti şi probabil latineşti locale, Falluomini (2015, p. 65) relevă faptul important că influenţa limbii greceşti în textul gotic este cultă şi se manifestă prin calcuri şi transferuri lingvistice directe; termenii care par a fi de origine latină (care nu puteau proveni decât de la populaţia daco-romană) denumesc noţiuni de bază ale creştinismului, cu care convertiţii luau prima dată contact.

Prezenţa liturghiei greceşti acolo unde pătrundea autoritatea bizantină este de la sine înţeleasă. Urmărind iniţiativele misionare ale Bizanţului între barbari până la convertirea slavilor, Florin Curta (2005, p. 186) arată că *Pax Romana* a devenit sinonimă cu *Pax Christiana*, politica externă a imperiului fiind intim asociată cu activitatea misionară a Bisericii. Artefactele creştine şi inscripţiile greceşti descoperite în Pannonia arată o viaţă bisericească activă, legată de bazilica episcopală de la Fenékpuszta, datând, se pare, din epoca lui Justinian. Vrednic de luat în seamă pentru cunoaşterea relaţiilor dintre romani şi barbari este şi faptul că haganul avarilor le-a oferit acestora un armistiţiu şi hrană în 598, cu ocazia Paştilor, iar în 579 a acceptat să depună jurământul pe *Evanghelia* adusă de episcopul de Singidunum că nu va ataca cetatea (*ibid.*, p. 188-189).

Câteva ştiri despre cunoaşterea limbii greceşti la Dunăre vin din epoca formării poporului român şi din epocile ulterioare. Deosebit de interesantă este o inscripţie creştină în greacă descoperită la Sânnicolau Mare, în Banat, cu datare incertă, dar presupus locală (Popescu 1976, nr. 428; Theodorescu 1974, p. 122) sau crucile relicvar din Moldova (v. Popescu 1976, nr. 444, 445, 446). Legătura cu Bizanţul este susţinută şi de descoperirea unor obiecte provenite de la mănăstirea Christ Evergetes din Constantinopol, relevate de Costel Chiriac în comunicarea *Mărturii creştine inedite din Dobrogea, sec. III-XII*, ţinută la una din şedinţele Centrului de Studii Clasice şi Creştine din Iaşi. Din epocă vine şi gestul lui Ahtum de a se boteza în „ritul grecilor", pe la anul 1000, în Morisena, acolo existând şi o mănăstire bizantină la care servea o treime din populaţia capitalei (Turcuş 2011, p. 78-79).

Mult mai numeroase sunt ştirile din epoca aşezării ungurilor în Pannonia, culese de bizantinologul Gyula Moravcsik (1970), care a pus în lumină rădăcinile bizantine ale creştinismului din Ungaria. Remarcabil e numărul mare de mănăstiri (în jur de 600) care existau în zonă până la invazia mongolă; multe din acestea trebuie să fi fost de rit grecesc, înfiinţate chiar de regii Ştefan I, Andrei I şi Bela III; informaţiile despre ele sunt însă puţine, deoarece destul de

devreme, mai ales după Cruciada a IV-a, au trecut în mâinile ordinelor monahale occidentale (Moravcsik 1970, p. 114). Cel mai important exemplu este mănăstirea de maici de la Veszprémvölgy, patronată de Panaghia Theotokos; a fost întemeiată de Ştefan I al Ungariei şi are documentul fondator scris în limba greacă[3]. Un alt exemplu e mănăstirea Pentele de lângă Dunapentele (azi Dunaújváros), unde şi toponimul are origine grecească; o menţiune din 1324 vorbeşte de prezenţa acolo a călugăriţelor ortodoxe („moniales Graecales"). Interesantă, mai ales pentru comparaţia cu Peri, e mănăstirea Szávaszentdemeter (Sremska Mitroviţa), atestată în 1218, despre care un document papal din 1334 precizează că are o obşte formată din greci, unguri şi slavi ce trăiesc separat, cu un stareţ numit de patriarhul Constantinopolului, ca stavropighie patriarhală (Moravcsik 1970, *passim*).

Mănăstirile ortodoxe din Ungaria medievală erau centre de cultură greacă. Moravcsik (1970, p. 121) arată că, în sec. al XI-lea, în aceste mănăstiri existau texte greceşti ce se traduceau în latină, cum e cazul unor scrieri din Sf. Maxim Mărturisitorul şi Sf. Ioan Damaschinul, tălmăcite la mănăstirea Paszto pentru abatele de la mănăstirea Pannonhalma. După acelaşi cercetător (p. 151), liturghie grecească a existat în Ungaria până în sec. al XV-lea.

Dacă mănăstirile de rit grecesc menţionate de Moravcsik sunt grupate în special în zona Balatonului, am constatat o coincidenţă frapantă cu prezenţa, în aceeaşi regiune, a urmelor româneşti studiate de Drăganu (1933). Acesta (p. 43) arată că cele mai multe nume de origine românească existente în Pannonia se găsesc în sate aflate în posesiunea abaţiilor din Tihany, Bakony şi Pannonhalma. Este cu totul necunoscut rolul jucat de mănăstirile greceşti în istoria acestor comunităţi româneşti, care se pare că nu adoptaseră slavonismul cultural.

Din sec. al XI-lea provine o menţiune despre mixobarbarii din Paristrion, care se defineau ca bizantini prin adoptarea limbii greceşti şi a ritului grecesc; aceştia au fost identificaţi cu ruşii, bulgarii, pecenegii sau românii, Iorga văzând în formaţiunile paristriene primele cristalizări de stat româneşti (FHDR, vol. 2, p. 65, nota 12; p. 73, nota 25). Indiferent de profilul etnic al comunităţilor, importantă este ştirea privind prezenţa limbii greceşti la Dunăre. Este adevărat că acest lucru nu mai trebuie să surprindă după 971, când Tzimiskes readuce

[3] V. Boris Stojkovski, *The Greek charter of the Hungarian King Stephen I*, în „Zbornik radova Vizantoloskog instituta", 53, 2016, p. 127-140.

Bizanţul la Dunăre, epocă din care limba română păstrează şi mărturii lingvistice privind activitatea flotei bizantine (v. Mihăescu 1966, p. 127).

1.2.2. Liturghia greacă la români

Conflictul dintre Bizanţ şi Ţaratul Bulgar, încheiat cu distrugerea statului întemeiat de Boris, aduce primele informaţii despre organizarea bisericească a românilor, de unde putem extrage informaţii cu privire la limba lor liturgică. Statul bulgar dusese o luptă susţinută pentru eliberarea de sub autoritatea politică, culturală şi bisericească bizantină (v. Sneagarov 1994, *passim*), cea mai importantă fiind adoptarea limbii slave în cult şi înfiinţarea patriarhiei bulgare autocefale. În 1018, împăratul Vasile II distruge statul bulgar şi, odată cu el, simbolurile puterii bulgare: fostul stat devine thema Bulgariei, iar vastul teritoriu cuprins între Dunăre şi Pind este pus sub autoritatea arhiepiscopiei de Ohrida. În deceniile care vor urma, arhiepiscopia Ohridei devine un stâlp al puterii bizantine între bulgari: după moartea arhiepiscopului bulgar Ioan (†1037) începe seria ierarhilor greci (cel mai cunoscut fiind strălucitul teolog Teofilact al Bulgariei), aleşi anume din clerul constantinopolitan. Referirile la bulgari dispar din documente, denumirile fiind antichizate, din această epocă datând şi identificarea eparhiei Ohridei cu Justiniana Prima (Snegarov 1994, p. 80-81).

Când împăratul Vasile al II-lea înlocuieşte patriarhia bulgară cu arhiepiscopia Ohridei, îi scoate din jurisdicţia episcopilor locali pe vlahii din thema Bulgariei, supunându-i direct noului scaun arhiepiscopal. Cum observă Murnu (1984, p. 51-52), măsura aceasta nu-i viza pe vlahii din teritoriile aflate de mai multă vreme în stăpânire bizantină, adică din părţile muntoase ale Traciei şi din partea din Thessalia care nu era supusă Ohridei. Interpretarea e confirmată de faptul că, peste câteva decenii, îi găsim pe vlahii din Thessalonica supuşi direct patriarhului, la fel ca pe cei prezenţi în sec. al XII-lea în Muntele Athos (v. FHDR, vol. 4, p. 28-31, 52). Măsura împăratului Vasile al II-lea în ce-i priveşte pe vlahi e continuată prin înfiinţarea unei episcopii speciale a lor, pe care o găsim prima dată menţionată în vremea lui Alexie I Comnenul (1081-1118), cu un teritoriu neprecizat, ulterior prezentă într-un document cu sediul în Vreanoti (identificat cu Vranje, în Serbia)[4]. Silviu Dragomir (1959, p. 136-137) observă că această situaţie a vlahilor este o abatere de la canoane, dar ea apare ca un

[4] Pentru documente şi comentarii, v. FHDR, vol. 4, p. 24-25; pentru o prezentare despre organizarea bisericească a vlahilor, v. Dragomir 1959, p. 136-138.

drept câştigat, cum rezultă din faptul că e confirmată de mai mulţi suverani bizantini şi sârbi. Ea se întâlneşte în teritoriile bizantine proaspăt anexate de Serbia: marele prinţ şi rege Ştefan Nemanjić (1196-1228) îi supune pe vlahi arhiepiscopului sârbilor, care avea reşedinţa în Mănăstirea Žiča. În 1335, cu ocazia luării Prilepului de la bizantini, regele Ştefan Duşan dă un hrisov de întărire a unor proprietăţi mănăstireşti, inclusiv cu sate vlahe, menţionând cu această ocazie pe episcopul vlah, care trebuie să-şi fi avut reşedinţa la Florina sau Prilep (Dragomir 1959, p. 27, 137).

Statutul privilegiat al vlahilor din Balcani a fost remarcat de cercetători, fiind explicat în diverse feluri. După părerea noastră, decizia împăratului Vasile II de a înfiinţa o episcopie distinctă a românilor sud-dunăreni, supusă direct Ohridei, care era de limbă greacă, se poate explica numai prin faptul că ei aveau o limbă liturgică diferită de cea a bulgarilor. Confirmarea vine din manuscrisele care au aparţinut clericilor din eparhia Ohridei şi care s-au păstrat sute de ani la biserica Sf. Clement din localitate, fiind semnalate de bizantinologul Th. Uspenski (1900) şi descrise amănunţit de Vladimir Mošin (1961): numărul manuscriselor greceşti este net superior celor slavone (Uspenski inventariase 89 de manuscrise greceşti şi 17 slave); cele mai multe sunt texte liturgice pentru organizarea integrală a cultului public, inclusiv cărţi de slujbă cu notaţie psaltică (v. Mošin 1961, p. 165, 172-173). Însemnările de pe manuscrise sunt de obicei în greacă, doar sporadic apar şi în slavonă. De cel mai mare interes pentru noi este însemnarea aflată într-un miscelaneu religios din sec. al XI-lea (v. Mošin 1961, p. 225-227), pusă în circulaţie de FHDR (vol. 4, p. 24-25, preluată după Uspenski): *† ’Ιωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων* („Ioan, preot al preasfintei episcopii a vlahilor”). În mod evident, este vorba de episcopia vlahilor menţionată în documente începând din vremea lui Alexie I Comnenul.

Ţaratul Româno-Bulgar condus de Asăneşti a avut un adevărat program de slavizare a cultului, fapt care poate explica extraordinara expansiune teritorială a liturghiei slavone. În schimb, în Despotatul Epirului se păstrează liturghia grecească: la 1217 îi găsim pe vlahi evitând biserica din satul lor şi frecventând slujbele din mănăstirea Hoteahovului (Hotovë?), stavropighie patriarhală de care satul aparţinea, lucru ce a provocat nemulţumirea episcopului locului (FHDR, vol. 4, p. 83).

Din cele arătate se desprind câteva concluzii importante pentru discuţia noastră: românii sud-dunăreni au depins direct de Patriarhie sau de o episcopie special creată pentru ei şi au folosit greaca în cult. Între elementul bizantin şi cel slav s-a dezvoltat o rivalitate în Balcani, care, pe teren religios, s-a manifestat prin înlocuirea limbii greceşti cu slavona în interiorul statului bulgar.

Se pune acum întrebarea dacă mărturiile pe care le-am trecut în revistă sunt confirmate lingvistic, considerându-se, de obicei, că o mare parte din termenii bizantini ne-au venit prin intermediere slavă. Este meritul lui Ivănescu (1980, p. 423-430) de a fi subliniat profunzimea influenţei bizantine directe la noi. El arată că românii au avut cu bizantinii relaţii statale, religioase şi comerciale, astfel încât împrumuturile bizantine se referă la aceste domenii. Vechimea raporturilor lingvistice româno-bizantine e dovedită, după acelaşi cercetător (p. 263), de prezenţa cuvântului *sălămâzdră* ‘salamandră’ (< gr. biz. *σαλαμάνδρα*), care cunoaşte prefacerea *á* + *n* + cons. > *ă*. Dintre împrumuturile venite din afara sferei bisericeşti, menţionăm câteva: arom. *vasilă* ‘împărat’, *vasilie* ‘împărăţie’[5], dacor. şi arom. *a chivernisi*, arom. şi dacor. *a urgisi, urgie,* nume de luni ca arom. *septemvriu* (din păcate nu avem nicio posibilitate de a distinge între acestea şi cele de origine slavonă din cauza identităţii de formă). Ivănescu presupune că se datorează cancelariei sau scrisului mănăstiresc împrumuturi bizantine ca arom. *călămar*, dacor. *călimară*; arom. *condilú* ‘condei’; poate şi *hârtie*. Acestea, alături de verbul de origine latină *a scrie*, arată că românii medievali au avut şi o activitate cărturărească, necunoscută nouă azi.

Vocabularul religios de origine bizantină este examinat amănunţit de Ivănescu (1980, p. 428). El ia în discuţie termeni puşi în mod tradiţional pe seama influenţei slavone, servindu-se şi de informaţiile pe care le oferă dialectul aromân. Reţinem următoarele exemple: dacor. *afurisesc*, arom. *afurisescu*; arom. *aschiti* ‘schit’; dacor. *panaghie*, arom. *panaɣ’ie*; arom. şi dacor. (dialectal) *chimitir* ‘cimitir’; arom. *clir* ‘cler’; arom. *episcop*[6]; dacor. şi arom. *hirotonisesc(u)*;

---

[5] Termenul este prezent în unele versiuni aromâneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru*, cum arată Bardu (2015, p. 384). Dar autorul crede că *vasilie* (*văsil’e*) are un sens mai restrâns, ‘regat’, în comparaţie cu *amirăril’e* din alte versiuni ale rugăciunii. În realitate, termenii sunt echivalenţi semantic, deosebindu-se doar prin răspândirea dialectală.

[6] Neclară este etimologia rom. *episcop*, cu mai multe variante (e.g. *piscop*, *piscup*), care dovedesc vechimea lui. Termenul apare la Ulfila cu fonetism latinesc: *aipiskaupus* < lat. *episcopus* (Falluomini 2015, p. 65).

arom. *liturghie*; dacor. şi arom. *evlavie*; arom. şi megl. *hare* ‘har’; dacor. şi arom. *psalt*; arom. *sătână*; arom. *purnu* ‘senzual’, ‘desfrânat’; dacor. şi arom. *zizanie*; dacor. *metanie*, arom. *mitane*; dacor. *mir*, arom. *mir*, *ńir*; arom. *mânăstir*, dacor. *mănăstire*; arom. *pănăγir* ‘iarmaroc’ (din ‘sărbătoarea hramului’); arom. şi dacor. *adzimă* ‘azimă’; arom. *θimńamă* ‘tămâie’ (spre deosebire de rom. *tămâie* < v. gr., lat. **timania*); arom. *paradis*; arom. *patriarhu*; arom. *paraclise*; dacor. *patimă*, arom. *paθimă*; arom. *patrăχ’ile* ‘patrafir’; arom. *stavru* ‘ziua Crucii’; arom. *eparhie*; arom. *enorie*; dacor. *mărturisesc* (contaminat cu *martur*); dacor. *chiralesa*, *chiraleisa* (Moldova de nord), *chiraresa* (Crişana, Maramureş) ‘procesiune religioasă’.

Vrednic de reţinut este termenul *chiralesa*, rezultat din gr. *Κύριε ἐλέησον*, cu un corespondent în cele mai vechi texte ruseşti (v. Fasmer 1996, s.v. *куролесить*); acestea indică prezenţa liturghiei în limba greacă.

Influenţa bizantină rămâne încă un capitol necunoscut, căci premisa greşită privind lipsa cultului public la români înainte de slavonism i-a făcut pe cercetători să pună cei mai mulţi termeni greceşti pe seama intermediarului slavon. Există un număr însemnat de cuvinte în care nu găsim nici un indiciu pentru stabilirea filierei pe care au venit (directă sau prin slavonă), dar a căror prezenţă în româna primitivă este dincolo de orice îndoială dacă admitem prezenţa cultului grecesc. Un caz elocvent este chiar numele *Iisus Hristos*, pentru care lucrările de specialitate de la noi presupun originea slavonă, pe considerentul că acesta ar fi venit să înlocuiască, odată cu adoptarea liturghiei slavone, un ipotetic **Gesu* **Cristu* moştenit din latină (Ivănescu 1980, p. 241; Munteanu 2008, p. 495). Dar acest nume s-ar fi putut menţine doar în prezenţa cultului în protoromână, fapt imposibil de demonstrat pe baza a ceea ce se cunoaşte în prezent. În realitate, având liturghie grecească, românii au luat numele Mântuitorului din gr. *’Ιησοῦς Χριστός*. La creştinarea slavilor, Chiril şi Metodie au redat în slavoneşte numele cu rostirea bizantină, cunoscută românilor (sl. ***Иисусъ Христосъ***), liturghia slavonă neaducând românilor vreo noutate aici.

Originea greacă ar trebui admisă şi în cazul altor nume proprii sau comune din domeniul religios atribuite slavonei, pentru care e posibilă fonetic şi semantic derivarea din greacă. Lipsa unor termeni greceşti privitori la organizarea bisericească superioară se poate datora, în multe cazuri, identităţii dintre terminologia grecească şi cea slavonă, aceasta din urmă suprapunându-se peste prima.

Influenţa religioasă, politică şi culturală a Bizanţului a cuprins toată regiunea carpato-balcanică, de la Dunărea de Mijloc până la Marea Neagră. Ştirile despre prezenţa limbii greceşti şi a ierarhiei bizantine în ţinuturile dunărene ne îndreptăţesc să susţinem că şi românii au avut liturghia greacă până în epoca slavonă. O confirmă informaţiile venite de la românii balcanici şi vocabularul bisericesc de origine grecească prezent în dialectele româneşti de la nordul şi de la sudul Dunării.

1.2.3. Ipoteza cultului în latină la români

Existenţa cultului divin în limba latină la Dunărea de Jos a fost presupusă de unii cercetători, fie în variantă bizantină, fie romană.

Nu există nicio ştire despre o posibilă traducere şi utilizare a liturghiei bizantine în limba latină în primul mileniu creştin. Manuscrisul *Agenda Pontificalis*, care a fost scris în sec. al XI-lea în Regatul Ungariei, la catedrala din Győr, nu are nicio legătură cu românii. Unii cercetători susţin că textul este legat de spaţiul francez, unele elemente trimiţând către o comunitate benedictină. Alţii îl consideră un reflex al apropierii Bizanţului, în apropiere de Győr aflându-se mănăstirea bizantină din Višegrad[7]. A atras atenţia rânduiala sfinţirii apei din ajunul Bobotezei „ut mos est grecorum", dar şi secvenţe greceşti cu litere latine (e.g. *Trisaghionul*: *„*Agyos Otheos agyos hyschiros...*"*). Într-un text de vulgarizare, canonicul Alois Tăutu consideră, fără niciun temei, că destinatarii acestui text erau românii. În realitate, dacă acest text este într-adevăr produs la Dunărea de Mijloc, el arată un singur lucru: procesul prin care ungurii trec de la ritul grecesc la ritul roman. Nu e singurul element bizantin în rânduielile bisericeşti din Ungaria medievală: între altele, Moravcsik (1970, p. 117) semnalează existenţa acolo a practicii preoţilor de a se căsători şi rânduiala bizantină a ţinerii Postului Mare. Dat fiind faptul că tipicul bisericesc este foarte conservator, asemenea elemente, la fel ca secvenţele în limba greacă, dovedesc existenţa stratului bizantin iniţial din regiune.

Existenţa messei romane la români a fost susţinută de P. Năsturel (1958). Aparent, cel mai solid argument adus este sintagma *Doamne meserere*, pe care

[7] Pentru acest manuscris, v. Károly Kniewald, *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a*, în „Magyar Könyvszemle", 61 (1941), p. 1-21; Zoran Hudovsky, *Neumatski rukopis Agenda pontificalis MR 165 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu*, în „Arti Musices", Zagreb, 2 (1971), p. 17-30.

reputatul istoric o găseşte în ediţia *Letopiseţului cantacuzinesc* dată de Nicolae Bălcescu, informaţie care circulă încă în literatura de specialitate. A scăpat cercetătorilor un scurt articol al lui Dan Simionescu (1961, nota 3, p. 74), care, cu prilejul pregătirii ediţiei critice a respectivei cronici, arată că Bălcescu pur şi simplu a dat o „traducere liberă şi latinizantă" a secvenţei *Gospodi pomilui* („Doamne miluieşte") cu prilejul transcrierii textului chirilic. Altfel spus, sintagma *Damne meserere* nu există nicăieri în textele româneşti vechi. Năsturel mai invocă prezenţa unor substantive ca *şerb* şi *meserere*, care însă nu dovedesc nimic altceva decât caracterul romanic al vocabularului textelor vechi româneşti. În sprijinul tezei sale, autorul (p. 205 ş.u.) a adus şi informaţia că misionarii Chiril şi Metodie ar fi tradus din latină textele de cult pentru slavi; dar acest lucru a fost infirmat de cercetările mai noi, care au dovedit că cei doi misionari s-au folosit de tipicul catedral (al Sfintei Sofia), unde activase o vreme Chiril ca bibliotecar, şi de cel monahal, de origine savaită, lucru explicabil prin faptul că amândoi trăiseră într-o mănăstire din Olympul Bithyniei (v. Curta 2006b, p. 121-122; Tarnanidis 1988, p. 89-91). În lumina celor arătate, nu există nicio dovadă că românii ar fi cunoscut messa latină înainte de primele convertiri la catolicism, petrecute la ardeleni şi morlaci începând de prin sec. al XIV-lea.

Este imposibil de admis că românii au avut cultul divin în limba latină înaintea slavonismului cultural. Este ştiut că, la nivelul organizării superioare, influenţa slavonă este cea mai vizibilă (elemente de ritual, ierarhie, calendar etc.). La fel ar fi trebuit să se petreacă lucrurile în cazul cultului latin. Cu toate acestea, nu există nici măcar un element în limbă care să trimită la cultul public organizat al Bisericii romane. În schimb, în terminologia bisericească superioară există câţiva termeni de origine latină, diferiţi de cei din Occident, care dovedesc tocmai faptul că daco-romanii şi românii au avut un creştinism dezvoltat în izolare faţă de latinitatea occidentală (v. § 1.1.3.).

1.2.4. Cultul divin în româna primitivă

Bizanţul nu s-a opus traducerii liturghiei în limbi vernaculare, lucru dovedit de misiunile bizantine la huni, avari, hazari şi slavi sau de existenţa cultului divin în georgiană şi armeană, dar mai ales de poziţia celebrului canonist bizantin Teodor Balsamon (sec. al XII-lea) în problema liturghiei greceşti la sirienii şi armenii din Egipt: acesta a susţinut folosirea limbii naţionale acolo unde greaca nu mai era inteligibilă (Obolensky 1971, IX, p. 4; XI, p. 594-595).

Totuşi, Obolensky observă că atitudinea Bizanţului faţă de limbile naţionale este ambiguă; nici un imperialism cultural, cum susţinea I. Ševčenko, nici un program extrem de liberal, cum susţineau Dvornik şi Dujčev, ambiguitatea avându-şi rădăcina în tensiunea, niciodată rezolvată, dintre moştenirea clasică şi idealul creştin (*ibid*., XI, p. 602).

În lămurirea acestei probleme este necesară distincţia dintre riturile liturgice mai vechi, cu un caracter oarecum autonom, şi etapa generalizării liturghiei bizantine, care avea un caracter centralizat (distincţie asupra căreia ne-a atras atenţia colegul Ilarion Argatu). În vechime, episcopul avea dreptul să alcătuiască textul anaforalei, fapt care a dus la apariţia unui număr însemnat de versiuni liturgice în spaţiul siriac (Branişte 2005, p. 147). Având şi o componentă orală importantă, este firesc să presupunem că aceasta putea fi parţial sau integral în graiul poporului. În condiţiile generalizării liturghiei bizantine, este greu de admis existenţa cultului divin în grai vernacular, iniţiativa de traducere a textelor în slavă arătând că aşa ceva nu ar fi fost posibil fără să lase urme în istorie.

Liturghia bizantină în graiul poporului nu e atestată la români, iar o ştire indirectă pare să infirme această posibilitate: la traducerea liturghiei în limba slavă, Chiril a fost nevoit să-şi apere iniţiativa în Apus, în faţa adepţilor trilingvismului, pentru care doar ebraica, greaca şi latina puteau fi limbi sacre; Chiril a afirmat egalitatea limbilor în faţa lui Dumnezeu şi a apărat iniţiativa traducerii într-o nouă limbă, invocând cazurile din Est cu liturghie în limba naţională (Obolensky 1971, IX, p. 8-10; şi X, p. 53, nota 24). Nu rezultă de aici că ar fi fost cunoscută o liturghie în limba populaţiei romanice de la Dunăre.

Se pune, desigur, problema comunităţilor care, din cauza migraţiilor sau a izolării, nu mai aveau viaţă bisericească organizată. În contextul migraţiilor, regulile s-au adaptat condiţiilor istorice, ele stând azi drept dovadă a persistenţei creştinismului în lumea barbară: canoanele 14 şi 15 ale Sinodului al VII-lea de la Niceea şi regulile lui Sf. Nichifor Mărturisitorul îngăduiau oficierea unor servicii cultice treptelor preoţeşti inferioare şi chiar laicilor. Nelu Zugravu (1997, p. 456) schiţează un tablou al vieţii creştine din spaţiul românesc în asemenea epoci, presupunându-se existenţa unei ierarhii sacerdotale simple, care săvârşea elementele esenţiale ale cultului şi funcţiona în condiţiile unei autonomii impuse de contextul istoric. Totuşi, canoanele nu îngăduiau părăsirea de către episcop a eparhiei, ci îl obligau să revină acolo după trecerea pericolului. Pe de altă parte,

prezenţa bizantină însemna refacerea structurilor ecleziastice şi, implicit, întărirea cultului în limba greacă, cum e cazul Pannoniei.

Lupta Primului Ţarat Bulgar şi mai ales a Ţaratului Româno-Bulgar contra elementului grecesc dovedeşte şi ea că nu a existat un cult divin în limba română. Răspândirea slavonismului de către Asăneşti a avut ca resort lupta contra elenismului. Prin adoptarea slavonismului, vlahii revoltaţi nu puteau lupta contra propriei limbi liturgice, ci împotriva aceleia care îi lega de Bizanţ.

1.3. Cultul slavon la români

1.3.1. Apariţia slavilor şi convertirea lor la creştinism

Originea slavilor rămâne până azi o problemă controversată. Teoria migraţiei acestora dintr-o patrie primitivă, care se bucură de mare autoritate, este combătută de Florin Curta (2006a), care demonstrează că slavii din secolul al VI-lea nu continuă nicio cultură arheologică anterioară, iar cele mai multe artefacte nord-dunărene atribuite slavilor nu au corespondent în presupusa lor patrie primitivă; intrarea slavilor în istorie nu a fost rodul migraţiei dintr-o *Urheimet*, ci al interacţiunii cu limesul dunărean, fortificat de Justinian; numele slavilor este considerat aşadar un concept politic bizantin aplicat populaţiilor barbare de la graniţa Imperiului. Concluziile lui Curta sunt susţinute şi de cercetările arheologului Eugen S. Teodor (2003 şi 2004), care relevă continuitatea culturii materiale carpo-dacice în orizontul cultural slav şi vede în slavi conglomeratul de populaţii (goţi, carpi, daci, sarmaţi etc.) ce alcătuiseră imperiul gotic de la Marea Neagră. (v. Teodor 2004, p. 327-330). În legătură cu limba pe care o vorbeau slavii, Florin Curta (2004; v. şi 2006a, p. 299) reia o ipoteză a lui Horace Lunt, arătând că slava primitivă a fost folosită ca *lingua franca* în interiorul şi în afara kaganatului avar; această teorie ar explica răspândirea limbii în Europa răsăriteană, dar şi omogenitatea ei până în secolul al IX-lea; destrămarea unităţii slavei primitive coincide cu prăbuşirea kagnatului avar.

Simbioza slavo-română este, potrivit lingviştilor, posterioară glotogenezei româneşti, lucru susţinut de faptul că împrumuturile slave nu au suferit prefacerile fonetice caracteristice trecerii de la latină la română. Explicaţia pentru decalajul de câteva secole între apariţia slavilor şi influenţa lingvistică slavă stă în faptul că, după Puşcariu (1940, p. 248), „un timp oarecare păgânismul slavilor a fost o piedică pentru o simbioză mai strânsă cu românii creştini”.

Această interpretare pare a fi susţinută de mărturiile arheologice privind retragerea populaţie romanice în zone mai ferite, care îşi găseşte şi sprijin lingvistic: după Moldovanu (1986-1987, 301-308), retragerea populaţiei din regiune explică dispariţia hidronimului antic *Naparis*, substituit cu *Ialomiţa* < sl. com. *ILAVĬNIKA 'argiloasa', acesta fiind şi singurul element slav prezent în hidronimia majoră românească.

Că lucrurile nu pot fi judecate simplu o dovedeşte faptul că cercetările arheologice mai noi plasează primele semne ale simbiozei dintre slavi şi romanici în sec. al VI-lea. Un asemenea caz ne-a fost semnalat de profesorul Marius Alexianu la est de Carpaţi. Mai interesant este însă faptul că din Moldova secolului al VI-lea datează ceramică slavă cu simboluri creştine (v. Teodor 2003, p. 336-337). În Transilvania, grupul Mediaş, datat în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, cu necropole birituale, marchează „momentul de topire a celor *două pânze de populaţie* ... slavii şi romanicii" (Ţiplic 2005, p. 199-203), dovedind începutul convertirii slavilor sub acţiunea populaţiei autohtone. În lumina celor arătate, concluziile nu pot fi decât prudente, fiind necesar ca ultimele descoperiri arheologice să fie coroborate cu datele lingvistice. Este de reţinut însă că în terminologia creştină slavă există elemente împrumutate de la romanitatea dunăreană.

O iniţiativă oficială de convertire a slavilor are loc în 863, în urma cererii pe care principele Rostislav al Moraviei o face către împăratul bizantin de a trimite misionari pentru convertirea poporului său. Autorităţile bizantine i-au desemnat în acest scop pe Chiril şi Metodie. Cei doi erau fii de înalţi demnitari bizantini, de loc din Tesalonic; presupusa lor origine slavă se bazează numai pe faptul că ştiau această limbă, dar, cum observă Curta (2006b, p. 120), era cunoscut faptul că toată populaţia Tesalonicului vorbea şi limba slavă. În realitate, cei doi erau intelectuali bizantini poligloţi, înaintea evanghelizării slavilor având o misiune între hazari, pentru care Chiril învăţase ebraica (*ibid.*, p. 122). Metodie alege monahismul, intrând într-o mănăstire din Olympul Bithyniei, în vreme ce Chiril vine la Constantinopol, prin 842 sau 843, şi studiază la academia imperială, la Magnaura, cu viitorul patriarh Fotie şi Leo Matematicianul. Ulterior, devine diacon şi bibliotecar al Sfintei Sofia, ca într-un final să se retragă şi el în mănăstirea din Bithynia. După ce Fotie ajunge patriarh, Chiril îndeplineşte diverse misiuni diplomatice (Curta 2006b, p. 121-122). Opera

de căpătâi întreprinsă de Chiril şi Metodie este evanghelizarea slavilor, când vor traduce şi cărţile de cult în limba acestora.

Parcursul biografic al misionarilor slavilor pune într-o lumină nouă traducerile pe care le-au făcut. Studierea genezei tipicului slav a relevat faptul că acesta urmează atât tipicul Marii Biserici (constantinopolitan), cât şi pe cel monahal (palestinian) (v. Arranz 1988, Tarnanidis 1988). Potrivit lui Tarnanidis, sursa tipicului monahal nu poate fi decât mănăstirea din Olympul Bithyniei unde vieţuiseră şi cu care trebuie să fi fost în contact pe durata misiunii între slavi (p. 89-91). Cele prezentate explică folosirea de către Chiril şi Metodie a unor surse greceşti în traducere, dar şi faptul, constatat de specialişti, că limba slavă literară creată de cei doi misionari imită servil modelul grecesc, de unde vine şi o mare precizie terminologică. Acest lucru are o consecinţă directă pentru cercetarea noastră, Chiril şi Metodie oferind o interpretare a *hapax*-ului controversat din cererea a patra a rugăciunea *Tatăl nostru* care azi este confirmată de studii privitoare la greaca biblică (v. § 5.7.1.).

Există informaţii că urmaşii lui Chiril şi Metodie au ajuns şi la nordul Dunării. În viaţa lui Naum Preslavski (Ohridski), ucenicul misionarilor Chiril şi Metodie (cca 830-920), scrisă după prima jumătate a secolului al X-lea, se menţionează că, după moartea lui Metodie (6 aprilie 895), ucenicii săi au fost alungaţi din Moravia: Gorazd a fost ucis, Clement, Naum şi Anghelarie au fost adăpostiţi de cneazul proaspăt creştinat Boris al Bulgariei. Alţii s-au refugiat în Croaţia şi chiar în Dacia: „unii s-au răspândit prin Moesia, iar alţii prin Dalmaţia şi Dacia, şi au înmulţit cuvântul lui Dumnezeu pretutindeni însutit” (Mihăilă 1972, p. 16). Menţiunea din *Viaţa lui Naum* pare a fi confirmată arheologic: M. Rusu (1971, p. 724 ş. u.) atribuie grupul cultural Ciumbrud acestor discipoli ai lui Metodie, plecaţi din Moravia în urma persecuţiilor începute acolo (cf. Dragotă 2006, p. 27).

1.3.2. Slavii dacici

Obiectivul principal al prezenţei misionarilor slavi la nordul Dunării nu-l putea reprezenta decât convertirea unei populaţii slave de acolo. Această populaţie, numită de obicei *slavă dacică*, forma „puntea de trecere între slavi

sudici şi cei nordici şi estici" (Puşcariu 1940, p. 290-291) şi vorbea un idiom probabil distinct de cel bulgar[8].

Contactele lingvistice dintre slavi şi populaţia romanică au câteva atestări interesante în izvoarele bizantine: Procopius din Cezareea istoriseşte o întâmplare în care un slav vorbitor de latină se dă drept Chilbudios, guvernatorul Traciei, fapt din care reiese că slavii vorbeau latineşte. Un cuvânt misterios, *komenton*, atestat la Leon Diaconul, este, potrivit cercetătorilor, o dovadă a colaborării dintre români şi slavi împotriva Bizanţului.

> „Apoi, la ivirea zilei, Sviatoslav îi chemă pe cei mai de seamă dintre oşteni la sat, numit în limba lor *comenton*" (Leon Diaconul, în FHDR, vol. 2, p. 691). Sorin Olteanu ia în calcul posibilitatea sprijinirii lui Sviatoslav de către româno-slavi, dar nu consideră realistă ipoteza că acei aristocraţi reuniţi la *comenton* ar fi putut aparţine acestei populaţii. El consideră că Leon Diaconul a preluat termenul de la românii din Durostorum (vezi articolul electronic *Komenton*, la http://soltdm.com/langmod/romana/komenton_r.htm). Alexandru Madgearu (2007, p. 28) aderă la opinia lui Nikolaos Oikonomides (1987), care susţine că populaţia românească era folosită de bizantini în operaţiuni de spionaj. Dacă această ipoteză se dovedeşte veridică, ea întăreşte ideea că Bizanţul nu numai că s-a luptat să-şi menţină dominaţia la gurile Dunării, ci chiar a avut relaţii cu populaţia românească din spaţiul danubiano-pontic. Aspectul acesta pare întărit şi de o informaţie provenită dintr-o notă a arhimandritului Nilos Doxopatris, care enumeră în anul 1143 între eparhiile dependente direct de Constantinopol şi episcopia „oraşelor paristriene" (v. FHDR, vol. 3, p. 162-165). Viaţa Sf. Chiril din Philea, în Tracia, menţionează o călătorie de afaceri la Dunăre, făcută către jumătatea sec. al XI-lea, dovedind existenţa acolo a unei vieţi comerciale în legătură cu Bizanţul (*ibid.*, p. 157, nota 2)[9].

---

[8] Problemă asupra căreia cercetătorii nu s-au putut pune de acord. A se vedea Bărbulescu 1929, p. 30-58; Mihăilă 1960, p. 238 ş.u.; Petrovici (1941); Pătruţ 1974, p. 109; Ivănescu 1980, p. 355-357, care dovedeşte existenţa variaţiilor dialectale în slava dacică, negând caracterul exclusiv bulgăresc al vechilor împrumuturi slave în română.

[9] Vezi versiunea integrală a textului, recent apărută: Nicolae Kataskepenos, *Sfântul Chiril Fileotul – viaţa ca filocalie*, traducere din greaca veche de Laura Enache, cu un studiu introductiv de Étienne Sargologos, tradus din franceză de Florentina Drăgulănescu, ediţie îngrijită, note şi bibliografie de Ilarion M. Argatu, Iaşi, Doxologia, 2020.

Despre bilingvismul slavo-român ne dă informaţii şi onomastica: *Camena* este atestată ca *Petra* în perioada antică (Puşcariu 1940, p. 305). Numele a fost deci tradus de slavi, care – demonstrează acest fapt – înţelegeau limba română. Situaţia *Bistriţei* este şi mai interesantă: vechiul ei nume este păstrat azi doar de un afluent al acesteia din zona montană: *Repedele* (vezi detalii la Puşcariu 1940, p. 305). Asemenea exemple din toponimie demonstrează existenţa unui bilingvism la populaţiile alogene de pe teritoriul românesc.

1.3.3. Introducerea slavonismului la români

Introducerea cultului slav la români s-a datorat, în opinia cercetătorilor care s-au ocupat de această problemă, influenţei Primului Ţarat Bulgar şi populaţiei slave de pe teritoriul ţării noastre. O explicaţie corectă şi completă, în opinia noastră, a dat acestui proces istoricul Petre P. Panaitescu. În esenţă, slavistul identifică două cauze ale introducerii slavonismului la români: o cauză externă, dominaţia Primului Ţarat Bulgar la nordul Dunării (teorie care însă nu întruneşte consensul specialiştilor), şi o cauză internă, prezenţa slavilor dacici.

> Panaitescu (1994, p. 21) crede, pe bună dreptate, că factorul extern este insuficient în explicarea introducerii cultului slav la români: intrarea spaţiului românesc în sfera slavonismului cultural s-a datorat slavilor dacici, care încă nu fuseseră romanizaţi, şi care formau pătura conducătoare, grupaţi în câteva stătuleţe menţionate de Annonymus. „Această clasă nobilă din ţările române a adoptat liturghia slavă, limba de cancelarie slavă, tradiţia slavă… căci adoptarea unei limbi străine în Biserică şi ca limbă de stat prin simpla influenţă a vecinătăţii este imposibilă şi nu există nici un caz asemănător în istorie". Aşadar, slavonismul nu se datorează decât într-o oarecare măsură influenţei bulgare sau deciziei şefilor locali, factorul esenţial fiind prezenţa unei clase nobiliare a cărei limbă maternă era slava (*ibid.*, p. 49-50). Panaitescu (1994, p. 45) susţinea că nobilimea din Europa s-a format ca o urmare directă a migraţiilor. Începutul feudalismului românesc, sub influenţă slavă, este plasat de Ivănescu (1980, p. 377) în secolele al IX-lea şi al X-lea, aceasta şi pe considerentul că termenul *boier* vine pe filieră slavă de la bulgarii turanici. Acelaşi cercetător (p. 378) aduce o corecţie importantă ipotezei mai vechi potrivit căreia trecerea la feudalism a românilor s-a făcut sub influenţă

> slavă, printr-o nobilime exclusiv slavă: „Originea măcar a unei părţi din boierimea română trebuie căutată în juzii sau cnejii români, care erau şefii comunităţilor săteşti libere şi care, prin poziţia lor dominantă în comunitate, au devenit, la un moment dat, proprietari de pământ".

Ca factor extern în răspândirea slavonismului ar trebui să amintim şi unele migraţii ale bulgarilor, petrecute după moartea ţarului Simeon I (927), aşa cum presupune Pătruţ (1974, p. 114): numărul slavilor la nordul Dunării a crescut începând cu secolul al X-lea, când statul bulgar intră într-un con de umbră, ca urmare a fărâmiţării feudale şi a intensificării campaniilor bizantine împotriva lor.

Am menţionat mai sus ipoteza potrivit căreia slava comună a fost folosită ca *lingua franca* în regiunea kaganatului avar, ceea ce înseamnă o limbă unică vorbită într-un teritoriu foarte vast din această parte a Europei. Această teorie poate fi o bună explicaţie pentru extraordinara expansiune teritorială a liturghiei slave, care nu s-ar putea justifica numai prin prezenţa unor insule slave într-un mozaic lingvistic. Trebuie să admitem că, în faza iniţială a adoptării liturghiei slave, aceasta era înţeleasă de cei care au primit-o.

De când putem vorbi despre slavonism pe teritoriul ţării noastre? Petre P. Panaitescu, citat de Ivănescu (1980, p. 380), găseşte şase argumente care întăresc ideea că putem vorbi despre cultul slav la noi începând cu secolul al X-lea: 1. el trebuia să fie anterior stăpânirii ungureşti catolice, care i-a separat pe români; 2. epoca de expansiune în Bulgaria a liturghiei slave e secolul al X-lea; 3. Terminologia este slavă bisericească, limba vorbită în secolele al IX-lea–al XI-lea; 4. introducerea cultului slav s-a putut face când exista la noi o populaţie slavă încă neasimilată; 5. întemeierea Bisericii, după descălecat, s-a făcut sub tutela Constantinopolului, dar nu în limba greacă, ci în limba slavonă, venită peste un străvechi strat de influenţă slavă; 6. limba Bisericii era şi limba statului, iar limba statului a putut deveni slavona doar când stăpânirea era vorbitoare de slavonă. Aşadar, începuturile pot fi după anul 900, deci după creştinarea slavilor sudici şi crearea alfabetului chirilic, dar înainte de cucerirea Transilvaniei, „care a pus bariera graniţelor regatului apostolic la mijlocul românilor" (Panaitescu 1994, p. 20). Potrivit unei idei a lui Melich, transmisă apoi de N. Drăganu, şi terminologia ungurească de origine slavă dovedeşte că liturghia slavă s-a întins de la sud spre nord, ajungând şi la unguri tot din secolele al X-lea şi al XI-lea

(Puşcariu 1940, p. 298). Căutând similitudini în spaţiul european, Panaitescu (1994, p. 50) conchide: „Este limpede că introducerea liturghiei slave la români a fost, ca toate reformele religioase, opera clasei superioare; ea presupune, însă, în chip necesar, că această clasă era de limbă slavă".

Considerarea dominaţiei ungurilor în Ardeal drept indiciu în stabilirea termenului până la care putea fi adoptat slavonismul este discutabilă din mai multe motive: stăpânirea maghiară acolo s-a întins treptat, iar până la anul 1000 creştinismul adoptat de unguri a fost de origine bizantină. În al doilea rând, nu trebuie scăpat din vedere faptul că Ţaratul Vlaho-Bulgar a putut fi un moment prielnic pentru întărirea cultului slavon, datele istorice indicând o politică agresivă de slavizare a Bisericii întreprinsă de Ioniţă Asan.

Aducând în sprijinul său informaţii documentare, Panaitescu (1994, p. 63) arată că în secolul al XII-lea cel puţin o parte a slavilor erau asimilaţi. Ivănescu (1980, p. 378) opinează că odată cu românizarea boierimii slave a avut loc, şi chiar ca fapt determinant al celuilalt, românizarea comunităţilor ţărăneşti slave din Dacia. Panaitescu (1994, p. 74-79) credea că procesul a avut loc între secolele al XII-lea şi al XIV-lea. Ivănescu (1980, p. 378) concluzionează, chiar din cele arătate de Panaitescu, că deznaţionalizarea slavilor a avut loc în veacul al XI-lea şi cel mai târziu în al XII-lea. Aceeaşi opinie o împărtăşeşte şi Petrovici (1941, p. 267-268), care constată că, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, documentele maghiare nu pomenesc această populaţie. Panaitescu (1994, p. 21) crede că omogenizarea poporului român a avut loc în veacul al XII-lea, când cronicarii bizantini şi ruşi vorbesc despre români ca despre un popor romanic deosebit de slavi.

1.3.4. Limba greacă la români în epoca slavonă

Slavonismul nu a însemnat eliminarea limbii greceşti, ci a fost o cale de receptare a culturii bizantine la noi. Unele mărturii din epoca slavonă arată că limba greacă era cunoscută şi chiar folosită în cult. Lucrul acesta se datorează în special legăturilor strânse cu Patriarhia din Constantinopol şi cu Muntele Athos, care de la o vreme a preluat sarcina culturală a capitalei bizantine.

Cântarea este partea cea mai conservatoare din cult şi, în general, este ultima care se traduce. Acest lucru este susţinut de păstrarea unor secvenţe greceşti în cele mai vechi traduceri ale liturghiei în limbile vernaculare sau de faptul că naţionalizarea cultului s-a desăvârşit la români abia către 1800, când

apare traducerea poeziei imnografice bizantine care stă la baza *Mineiului*. Probabil în centrele episcopale cum e cazul Vicinei sau al Dristrei, unde legăturile cu Bizanţul au fost mereu vii (v. IST. ROM., p. 287 ş.u.), se va fi auzit limba greacă în cult chiar şi în epoca slavonismului. La fel s-ar putea spune despre epoca primilor mitropoliţi ai Ţării Româneşti, la origine clerici constantinopolitani şi athoniţi, care au dat o „amprentă bizantină" culturii munteneşti din epocă (IST. ROM., p. 598). Nu ştim dacă două celebre manuscrise psaltice greceşti păstrate la BCU Iaşi, *Lecţionarul evanghelic* (sec. XI-XII) şi *Stihirarul* (sec. XIII-XIV), pot fi legate de această etapă.

Potrivit lui Alexandru Elian (1964, p. 290), greaca şi slavona coexistă în epoca lui Alexandru cel Bun. Voievodul se intitulează *autocrator*, iar doamna sa – *autocratissa*. Se vorbeşte pe bună dreptate de un program imperial ştefanian, care „trebuie să lumineze cercetarea şi interpretarea unora dintre atitudinile şi faptele lui Ştefan cel Mare" (Gorovei/Székeley 2004, p. 109). Dan Ioan Mureşan (2008) a relevat faptul că pomăzuirea lui Ştefan-Vodă după ritualul ungerii împăraţilor bizantini, făcută de Teoctist I, ucenicul mitropolitului Marcu Evghenicul – aşadar, un nucleu antiflorentin – s-a făcut pentru prima dată la români în 1457, ca un transfer de autoritate în Moldova. În aceste coordonate, prezenţa limbii greceşti în manuscrise, în inscripţii şi în muzică apare ca firească.

În sec. al XV-lea, cântarea psaltică în limba greacă putea fi auzită în unele mănăstiri din ţările române. Dintre textele psaltice greceşti care au circulat aici este de menţionat Ms. P56 de la Mănăstirea Putna, un miscelaneu bilingv (în greacă şi slavonă), cu o parte grecească şi slavonă compusă în Moldova, cealaltă fiind constantinopolitană.

Dintre textele greceşti traduse în slavonă în Moldova, semnificativ este ms. 296, o culegere de texte antieretice, dar care include şi un cuvânt contra dogmei Filioque, ceea ce sugerează că traducerea s-a făcut în contextul implicării Moldovei în frământările confesionale care au urmat Conciliului de la Florenţa. Neclară este originea prefeţelor greceşti ale *Tetraevanghelului* scris de Gavriil Uric la Neamţ, în 1429, dar contextul demonstrează că era posibilă scrierea lor acolo (cf. Turdeanu 1985, p. 463 ş.u). Tot din sec. al XV-lea datează ms. sl. 238, un *Trebnic* scris în Ţara Românească în slavona de redacţie sârbească, pentru care s-a folosit un izvod grecesc, potrivit însemnării de pe f. 70-71^{v}.

În epocă, pe unele manuscrise se pot găsi chiar rugăciuni în limba greacă. Ms. sl. 280, scris în Moldova în slavona de redacţie medio-bulgară, conţine rugăciunea *Tatăl nostru* în greceşte cu litere chirilice pe f. 30^{v}. Este singurul fragment grecesc din acest miscelaneu (cunoscut pentru cronica scurtă a Moldovei în limba slavonă publicată de I. Bogdan, v. CMS, vol. 1, p. 375). Din aceeaşi regiune, dar din secolul următor, provine ms. sl. 227, un *Liturghier* în care se află *Axionul* în greceşte cu litere chirilice (f. 3^{v}), grafia indicând că textul a fost redat din memorie.

Nu ştim cum s-a manifestat procesul de înlocuire a limbii greceşti cu slavona în cult şi cât va fi rezistat liturghia grecească în unele regiuni. Cele arătate demonstrează însă că elemente de cult grecesc au existat la nordul Dunării chiar şi în epoca de maximă influenţă a slavonismului.

1.4. Rugăciunea domnească şi diglosia

1.4.1. Cât de răspândit a fost la români *Tatăl nostru* slavonesc?

În epoca slavonismului cultural, prezenţa rugăciunii slavoneşti în popor este de la sine înţeleasă. Dimensiunea orală a rugăciunii în limba slavonă este dovedită de faptul că de obicei manuscrisele şi tipăriturile slavoneşti din spaţiul românesc nu conţin rugăciunea, ci dau numai titlul acesteia (e.g. *Liturghierul lui Macarie*, p. 203). Această practică este înregistrată până la dispariţia textelor slavoneşti de la noi, după 1700.

Circulaţia rugăciunii slavoneşti la români este dovedită şi de slavonismele prezente în rugăciune. Este meritul lui Sextil Puşcariu (1940, p. 296) de a fi semnalat paralelismul care există între slavonismele din rugăciunea românească şi latinismele din rugăciunea franceză: în *Tatăl nostru*, tocmai acolo unde în româneşte există cuvinte de origine slavă (*sfinţi*, *voie*, *greşeală*, *ispită*, *izbăvi*), în franceză există împrumuturi din latină (*sanctifié*, *volonté*, *offenses*, *tentation*, *delivrer*). Termenii aceştia reflectă influenţa limbii de cultură asupra graiului vernacular. În particular, câţiva dintre ei dovedesc influenţa rugăciunii din limba de cultură.

Corespondentul lui *ispită* – în cele mai multe versiuni vechi româneşti – este *năpastă*, care cu sensul ‘ispită’ reprezintă un transfer lexical direct din versiunea slavonă: **напасть**. Termenul acesta a fost predominant în versiunile româneşti de până la 1700, semnificativ fiind faptul că dispare odată cu sfârşitul

limbii slavone ca limbă de cultură în spaţiul românesc. *A izbăvi* nu a putut fi introdus decât de cineva deprins cu versiunea slavonă. Faptul că, într-o versiune bănăţeană provenită dintr-un mediu catolic sau protestant găsim verbul *a slobozi*, confirmă ipoteza noastră. Un alt slavonism prezent în rugăciune e *voie*. După cum am constatat în cazul seriei sinonimice *vrere – voie*, Mardarie Cozianul selectează pe *voie* mai ales atunci când textul slavon alăturat conţine acest cuvânt.

Este demn de remarcat faptul că un termen fundamental din rugăciunea slavonă, ***насѫщьнъ*** ‘spre fiinţă’, nu a intrat în limba română, cum s-a întâmplat în Occident cu lat. *quotidianus*, care este un împrumut latinesc în limbile romanice occidentale. Trebuie însă avut în vedere faptul că termenul slavonesc are un statut diferit de corespondentul său latinesc: fiind un calc din greacă, acesta are un înţeles neclar chiar pentru vorbitorul de slavonă şi nu este folosit decât în Rugăciunea domnească, aşa încât statutul său nu poate oferi informaţii sigure în discuţia noastră.

Urme ale rugăciunii slavoneşti se găsesc în folclor sub forma unor jocuri de cuvinte şi recitative despre care s-a susţinut că parodiază textul slavonesc. De exemplu, începutul rugăciunii – *Otče naš iže esi na nebeseh* – e sursa lui *otce naşca taşca, da’ bună-i budaşca* (v. Ştefănescu 1884, p. 77 ş.u.; Bărbulescu 1905, p. 158). O privire mai atentă asupra unor asemenea secvenţe găsim la V. Bogrea (1921, p. 283-284), care arată că recitativul „O ce naşe/ ije/ ese/ şi ne b.../ Da pinde ţarca/ dă-i buliarcă/ şi chliban” e compus cu elemente din rugăciune: *da priidet ţarstvie (tvoie)* „vie împărăţia ta” e sursa secvenţei *da prinde ţarca*; *da budet volia tvoia* „facă-se voia ta” e baza lui *dă-i buliarca*, iar *chliban* e inspirat de *hleb naş* „pâinea noastră”; cum arată Bogrea, finalul s-a izolat ulterior şi se găseşte în alte cimilituri. Aceste jocuri de cuvinte au fost văzute de specialişti ca expresii ale aversiunii românilor faţă de slavonism. Este, desigur, o judecată inspirată de acea *lamentatio* pe seama slavonismului românesc prezentă la istoricii mai vechi. În realitate, manuscrisele româneşti din epoca slavonă nu susţin această explicaţie. Este dificil de stabilit vechimea acestor jocuri de cuvinte, care arată că textul slavon era opac pentru vorbitorul român. Ele ar putea veni din secolul al XVIII-lea, când rugăciunea slavonească era prezentă încă în bucoavne.

Informaţii despre slavonismul cultural, adesea contradictorii, vin din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Insistenţa pentru folosirea limbii materne în

rugăciune, pe care o găsim în cărţile tipărite de Coresi, apoi în secolul al XVII-lea, dovedeşte în mod neîndoios că rugăciunea era rostită în slavonă.

Martin Gruneweg, călător prin Moldova la sfârşitul secolului al XVI-lea, nu putea scăpa din vedere viaţa spirituală a locuitorilor Moldovei, prilej cu care aduce o mărturie despre cultul slavon: „Acest neam nu cunoaşte deloc ce este Tatăl nostru sau credinţa Apostolilor, însă Simbolul niceean îl rostesc în chip obişnuit. Există şi mănăstiri în Valahia. În bisericile valahe ei cântă totul în limba slavă, deşi nu înţeleg un cuvânt din aceasta, precum la noi călugăriţele" (în CSŢR, p. 80)[10]. Evident, nu putem crede că *Tatăl nostru* era necunoscut cuiva care cunoştea *Crezul*. Din context, precum şi din faptul că în însemnările lui de călătorie dă o versiune românească a rugăciunii, s-ar putea deduce că Gruneweg se referă la rugăciunea românească, nu slavonească. În tot cazul, *Tatăl nostru* dat de Gruneweg face parte dintr-o redacţie răspândită între români.

Potrivit directivei sinodului din 1567, întrunit sub Gheorghe de Sângeorz pentru introducerea limbii române, se hotărăşte scoaterea din parohie a preoţilor orbi, „care vor păstra prejudecata limbii slavone" (Cartojan 1980, p. 102). De aici rezultă că nu numai rugăciunea, ci întregul cult public de bază era cunoscut pe de rost, fapt care nu este deloc surprinzător, de vreme ce memorarea Molitvenicului sau a Psaltirii a fost o practică frecventă în istoria creştinismului.

Numele rugăciunii în limba de cultură s-a păstrat în graiurile vernaculare (v. § 1.5.), ca o dovadă a circulaţiei acesteia în popor. Termenul *ocinaş* este general în româna veche. Persistenţa termenului în Transilvania până azi este rezultatul prelungirii slavonismului, ca reacţie antireformată (idee care ne-a fost sugerată de profesorul Alin Mihai Gherman). Interesant este faptul că pledoariile pentru rostirea rugăciunii în româneşte, nu în slavonă (vezi § 1.4.3.), vin tocmai din Transilvania, unde numele slavonesc a rezistat cel mai mult. În legătură cu această situaţie, trebuie pus şi faptul că prima ediţie a *Alexandriei* (1790) deplânge în prefaţă necunoaşterea de către tinerii români a rugăciunii *Tatăl nostru* în limba maternă, cum ne-a sugerat profesorul Wolfgang Dahmen.

[10] „Dies Geschlechtte wes schier nicht, was das Vatter Unser oder der Apostel glaube ist, sondern das Nicenische Simbolum sprechen sie gemeinlich. Es hatt auch Klöster in der Wallacheye. In den Walachischen kirchen singen sie alles in Windischer sprache, ob sie schon kein word davon verstehn, wie bei uns die nonnen" (*Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562–ca. 1618)*, p. 704).

1.4.2. S-a rostit *Tatăl nostru* în limba greacă?

Existenţa unor regiuni româneşti cu liturghie grecească în anumite momente istorice conduce la concluzia că au existat români care au rostit rugăciunea în limba greacă, aşa cum s-a întâmplat peste tot în teritoriile bizantine. În cele mai vechi versiuni româneşti din nordul Dunării nu există urme ale rugăciunii greceşti, lucru firesc după câteva secole de slavonism. Asemenea urme găsim însă în aromână. Nistor Bardu (2015) s-a ocupat de cea mai veche versiune în dialectul aromân, care este dată de preotul Ucuta în abecedarul său din 1797. La fel ca în cazul celor mai vechi versiuni româneşti, cea mai veche versiune în aromână se apropie de modelul său din limba de cultură prin câteva împrumuturi: *ay'isescu* < gr. *ἁγιάζω* 'a sfinţi', *θélima* < gr. *θέλημα* 'voie', *pirazmó* < gr. *πειρασμός* 'ispită'. Nistor Bardu (2015, p. 385) observă cu justeţe că termenii greceşti folosiţi de Ucuta se explică prin deprinderea acestuia cu slujba grecească, dar trebuie să spunem că aceasta nu este o particularitate a scriitorului, ci un fenomen constant în cazul diglosiei.

1.4.3. Cunoşteau românii medievali *Tatăl nostru* în româneşte?

Vechimea *Tatălui nostru* românesc a fost deseori susţinută invocându-se procentul ridicat al cuvintelor de origine latină din rugăciune. Dar acest lucru dă informaţii despre latinitatea vocabularului limbii române, nu despre vechimea rugăciunii. De vreme ce originalul românesc al *Psaltirii Hurmuzaki* este, cel mai probabil, anterior anului 1500, iar una din sursele sale slavone datează din secolul al XIV-lea, este de la sine înţeles că rugăciunea *Tatăl nostru* s-a tradus şi ea mai devreme, fără a putea spune ce a determinat şi cui servea actul traducerii. Nu ar fi exclus ca acest lucru să se lege de situaţia politică şi religioasă favorabilă a unor români – ne gândim aici în special la cei din Şcheii Braşovului, unde există o şcoală şi o biserică românească încă din secolul al XV-lea. Totuşi, datele existente nu ne permit să extragem vreo concluzie sigură despre rugăciunea românească înainte de cea mai veche versiune cunoscută.

Ştiri despre situaţia lingvistică a românilor ne vin mai ales din Transilvania, unde reformaţii, care pledau pentru folosirea limbilor naţionale, erau direct interesaţi de subiect. Dacă acest lucru este firesc pentru secolul al XVI-lea, veacul următor este dominat de marile dispute confesionale dintre ortodocşi, catolici şi reformaţi. Este ştiut faptul că a existat o Contrareformă ortodoxă, ai cărei promotori au fost Petru Movilă şi Varlaam al Moldovei, acesta

din urmă având un plan concret de naţionalizare a cultului. Una din mizele acestor dispute a fost naţionalizarea cultului.

Câteva pasaje din prefaţa *Psaltirii de la Bălgrad* fac elogiul teologhisirii în limba poporului, căci dacă „ascultătorii aud sunetul şi urletul cuvântului strein, ce nici un folos nu-i pot lua”. „Liturghiile, rugăciunele şi cântările şi alte slujbe dumnezeieşti numai ce-s în deşărt în limbă streină celora ce nu o înţeleg, şi înaintea lui Dumnezău încă nu-s voite” (PSALT. 1651, p. 75). Autorii amintesc apoi de „papii de Râm şi cei băraţi leaniş şi patări, ce să cheamă părinţi, şi deavestâvnici, şi călugăriţe, carii nu ştiu carte şi încă cântă Tatăl nostru, şi Ave Maria, şi psalomi, în limbă streină fără de toată ştiinţa, ce aceia-s ca gaiţele şi ca pasările carele-s fără de toată ştiinţa, şi încă vor să grăiască ca şi omul; aşea şi aceia ce grăiesc în limbi streine neînţelegându-o”.

La anul 1656 există menţiunea că *Tatăl nostru* se rostea sporadic în româneşte. Din raportul *Examen Pastorum*, remis principesei Suzanna Lorántffy, calvină fervent, reiese că, din 39 de sate, preoţii ştiau foarte puţini *Tatăl nostru*, *Decalogul* şi *Crezul* (Meteş 1929, p. 23). Ca urmare a acestui raport, principesa va întemeia o şcoală românească de orientare calvină la Făgăraş. Din decretul de înfiinţare reţinem câteva informaţii preţioase: pe lângă citirea Testamentului, a Psaltirii şi a Catehismului calvinesc de la Bălgrad, şcolarii vor învăţa în româneşte *capita cathechetica*, adică *Tatăl nostru, Crezul*, *Decalogul*, Botezul, Spovedania şi „dispoziţiile disciplinei bisericeşti” (*ibid.*, p. 24). Învăţătorul este dator să traducă rugăciunile de toate zilele, „folosindu-se de ajutorul celor care ştiu bine româneşte” (*ibid.*, p. 24-25), le va zice el însuşi în biserică, cel puţin până când preotul le va putea învăţa şi preda (*ibid.*, p. 25). Grămăticii şi elevii vor rosti rugăciunile din Catehism în româneşte, dimineaţa şi seara, iar în fiecare seară se vor rosti public la şcoală rugăciunile româneşti, după modelul şcolii maghiare (*ibid.*, p. 25). Este epoca de maximă încordare confesională în care calvinii tipăresc la Alba Iulia catehismul şi-l distribuie românilor, stârnind reacţia mitropolitului Varlaam al Moldovei, care pentru românii transilvăneni mai ales va scoate *Cazania* şi lucrarea cu conţinut catehetic *Şeapte taine a Besearecii*.

Către finele veacului al XVII-lea se înmulţesc menţiunile care dau drept obligatorie cunoaşterea rugăciunii *Tatăl nostru* în româneşte. Din hotărârile sinodului de la Bălgrad, convocat de Sava Brancovici în 1675, reţinem o directivă adresată mirenilor, care au datoria să înveţe *Tatăl nostru, Crezul* şi

Decalogul, „iar pentru [ca] să se mai întărească, şi pruncii nefiind în şcoală, unde să înveţe, tot creştinul să-şi ducă pruncii la biserică şi popa, după ce va isprăvi slujba bisericei, să facă ştire cum să strângă pruncii în biserică să înveţe cum este scris mai sus" (Lupaş 1942, p. 69). Trebuie remarcată şi decizia sinodului de a-i scoate pe preoţi din cler dacă „nu se nevoiesc cu românie, ci tot cu sârbie", căci „facu-şi de către Dumnezeu pedeapsă şi de către poporeni uriciune şi soborului scădere" (*ibid.*). Hotărârea mitropolitului Atanasie şi a sinodului mitropolitan întrunit în septembrie 1700 dădea pedepse aspre în cazul necunoaşterii rugăciunii *Tatăl nostru*; dacă pedepsele pentru nefrecventarea bisericii timp de una-două duminici erau în bani, trei absenţe atrăgeau excluderea din comunitate: „să fie lăpădat de la biserică ca un păgân, cât nici la moarte nici la îngropăciunea lor să nu meargă popa; aşişderea şi cari nu iau anaforă şi cari nu se spoveduiesc, şi cari nu vor şti Tatăl nostru, credeul, poruncile, – fie bătrân, fie tânăr, aşa să pată şi aceia" (v. documentul la Păcăţian 1904, p. 48). Tot de la 1700 se păstrează o scrisoare a episcopului Iosif al Maramureşului, care anunţa că preoţii vor fi verificaţi asupra cunoştinţelor despre tainele Bisericii, a *Decalogului* şi a rugăciunii *Tatăl nostru* (v. scrisoarea la Iorga 1913, p. 1).

Datele prezentate arată că tradiţia rostirii rugăciunii în slavonă era încă vie la 1700 în Transilvania, unde exista chiar o recomandare expresă a patriarhului Ierusalimului, Dositei, de menţinere a slavonismului cu scopul protejării Ortodoxiei. Nu ştim dacă informaţiile privitoare la necunoaşterea rugăciunii româneşti, venite din mediul calvin, nu sunt cumva lipsite de obiectivitate, cu scopul de a justifica acţiunile calvineşti ulterioare. Spre această idee ne îndreaptă două fapte: a) existenţa unei tradiţii a rugăciunii, după cum atestă lexicul acesteia din secolul al XVII-lea; b) absenţa rugăciunii din texte, în locul ei dându-se doar numele (cel puţin pe la 1700, liturghierele copiate de Vasile Sturdza, spre exemplu, dau foarte rar textul întreg al rugăciunii, de unde presupunerea că ea era cunoscută). În tot cazul, rostirea rugăciunii în limba de cult, care la români a fost slavona sau greaca, nu exclude existenţa unor versiuni în graiul vernacular, cum dovedesc manuscrisele bilingve întâlnite atât în Orientul bizantin, cât şi în Occidentul latin.

1.5. Numele Rugăciunii domneşti

1.5.1. *Tatăl nostru*

Cel mai răspândit nume al rugăciunii de la Mt. 6:9-13 şi Lc. 11:2-4 este format din cuvintele cu care începe aceasta: rom. *Tatăl nostru,* lat. *Pater noster*, gr. *Πάτηρ ἡμών*, sl. *Отьче нашь*. În unele limbi se întrebuinţează cele două cuvinte ca o singură unitate: cat. *Parenostre*, ceh. *Otčenáš*, magh. *Miatyánk*.

1.5.2. *Rugăciunea domnească* şi variantele sale

Un alt nume sub care este cunoscut acest text este *Rugăciunea domnească* sau *Rugăciunea Domnului*, numită astfel datorită faptului că a fost transmisă apostolilor de Iisus Hristos. Acest nume este generalizat în comunităţile creştine. În textele româneşti apare sub mai multe forme: *Domneasca rugăciune* (MĂRT. 1691, p. 133; MĂRT. 1745, p. 174); *Rugăciunea Domnului* (MĂRT. 1827, CAT. 1828). În CAT. POTECA 1833, numele rugăciunii apare sub două forme: *Rugăciunea domnească*, dar şi *Rugăciunea dumnezeească* (p. 1). *Rugăciunea Domnului* apare şi în PÂINEA PR., f. 41^{v}, unde alternează cu *Tatăl nostru*: „Tatăl nostru câte părţi are?" (*ibid.*, f. 42^{r}).

Potrivit DLR, *dominical* şi *duminical* sunt echivalente. *Duminical* este explicat prin: „care se face, care are loc, se petrece în ziua de duminică; privitor la duminică, de duminică; (bis.; în dicţionare, în forma *dominical*) care se referă, se adresează lui Dumnezeu". DLR înregistrează aici şi unitatea *rugăciunea dominicală*. Înregistrarea sub explicaţia „se referă la Dumnezeu" este imprecisă, căci *dominical* trimite la Iisus Hristos, adică Dumnezeu-Fiul. O încadrare mai precisă face dicţionarul LAURIAN-MASSIM: „relativ la Domnul: *rugăciunea dominicală*".

Aceeaşi ambiguitate apare în DLR şi la articolul dedicat termenului *domnesc*: „(învechit) *dumnezeiesc*", cu exemplul: „*Fiind praznicul domnesc şi trebuind la dânsa [la Duminica Floriilor] multă materie...* Antim, O. 90". După cum se poate lesne observa, avem sensul derivat de la cuvântul *Domn*. Dar acesta este un atribut al lui Dumnezeu-Fiul, nu al lui Dumnezeu-Tatăl. Aici DLR înregistrează ca unitate frazeologică *rugăciunea domnească* = rugăciunea care începe cu cuvintele „Tatăl nostru". O altă unitate frazeologică introdusă aici este *sărbătoare domnească* = nume generic pentru o sărbătoare religioasă importantă. *Duminecile şi sărbătorile ceale mari ce să numesc domneşti şi ale*

Maicăi Preacistii... (Antim, O. 27). Dar exemplul reliefează tocmai sensul „al Domnului", căci Antim explică aici *sărbătoare domnească* (închinată lui Iisus Hristos) în opoziţie cu sărbătorile Maicii Domnului (la fel ca în primul exemplu de la Antim, unde este vorba despre praznicul împărătesc al Floriilor). Aşadar, *sărbătoare domnească* este echivalentă cu *praznic împărătesc*, desemnând sărbătorile religioase de pe parcursul anului care marchează momente din viaţa lui Iisus Hristos.

1.5.3. *Oraţia dominicală*

În mediul latiniştilor ardeleni din secolul al XIX-lea a fost creat numele *oraţia* (sau *oraţiunea*) *dominicală*. Pentru *oraţie*, DLR găseşte trei sensuri: „1. (învechit, azi livresc) felicitare, urare; 2. urare în versuri pe care colăcarii (sau alţi nuntaşi) o adresează mirilor la nuntă; 3. (rar) compoziţie muzicală, oratoriu", fără a menţiona sensul 'rugăciune'. Dacă în Romania occidentală se pare că există o preferinţă pentru sintagma formată cu neologism (sp. *oración dominical*, fr. *oraison dominicale*)[11], specificul latinităţii orientale se vede şi aici: limba română întrebuinţează sintagma *rugăciunea domnească*. Posibilitatea de a înlocui pe *rugăciune* cu *molitvă* (*moliftă*) este limitată, deoarece cuvântul de origine slavonă s-a specializat, desemnând o rugăciune cu destinaţie specială, citită de preot. Nici în secolele trecute nu am putut identifica un text care să întrebuinţeze sintagma *molitva domnească*.

1.5.4. *Ocinaş*

Există încă din cele mai vechi texte româneşti cuvântul *ocinaş* „Tatăl nostru, rugăciune", caracterizând jumătatea nordică a teritoriului daco-românesc (DLR, s.v.), care este o dovadă că românii rosteau rugăciunea în slavonă. Nu sunt rare cazurile când numele rugăciunii din limba de cultură s-a păstrat în graiul vernacular. Franceza îl are pe *Patrenôtre*, care a intrat şi în onomastică, polona îl are pe *pacierz* (< lat. *pater*), cu sensul 'rozariu', la fel ca engl. *paternoster*, termenul polonez având o largă difuzare ca nume de familie. La HELTAI avem următoarele dovezi ale diglosiei: „*a bagoly a **Páter Nosterhoz***"

[11] Potrivit DELLR, *oratio* este latinism în Romania, cu excepţia it. *orazione* (sec. al XII-lea): ptg. *oração* (sec. al XIII-lea) „oraison, proposition", sp. *oración* (c. 1140) „oraison, prière", cat. *oració* (sec. al XII-lea) „oraison, discours, proposition", fr. *oraison* (1050).

(p. 13), „*hanem az Ave Máriára, Salve Reginára, **Pater nosterre** és Crédora*” (p. 60). Acelaşi *Credo* este păstrat şi în polonă.

Desemnarea rugăciunii *Tatăl nostru* cu numele ei slavon este frecventă în textele vechi româneşti. Problema se pune în a distinge când vorbim despre cuvântul slavon şi când despre cel românesc, lucru aproape imposibil de stabilit. Într-o recenzie în care discută lucrarea dedicată de I. Crăciun catehismelor luterane, Liviu Onu (1948, p. 591-592) atrage atenţia asupra unor greşeli de transcriere, între care *ocenaşi*: lectura *oce naş* e preferabilă celei adoptate de I. Crăciun pentru ѡчє нашь (1559, 56/2), ѡченашь (1607, 83/1, cu remarca lui L. Onu că textul în general e în *scriptio continua*). În *Catehismul Marţian* (136/18), Liviu Onu îl transcrie pe ѡ(ч)на(ш) ca *ocinaş*. Motivaţia celor două grafii adoptate este următoarea: „pe de o parte, compunerea aceasta cel puţin, cred că era cunoscută pe atunci la noi după atâtea veacuri de cultură bisericească slavonă, iar pe de altă parte ь final postconsonantic, din primele două cazuri, are aceeaşi valoare zero, ca în cuvintele româneşti în grafie chirilică românească, în poziţie similară”. Este probabil că L. Onu avea dreptate corectându-l pe I. Crăciun. Nici ca *plural* nu l-am întâlnit pe *ocinaş* la masculin: el apare întotdeauna cu forma de plural neutru *ocinaşe*. În Cat. C. apare ѡченаш (8^{v}: *Zi Ocenaş rumâneaşte*, ed. A. Roman-Moraru, p. 104).

În *Învăţătură peste toate zilele*, tradusă în limba română de un grec, explicarea Rugăciunii domneşti este precedată de titlul *Învăţătură pentru* Ѡтьчє нашъ. Van Eeden, în ediţia de text la ÎNV. 1642, nota 2, p. 562, atrage atenţia asupra grafiei diferite la 27^{r} şi 28^{r}, unde Ѻчє нш҃ъ este scris în două cuvinte, în timp ce la 29^{r} e unul singur: Ѻченашъ. Oscilaţia între forma slavonă şi cea românească apare în CEASL. 1685^{ms} (dar nu putem şti dacă aparţine copistului sau originalului): la rugăciunea de seară popa Pătru din Tinăud scrie Ѻ҃чє наше (f. 35^{v}), iar la polunoşniţă dă numele românesc *Tatăl nostru* (f. 40^{r}). Alături de alte nume slavoneşti, în LIT. ANTIM rugăciunea *Tatăl nostru* este introdusă prin Ѻ҃чє нашъ (p. 8). Numele slavonesc a rezistat în ediţiile succesive ale *Liturghierului* lui Antim multă vreme. L-am identificat fără nicio modificare în secolul al XVIII-lea. În LIT. 1747 de la Iaşi, tipărit de Duca Sotiriovici, la p. 8 numele rugăciunii apare cu aceeaşi curioasă formă de plural românesc sau de singular slavon corupt Ѿ҃чє наше.

Interesant este faptul că termenul *ocinaş* e interpretat deseori ca un plural: „*Popa, deacă va întra în beserecă, dzică ocinaşele rumâneaşte* (CM 233$^{v}_{10-11}$).

În privinţa pluralului, nu putem avea decât ipoteze. Două cauze au putut determina, în opinia noastră, încadrarea la plural a lui *ocinaş*: 1. prima ar fi grafia. În limba slavonă, numele rugăciunii se ortografiază **Отьчє нашь**, în care **отьчє** este forma de vocativ a sl. **отьць** ‘tată’. Posesivul **нашь** ar fi putut avea o contribuţie la perceperea lui ca plural, dar ipoteza este greu de admis în condiţiile în care se ştie că ierurile reprezentau doar o tradiţie grafică, iar o moştenire a pluralului din epoca ierurilor cu valoare fonetică nu pare posibilă; 2. aducem din nou în discuţie diglosia slavo-română, când trebuie să presupunem că, cel puţin între oamenii fără educaţie, limba slavonă era total necunoscută. În aceste condiţii, uzul cuvântului în contextul cultului divin şi particular l-a putut pune în relaţie cu ideea de rugăciune în general. Cu toate acestea, este necesară observaţia că, şi cu referire strictă la *Tatăl nostru*, termenul *ocenaş* era perceput tot ca plural. Exemplul edificator se găseşte la Dosoftei, despre care se ştie că era un strălucit utilizator al slavonei: **Людіе: Ѻ҃ч҃є нашь**, *scrise-s la* **Златоустова** (LIT. 1683, f. 36^{v}).

2
Rugăciunea domnească în secolul al XVI-lea

În capitolul de faţă ne propunem să identificăm sursa slavonă a versiunilor româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea. Dificultatea acestui demers stă în faptul că versiunile păstrate reprezintă variante contaminate, de unde dificultatea identificării unui prototip românesc. Vom examina, aşadar, separat, fiecare versiune românească, discutând elementele slave care pot ajuta la stabilirea filiaţiei textului.

Ţinând seama de oscilaţiile terminologice din literatura de specialitate, facem precizarea că, vorbind despre *slava veche*, ne referim la stadiul cel mai vechi al limbii de cultură a slavilor. Prin termenul *slavonă* desemnăm variantele (redacţiile) târzii ale *slavei vechi*, influenţate de idiomurile locale. Nu vom folosi termenul *slavă* pentru a desemna limba slavonă (cu redacţiile sale) şi nici pentru a denumi limba unui text slavon. Termenul va fi folosit cu sensul său general, căci denumeşte familia limbilor şi popoarelor slave. Facem aceste precizări deoarece în capitolul de faţă ne vom referi atât la versiuni slavone, cât şi slave moderne, de unde riscul unor confuzii terminologice[1].

În spaţiul românesc, Rugăciunea domnească a mai fost comparată cu textul slavon de Alexandru Niculescu (2002). Comparaţia neadecvată cu o versiune slavonă standard a dus, însă, la rezultate neverosimile. Sunt omise numeroasele variaţii pe care rugăciunea slavonă le-a înregistrat din epoca lui Chiril şi Metodie până în vremea lui Coresi, variaţii care pot ajuta la explicarea unor opţiuni de traducere din *Tatăl nostru* românesc. În lipsa unei examinări comparative a versiunilor româneşti cu redacţiile slavone, domnia sa concluzionează, în mod greşit, că rugăciunea *Tatăl nostru,* în forma sa orală, nu este mai veche de secolul al XVII-lea. După cum se va vedea mai jos, alţi cercetători au examinat comparativ problemele de filologie ale celor mai vechi versiuni româneşti, furnizând date care ne-au ajutat în conturarea unei concluzii mai apropiate de adevăr.

[1] Pentru o discuţie asupra terminologiei, vezi Olteanu 1975, p. 15-16.

2.1. Traducerea Rugăciunii domneşti

Rugăciunea *Tatăl nostru* se găseşte între primele texte atestate în limbile europene, traducerea ei în grai vernacular fiind anterioară traducerii integrale a *Bibliei.* Spaţiul slav a beneficiat de acest lucru încă din epoca convertirii slavilor la creştinism. La slavii moravi au existat două misiuni creştine principale: una latino-bavareză şi una bizantino-slavă, a lui Chiril şi Metodie (864). Cea mai veche versiune moravă a Rugăciunii domneşti, păstrată în Foile de la Freising (scrise între 972 şi 1038), prezintă câteva aspecte deosebit de interesante, care mai târziu devin normă. O serie de fapte de limbă de sorginte germană şi latină se explică atât prin contactul permanent dintre slavii moravi şi germani, cât şi prin misiunea latino-bavareză (vezi Olteanu 1975, p. 342). A. S. Lvov a studiat comparativ câteva versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*, ajungând la concluzia că există două redacţii ale acesteia, una moravă şi cealaltă sud-slavă; redacţia sud-slavă îl prezintă pe ***искоушение***, cea moravă dă în acest loc ***напасть***; de asemenea, redacţia sud-slavă îl conservă pe ***оставити*** ‘a ierta, a lăsa’, după model grecesc, pe când în versiunea moravă avem ***отъпоустити***, după latinescul *dimittere* (apud Vlasto 1970, nota 172, p. 336, vezi şi Olteanu 1975, p. 342). De remarcat că ***непрязнь***, care apare în principal la Matei în versiunile slavone, vine tot din versiunile morave ale rugăciunii, fiind un calc din germ. *unholda* (Vlasto 1970, p. 58, cf. Brückner 1985, s.v. *wróg*).

În legătură cu cele două redacţii în slavonă, trebuie să spunem că o diferenţă s-a făcut şi în cazul sintagmei *panis quotidianus*. Dacă în redacţia moravă avem ***каждоденныи*** ‘zilnic’, după lat. *quotidianum* (Olteanu 1975, p. 342), doar în Foile de la Freising, ***насѫщьнъ*** reflectă tradiţia răsăriteană, după model grecesc, fiind generalizat în textele slavone.

În spaţiul românesc, prima versiune scrisă datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu toate că ea trebuie să fi fost prezentă în două texte din prima jumătate a acestui secol, asupra cărora avem informaţii, dar din care nu s-au păstrat exemplare: *Evangheliarul* din 1532 şi *Catehismul* din 1544. Cele zece versiuni din secolul al XVI-lea au fost grupate de Ion Gheţie şi Al. Mareş astfel: 1) versiuni incluse în textul evangheliilor: a) *Tetraevanghelul* sibian; b) *Tetraevanghelul* coresian; c) *Tetraevanghelul* copiat de Radu de la Măniceşti; 2) versiunea păstrată în *Apocalipsul apostolului Pavel*; 3) versiuni libere: a) *Catehismul* lui Coresi; b) *Molitvenicul* lui Coresi; c) *Liturghierul* lui Coresi;

d) *Evanghelia cu învăţătură*; e) versiunea Stroici (Gheţie/Mareş 1985, p. 330). Dintre acestea, importante pentru discuţia noastră sunt versiunile primare, rezultate cu prilejul traducerii textului, sau care au cunoscut o oarecare răspândire: versiunea din *Evangheliarul de la Sibiu*, versiunea din *Catehismul* lui Coresi, cele două versiuni din *Tetraevanghelul* lui Coresi şi versiunea Luca Stroici.

Studiind *Ocenaşul cu tâlc* (ms. 100 de la Filiala din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române), asupra căruia se oprise şi Cipariu cu un secol mai devreme, Magdalena Georgescu (1978) analizează comparativ mai multe versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*. Din cele zece versiuni pe care le atribuie secolului al XVI-lea, cercetătoarea (p. 77) identifică trei versiuni de bază: versiunea din *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, versiunea din *Catehismul* lui Coresi şi versiunea Luca Stroici. Magdalena Georgescu consideră că versiunea Cipariu reproduce în mare parte două versiuni de tip nordic: prima dintre acestea este rugăciunea notată de Luca Stroici, iar cealaltă este versiunea coresiană din *Liturghier*, apropierea de acest text fiind făcută de autoare pe baza cuvântului *mărire*, prezent în doxologia finală (p. 78). Din datele oferite de compararea versiunilor din secolul al XVII-lea, autoarea conchide că „variantele discutate reprezintă texte dependente, mai precis contaminate, provenind din versiuni care au circulat în secolul următor" (p. 80), ea încercând să grupeze cele mai importante versiuni în vederea stabilirii filiaţiilor (p. 79-80). După analiza lingvistică a *Ocenaşului cu tâlc*, Magdalena Georgescu evidenţiază prezenţa a două straturi de limbă în text, unul de tip sudic, iar altul de tip nordic: „faptul în sine nu are nimic surprinzător, ci reprezintă o consecinţă firească a modului în care s-a constituit această variantă a rugăciunii *Tatăl nostru,* întemeiată, după cum am arătat mai sus, pe versiuni ce conţineau elemente de tip sudic, infiltrate în fondul de bază care este de provenienţă nordică" (Georgescu 1978, p. 81).

2.2. Versiunea din *Evangheliarul de la Sibiu* (1551-1553)

Reţinem din contribuţiile anterioare că *Evangheliarul* sibian conservă un text bănăţean-hunedorean, care conţine şi unele particularităţi moldoveneşti (Gheţie/Mareş 1985, p. 340, cf. Gheţie 1975, p. 216-221). Primul strat de limbă aparţine traducătorului, iar al doilea se poate explica prin intervenţia revizorului (tipografului) (Gheţie/Mareş 1985, p. 341). Elementele neromâneşti ar proveni tot de la revizor, un sas din târgurile Moldovei. Nu se poate spune cu exactitate

în ce mod s-a procedat în cazul originalului, existând însă informaţia certă că *Evangheliarul de la Sibiu* are legături de filiaţie atât cu textul slavon, cât şi cu cel german (Gheţie/Mareş 1985, p. 341). Într-o contribuţie recentă, Ioan-Florin Florescu (2010) emite ipoteza că există concordanţe textuale între textul românesc şi traducerile cehe şi germane anterioare lui Luther.

Rugăciunea *Tatăl nostru* ne dă câteva informaţii suplimentare despre tipăritura sibiană. La o analiză atentă a textului, se poate observa că, iniţial fidel unui original slavon, acesta se apropie, probabil după revizie, de o altă versiune. Sunt prezente în text câteva fapte de limbă care atestă, fără urmă de îndoială, dependenţa versiunii de un original slavon al rugăciunii din Evanghelia de la Matei. Între acestea, termenul *săţioasă*, prezent în toate versiunile din secolul al XVI-lea, redă întocmai slavonul ***насѫщьнъ***. Cuplul *datoriele – datornicilor* corespunde aici versiunilor greceşti, latineşti şi slavone.

O dificultate în explicarea prin slavonă a rugăciunii o constituie prezenţa termenului *rău*. Tradiţia textuală slavonă oscilează între doi termeni, ambii desemnând un rău personalizat, dar cu preferinţă pentru al doilea: ***избави нас wт лѹкаваго / wт непрїязни.*** În secolul al XVI-lea aceşti termeni nu erau traduşi prin *rău*. O dovadă în acest sens este un pasaj biblic care pune în lumină modul de transpunere în româneşte a seriilor sinonimice (Mt. 13:38-39): *iară plevila sămt feciorii relilor. Iară vrajmaşul ce le semănă iaste dracul* (ES 46^{r}). Fragmentul apare la Coresi astfel: *e plêvele sănt fii nepriitoriului e vrăjmaşul ce o sêmănă iaste dracul* (CT 28^{v}), în timp ce textul slavon este identic în evangheliarele slavone: ***а плѣвели сѫть сн҃ове непрїязньнїй. а врагъ въсѣавыи, к҃ дїавол*** (CT^{SL}, zac. 54). Prezenţa lui *rău* se explică numai prin slavonul ***зъло***: *nu vă protiviţi reului* (ES 8^{v}), *nu vă protivireţi răului* (CT 9^{r}), ***не противитисѧ злоу*** (CT^{SL}, zac. 14). Cu toate că rugăciunea, în forma aceasta, a cunoscut o mare răspândire în limba română, nu există nicio versiune slavonă în care să fie prezent termenul ***зъло***. Un echivalent pentru *rău* găsim însă în *Vulgata* şi în versiuni slave moderne.

Singularul *cer*, predominant în *Evangheliarul* sibian, a putut rezulta din circulaţia orală a rugăciunii (prin anticiparea singularului din următorul verset), căci el nu reflectă vreo tradiţie scrisă din slavonă sau greacă, dar a putut avea ca model şi germ. *Himmel*, ţinând cont de geneza textului sibian (vezi § 5.3.). Ultima explicaţie ar fi valabilă doar pentru textul de la Sibiu, nu şi pentru

versiunile ulterioare din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea care conservă singularul.

Termenul *ispită* nu se poate explica prin ***напасть***, care predomină în versiunile slavoneşti de la Matei, ci numai prin ***искѹшєнїе***, care se găseşte de obicei la Luca. Totuşi, în redacţia medio-bulgară există o familie de versiuni care-l prezintă pe ***искѹшєнїе*** în loc de ***напасть***: EV. VRAŢA (148), EV. KOHNO (51^{v}) şi EV. MS. V-30 de la BCU Iaşi (38^{r}), cu care cele mai vechi versiuni româneşti au mai multe puncte comune.

2.3. Versiunea din *Catehismul* lui Coresi (1560)

Ipotezele privitoare la originea rugăciunii *Tatăl nostru* tipărite în *Catehismul* coresian sunt contradictorii. Pe baza câtorva grafii comune din *Evangheliarul de la Sibiu* şi *Catehismul* lui Coresi, Gheţie/Mareş (1985, p. 229) sugerează existenţa unei legături de filiaţie între tipăritura sibiană necunoscută din 1544 şi cea coresiană. De asemenea, acele grafii ar sugera că textul ar proveni dintr-un original scris cu caractere latine (cf. Gheţie 1979, p. 171). Unele dintre grafiile comune sunt prezente în *Introducere*, în *Crez* şi în *Tatăl nostru* (vezi reproducerea diftongului *oa* prin *o* în *săţiosă*). *Catehismul* de la Sibiu se pare că era tradus din maghiară, pe când *Tatăl nostru* coresian este în mod cert tradus din slavonă, după cum se şi mărturiseşte în *Prefaţă*. În acest sens, profesorul Eugen Munteanu (2008, p. 430) a argumentat prin prezenţa în text a termenului *săţioasă*, reflectând tradiţia textuală slavonă. Textul rugăciunii ar proveni, după unii, din ediţia nerevizuită a *Tetraevanghelului*. Faţă de textul coresian din 1561, cel din *Catehism* diferă printr-un element prezent şi în *Evangheliarul* sibian: singularul *cer*, care a fost înlocuit cu pluralul după revizia textului. După cum am spus, este greu să admitem o legătură de filiaţie doar pe baza acestui fapt. Prezenţa singularului poate atesta faptul că rugăciunea a fost redată din memorie sau dintr-o altă lucrare avută la îndemână, iar la confruntarea cu o versiune slavonă a fost remarcată echivalarea nejustificată a locativului plural cu singularul. Întrucât versiunea aceasta se găseşte şi în *Tetraevanghel*, o vom discuta mai jos.

2.4. Versiunile din *Tetraevanghelul* lui Coresi (1561)

Tetraevanghelul coresian a fost realizat prin punerea la contribuţie a mai multor versiuni, ele fiind, după unii cercetători, *Evangheliarul de la Sibiu* şi *Evangheliarul* din 1532 (Gheţie/Mareş 1994, p. 71-76; Gheţie 1975, p. 254), la care s-a adăugat versiunea slavonă tipărită un an mai târziu de Coresi[2]. Cei care s-au ocupat de *Tetraevanghelul* coresian au avansat şi ipoteza existenţei unei versiuni nerevizuite, din care s-a preluat rugăciunea *Tatăl nostru* în *Catehism* (Gheţie/Mareş 1985, p. 331). Traducătorii nu aveau o cultură deosebită, greşelile de traducere demonstrând că ei nu cunoşteau bine slavona (Dimitrescu, în CT, p. 22-23). Actualizarea în text a unor sensuri secundare pune într-o lumină nouă modul în care s-a tradus. Există situaţii în care **врагъ**[3] este echivalat cu *drac*, în timp ce *Evangheliarul* sibian dă *vrăjmaş*. La Matei, 5:44, zac. 15: *iubiţi vrajmaşi voştri* (ES 9[r]), *iubiţi dracii voştri* (CT 9[r]). Acest lucru demonstrează cunoştinţele inegale de slavonă ale traducătorilor. Se pot constata deosebiri între felul în care traducătorii au tălmăcit o evanghelie sau alta (Dimitrescu, în CT, p. 22). Acelaşi lucru se observă din traducerea rugăciunii *Tatăl nostru,* unde prepoziţia **на** este redată prin *la*: *cumu e la ceri şi la pământ* (CT 142[v]), fapt care atestă, cel puţin în cazul celor două versiuni ale rugăciunii, prezenţa a doi traducători diferiţi pentru Matei şi Luca. Situaţia ar putea sugera că traducătorul nu obişnuia să rostească rugăciunea în limba română.

Rugăciunea *Tatăl nostru* de la Matei (CT 10[r]) este, în parte, dependentă de originalul slavon: atât la Matei cât şi la Luca, *viclean* redă slavonul **лѫкавъ** ‘perversus’. Dacă termenul se poate explica şi prin alte limbi, există două elemente care se explică exclusiv prin slavonă: *săţioasă* şi *năpastă*.

---

[2] Vezi şi I. Ionescu (1979). Punând la contribuţie rezultatele ultimelor cercetări de numismatică, autorul consideră că *somul* şi *crucea* constituie un argument important în demonstrarea originii moldoveneşti a traducerii *Tetraevanghelului* coresian.

[3] Pentru istoria cuvântului reţinem o precizare preţioasă a lui A. Brückner: în redacţia bulgaro-macedoneană, **врагъ** ‘vrăjmaş’ a cunoscut şi sensul de ‘diavol’ (BRÜCKNER, s.v. *wróg*). Daničić (1962, s.v. **врагъ**) identifică în slavona sârbo-croată doar sensul de ‘inimicus’. În secolul al XVII-lea, sub influenţa slavonei ruso-ucrainene, Mardarie Cozianul glosează slavonul **врагъ** prin ‘vrăjmaş’ (LEX. MARD., p. 118), care la Pamvo Berynda este înregistrat cu sensurile ‘**ворогъ**, **непрїатєль**’ (BERYNDA, p. 17). Traducerea *drac* din *Tetraevanghelul* coresian indică faptul că traducătorul cunoştea slavona de redacţie medio-bulgară.

Termenul *năpastă* ‘ispită’ apare rar în textele slavone: Kałużniacki îl indexează la cuvinte rare, în *Evangheliarul* putnan numărând trei ocurenţe (PUTN., p. 275). Din examinarea versiunilor slavone se observă că, în pofida rarelor sale apariţii, termenul este prezent mereu în Rugăciunea domnească de la Matei, doar însoţit de ***непрязнинъ***. Există şi excepţii, identificate de noi în slavona de redacţie bulgaro-macedoneană: ***искоушеник*** ‘tentatio’ – ***лжкавъ*** ‘perversus’ (VRAŢA, KOHNO). De asemenea, o excepţie de la regulă este şi versiunea slavonă a *Tetraevanghelului* tipărit de Coresi, care conţine ***напасть*** – ***лжкавъ***, caz destul de rar, întâlnit mai târziu în *Biblia* de la Ostrog. În *Tetraevanghelul* coresian, *năpastă* apare de şapte ori, în toate cazurile fiind transfer lexical direct. Termenul este rar în epocă (câte o singură ocurenţă în *Liturghierul* lui Coresi şi în *Evangheliarul* sibian), sensul actualizat în text fiind transferat din slavonă. Neavând circulaţie orală cu acest sens, prezenţa termenului probează originea slavonă a textului care îl conţine. Acest cuvânt a cunoscut transferul direct şi mai devreme, în *Psaltirea Hurmuzaki*, unde înregistrează o singură ocurenţă: *Că cu tinre izbavi-me-voiu de năpaste* (Ps. 17:30).

Sinonimia dintre *a ierta* şi *a lăsa* în vechile texte româneşti dă un indiciu asupra relaţiei textului românesc cu originalul. Urmărim cinci ocurenţe ale lui ***оставити*** şi ale sinonimelor sale în textul slavon al lui Coresi. Situaţia se prezintă astfel: ***оставити*** (Mt. 6:12) – ***wтпоүстити*** (Mt. 6:14) – ***простити*** (Mt. 18:27) – ***оставити*** (Mt. 18:27) – ***оставити*** (Lc. 11:4). La Coresi acestea sunt redate astfel: *a ierta – a lăsa – a ierta – a lăsa – a lăsa*. Rezultă că rugăciunea, cel puţin la Matei, nu a rezultat din traducerea textului Evangheliei, deoarece ***оставити*** este echivalat în mod consecvent cu *a lăsa*, exceptând versiunea de la Mt. 6:9-13.

Nu se poate spune cu deplină siguranţă care este sursa cuplului *greşalele – greşiţilor*, prezent în versiunile româneşti de la Matei. Dacă unii cercetători au văzut în *greşeală* o influenţă a versiunii de la Luca, *greşit* nu corespunde tradiţiei biblice din limbile clasice (cf. Gheţie/Mareş 1985, p. 331-332). Ipoteza husită a lui Ioan Florin-Florescu (2010) ar rezolva problema acestei perechi, căci găsim acolo un echivalent (ceh. *viny – vinníkům*, pl. *winy – winowaycom*), dar în textul rugăciunii nu există indicii suficiente care să susţină apelul la o versiune cehă. În plus, versiunea din *Evangheliarul* sibian, unde s-a presupus influenţa husită, nu dă cuplul *greşeală – greşit*. Un echivalent al acestei perechi se găseşte şi în cea mai veche versiune albaneză, cu sursă latină (v. § 5.8.2.), ceea ce lasă deschisă problema originii ei, dar susţine şi vechimea acestei opţiunii de traducere.

Versiunea de la Luca este mult mai apropiată de originalul slavon din *Tetraevanghelul* slavon tipărit de Coresi: *în toate zilele* redă slavonul ***на въсѣкъ дн҃ь,*** *a lăsa* corespunde slavonului ***wставити,*** iar *şi înşine lăsăm tuturor datornicilor noştri* are ca model formula ***ибо сами wставлѣемь въсѣкомоу длъжнико҆ нашем҆.*** Termenul *ispită* redă slavonul ***искоушеник,*** prezent în versiunile slavone de la Luca. În *Tetraevanghelul* coresian, *ispită* apare în două situaţii, ambele corespunzând în original termenului ***искоушеник.*** *A izbăvi* corespunde sl. ***избавити***, cu o singură ocurenţă în versiunea românească a *Tetraevanghelului*. În tipăritura sibiană apare în două rânduri: în Rugăciunea domnească şi la Matei 20:28 (*să izbăvească*, cf. CT, unde este transpus substantival *să dê sufletul lui izbăvire*, după slavonul ***и дати д҆шж своѭ избавлєніе за многы***). *Datoare* nu redă slavonul ***грѣхъ*** prezent în versiunile slave de la Luca. El sugerează mai degrabă un original cu ***долги,*** ceea ce ne trimite cu gândul la *Evangheliarul* sibian. Cu toate acestea, tradiţia textuală infirmă această presupunere. Se ştie că, în acest loc, ***долги,*** prezent în toate versiunile slave consultate, corespunde lat. *peccatum*. El s-ar putea explica prin influenţa lui ***длъжникъ*** din acelaşi verset. Absenţa lui *pre* la acuzativ, atestată şi mai târziu, în *Fraţi dragi*, l-a făcut pe N. Drăganu să creadă că formularea este mai arhaică decât cea care îl conţine pe *pre* (atestată în toate celelalte versiuni din secolul al XVI-lea). El considera că prima versiune provine de la „întorsura de demult" a *Evangheliei*, când s-a introdus şi termenul *hitlean*, care nu e o traducere a germanului *uebel, böse* (Drăganu 1922, p. 587).

Cele două versiuni coresiene din *Tetraevanghel* sunt traduse din slavonă. Dacă versiunea de la Luca a rezultat cu prilejul traducerii textului în care se află, versiunea de la Matei este anterioară traducerii *Tetraevanghelului*. Ea a rezultat din slavonă, neexistând nici un temei să credem că doar s-a revizuit după un original din această limbă.

2.5. Versiunea Luca Stroici (1593)

Versiunea Luca Stroici[4], reprodusă de Gaster (CHREST. ROM., I, p. 39) şi de Hasdeu (HCB, II, p. 119), este atribuită Moldovei, atât pe baza trăsăturilor

[4] Cea mai recentă referire la această versiune se găseşte la Pantaleoni (2007), care dă şi o bibliografie a problemei.

dialectale, cât şi pe considerentul că ea circula în sec. al XVII-lea în această regiune (*ibid.*).

> Parintele nostru ce iesti in cerin, swincaske-se numele teu; se vie imperecia ta; se fie voia ta, komu ie in ceru asa si pre pemintu. Penia noastre secioase de noai astedei; ssi iarte noae detoriile noastre, cum ssi noi lesem detorniczitor nostri; ssi nu aducze pre noi in ispite, ce no mentuiaste de sitlanul. Ke ie a ta imperacia ssi putara ssi cinstia in neczij necitor. *Amen*!

În pofida datării ei, Hasdeu o considera mai arhaică decât versiunile coresiene (HCB, II, p. 118). După acelaşi lingvist, prezenţa termenului *ispită* sugerează legătura cu un lat. *tentatio*, dar şi cu *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (*ibid.*, p. 333). Profesorul Henryk Misterski (1983), fondatorul românisticii poznaniene, analizează grafia de inspiraţie poloneză a textului şi conchide că scopul lui Stroici a fost acela de a propaga limba română în Polonia, motiv pentru care logofătul latinizează uşor rugăciunea (v. *amen*). Gestul este considerat similar celui pe care îl va face Miron Costin peste un secol, publicând lucrarea *Historyja polskimi rytmami o Mołdawskiej Ziemi i Moltańskiej* (1684), pe care o dedică lui Jan Sobieski. Asupra versiunii lui Luca Stroici se opreşte şi Eugeniu Coşeriu în studiul dedicat urmelor româneşti din Occident. Această cercetare, publicată sub titlul *Limba română în faţa Occidentului* (v. Coşeriu 1994), include versiunile rugăciunii care au avut circulaţie în Occident, ocazie cu care se face şi o filiaţie a textelor.

Diferită de cea coresiană, versiunea Stroici a fost alcătuită în Moldova, dovadă stând particularităţile dialectale, dar şi prezenţa ei un secol mai târziu în acelaşi arie geografică (Gheţie/Mareş 1985, p. 333-334; Coşeriu 1994, p. 53). Dacă localizarea ei nu pune probleme, mai dificilă este stabilirea unui original după care s-a efectuat traducerea. După Gheţie/Mareş (1985, p. 333), *ispită* ar putea sugera un original latinesc cu *tentatio*, dar, la fel de bine, ar putea fi o influenţă a *Evangheliarul* sibian. S-a crezut că prezenţa termenului *părinte* ar sugera o apropiere de surse, dar cercetarea noastră a dus la concluzia că avem a face cu o particularitate a graiurilor nordice. Din punct de vedere semantic, prezenţa lui *a mântui* nu pune probleme, dar este surprinzătoare prezenţa acestui verb în rugăciune, când exista *a izbăvi*, folosit uneori exclusiv în acest context.

Asemănările dintre versiunea Stroici şi versiunea lui Nicolae Milescu, publicată un secol mai târziu, îl determină pe Coşeriu (1994, p. 53) să opineze că

putem vorbi despre o tradiţie moldovenească, respectiv nord-românească, a acestui text. Recenta descoperire a versiunii Gruneweg, culeasă din Moldova contemporană lui Stroici, aruncă o lumină nouă asupra acestei probleme. Se pune întrebarea dacă era posibilă existenţa a două versiuni în aceeaşi regiune la data respectivă; dacă ţinem seama că Stroici venea din mediile boiereşti, iar Gruneweg trebuie să fi avut un informator dintre negustorii moldoveni, la rândul lor în contact cu cei din Şcheii Braşovului, această posibilitate poate fi admisă.

2.6. Doxologia

Am identificat în rugăciunea *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea patru tipuri de doxologii: 1. *Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava în veci, amin* (ES, CAT. C., CT, CC[2]); 2. *Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava în vecia veacului, amin* (CM); 3. *Ke ie a ta imperacia ssi putara ssi cinstia in neczij necitor, amen* (Stroici); 4. *Că a ta iaste împărăţia şi tăriia şi măriia, Tatăl şi Fiiul şi Sfântul Duh şi acmu şi pururea şi în veacii de veac* (CL). Spre deosebire de versiunile româneşti, cele slavone au un caracter mai unitar: A. ***іако твоє єсть царьствиє въ вѣкы амин*** (VRAŢA); B. ***іако твоє єсть царьствиє и сила и слава въ вѣкъı амин*** (majoritatea versiunilor vechi slave şi slavone consultate, din toate redacţiile); C. ***іако твоє єсть царьствиє и сила и слава о҃ца̀ и с҃на̀ и с҃тго̀ дх҃а̀ въ вѣкы амин*** (ARH.). Din cele arătate se pot trage câteva concluzii: în spaţiul românesc a cunoscut răspândire tipul slav B, care are şi cele mai multe atestări. În lipsa unui original care să poată explica celelalte doxologii, considerăm că diferenţele strecurate în text trebuie puse pe seama redării lor din memorie. Aşa s-ar explica şi prezenţa termenilor *putere* şi *mărire*, în condiţiile în care se practica transferul din slavonă (dar nu trebuie să scăpăm din vedere nici faptul că la Coresi ***сила*** este tradus mai des prin *putere* decât prin *silă*).

2.7. Ce versiune a fost răspândită în secolul al XVI-lea?

Alexandra Roman Moraru (în CAT. C., p. 45) şi Gheţie/Mareş (1985, p. 330-331) atrag atenţia asupra faptului că, în primele texte româneşti, rugăciunea *Tatăl nostru* apare într-o formă contaminată, scribul punând la contribuţie atât varianta de la Matei, cât şi varianta de la Luca. Cercetătorii au argumentat acest

punct de vedere prin următoarele aspecte: 1. **насѫштьнъи,** redat prin *săţioasă*, este specific versiunii de la Matei; 2. prezenţa termenului *greşeală* trimite la Luca, dar *greşit* nu se explică prin raportare la tradiţia biblică; 3. prezenţa doxologiei finale, specifică versiunii de la Matei. Vom vedea, în cele ce urmează, că acest punct de vedere nu mai poate fi susţinut în prezent.

1. Dacă versiunea de la Luca se deosebeşte de cea de la Matei în textele slave vechi, în textele slavone asistăm la o contopire a celor două versiuni. Uneori se păstrează mai multe diferenţe, alteori la Matei şi la Luca rugăciunea este identică (cazul OSTR.). Redacţiile slavonei prezintă un **насѫштьнъи** generalizat în ambele pasaje biblice. Diferenţa stă însă în secvenţa următoare, în care majoritatea versiunilor de la Luca păstrează sintagma **на въсѣкъ дєнь** (excepţie face OSTR., care conţine cuvântul **дьньсь**, după modelul de la Matei). Prezenţa lui *săţioasă* nu poate fi folosită, aşadar, ca probă în stabilirea originii mateiene a rugăciunii *Tatăl nostru*. 2. Este adevărat că perechea *greşalele – greşiţilor* la Matei a putut fi influenţată de versiunea lucană, dar la fel de posibilă este influenţa versetului următor din Matei; aşa se explică probabil vechimea perechii respective şi popularitatea ei în română, dar şi în albaneză, cu existenţă independentă. Aşadar, nici acest fapt de limbă nu poate afirma sau infirma originea mateiană a rugăciunii. 3. Versiunea liberă a rugăciunii *Tatăl nostru* are, prin tradiţia cultului, doxologia. Faptul este ilustrat încă din primele secole creştine (versiunea din DIDAHIA, p. 30). În plus, textul biblic bizantin include doxologia în versiunea de la Matei.

Din cele arătate reiese limpede că nu putem vorbi despre o abatere de la textul canonic prin punerea la contribuţie a ambelor versiuni biblice (Matei şi Luca), cum s-a susţinut până în prezent. Nu este necesar apelul la două versiuni pentru explicarea genezei rugăciunii. Cum am arătat deja mai sus, explicarea provenienţei de la Luca a versiunilor româneşti întâmpină dificultăţi majore (Lc. 11:2-4 conţine dezvoltări absente la Matei, iar aceste dezvoltări sunt prezente în sec. al XVI-lea doar în *Tetraevanghelul* coresian, la Luca, deoarece traducătorul a tălmăcit întocmai textul slavon). În concluzie, versiunea care a circulat în secolul al XVI-lea este rugăciunea de la Matei, adică cea obişnuită în uzul liturgic.

2.8. Contextul cultural al traducerii

De-a lungul timpului, apariţia primelor traduceri de texte religioase în română a fost explicată prin influenţa exercitată de factori externi (bogomilismul, husitismul, protestantismul, catolicismul, influenţa Patriarhiei din Constantinopol) sau interni, curente trecute în revistă de Gheţie/Mareş (1985, p. 49-50), care arată şi că atribuirea unui curent cultural s-a făcut pe baza unor localizări sau datări defectuoase ale textelor. Asupra curentului cultural care a stat la baza traducerii rugăciunii *Tatăl nostru* s-au pronunţat puţini cercetători, deoarece nu sunt pe deplin lămurite condiţiile de apariţie a tipăriturilor care conţin Rugăciunea domnească. N. Sulică şi P. P. Panaitescu pun traducerea (revizuirea) pe seama unei iniţiative ortodoxe, fapt contestat de Gheţie/Mareş (1985, p. 332). Referindu-se doar la versiunile coresiene şi la cea publicată de Luca Stroici în Polonia, Ion Geţie şi Al. Mareş evită să se pronunţe cu exactitate asupra problemei. Despre versiunea Stroici nu ni se spune nimic, dar versiunile coresiene sunt atribuite Reformei (în cazul în care textul provine din *Catehismul* sibian; dacă el are la origine versiunea nerevizuită a *Tetraevanghelului* coresian, iniţiativa traducerii nu poate fi stabilită).

În realitate, nici azi nu ştim prea multe lucruri sigure despre datarea, localizarea şi contextul apariţiei celor mai vechi texte biblice româneşti. *Psaltirea Hurmuzaki* este datată ante 1516, iar ea reprezintă o copie după o versiune intermediară trecută deja printr-o revizie, ceea ce plasează momentul traducerii cel mai probabil în sec. al XV-lea, cum sugerează şi una din sursele posibile ale acesteia, care vine din Serbia secolului al XIV-lea[5]. Credem că rugăciunea *Tatăl nostru* nu poate fi mai recentă decât *Psaltirea* şi *Evanghelia*. Probabil în epoca traducerii *Psaltirii* ar trebui să căutăm prototipul românesc al versiunilor rugăciunii din secolul al XVI-lea.

Stabilirea prototipului românesc este singura bază solidă pentru o discuţie despre influenţa care a determinat traducerea rugăciunii. Ca să putem aborda această problemă este necesar să avem o privire sinoptică asupra celor trei versiuni de bază din secolul al XVI-lea, din care derivă celelalte: versiunea din

[5] Am prezentat aceste date în comunicarea *Din nou despre sursa slavonă a celor mai vechi psaltiri româneşti*, susţinută la *Al 19-lea Colocviu Internaţional al Departamentului de Lingvistică: Româna în context romanic*, Universitatea din Bucureşti, Bucureşti, 22–23 noiembrie 2019 (în curs de publicare).

Evangheliarul sibian, cea din *Catehismul* lui Coresi şi STROICI. Lăsând deoparte particularităţile regionale de limbă, versiunile primare prezintă câteva deosebiri semnificative şi un grad de contaminare ridicat:

- *săţioasă* (ES, CAT. C., STROICI);
- *iartă – iertăm* (ES, CAT. C.) / *lasă – lăsăm* (STROICI);
- *greşalele – greşiţilor* (CAT. C.) / *datoriile – datornicilor* (ES, STROICI);
- *ispită* (ES, STROICI) / *năpastă* (CAT. C.);
- *izbăveşte* (ES, CAT. C.) / *mântuieşte* (STROICI);
- *rău* (ES) / *viclean* (CAT. C., STROICI).

Din cele arătate rezultă că termenul *săţioasă* este comun tuturor versiunilor româneşti. Faptul că nu se poate explica decât prin sl. **насѫщьнъ** şi este general românesc în epoca veche conduce la concluzia că cea mai veche versiune românească, identificabilă în versiunile din secolul al XVI-lea, nu putea rezulta decât din slavonă. Nu putem şti care e sursa perechii *greşalele – greşiţilor*; faptul că este la fel de veche şi de răspândită ca termenul *săţioasă* ar susţine aceeaşi origine, putând fi, aşadar, o traducere interpretativă. Termenul *rău* este inexplicabil prin versiunile slavone cunoscute.

Versiunile din secolul al XVI-lea prezintă, aşadar, un stadiu de contaminare destul de mare, neexistând nicio versiune pură din punctul de vedere al fidelităţii faţă de original. Explicarea acestei situaţii prin punerea la contribuţie de către scrib a mai multor versiuni (cf. Magdalena Georgescu) nu poate fi acceptată. Cauza ar putea fi existenţa unei remanieri a versiunii primitive sau existenţa a două versiuni primitive care au interferat pe parcurs. În primul scenariu, prototipul românesc rezultat din slavonă a putut fi remaniat după surse occidentale (latineşti sau vernaculare) cu prilejul traducerii textului care-l conţinea, astfel explicându-se forme ca *rău* (poate şi *greşalele – greşiţilor*, dacă am renunţa la explicaţia prin slavonă). În al doilea scenariu, dacă am admite că sintagma *de toate zilele* ar putea fi anterioară anului 1600 (lucru care însă este neatestat), ar trebui presupusă existenţa unei redacţii distincte de cea cu origine slavonă, care să conţină pe *de toate zilele* şi *rău*. Această redacţie ipotetică ar avea sursă latinească sau vernaculară, fără vreo posibilitate de a o data.

Caracterul contaminat al versiunilor s-ar putea explica însă şi prin circulaţia orală a rugăciunii, dar acesta nu este un lucru uşor de admis pentru secolul al XVI-lea, în plină epocă slavonă, cum ne-a atras atenţia profesorul Cesare Alzati. Nu este exclus însă ca circulaţia să fi avut loc în anumite medii, aceleaşi în care

existau *Psaltirea* şi *Apostolul* în româneşte. Dimensiunea orală a rugăciunii ar fi susţinută de prezenţa singularului *cer*, care în text apare prin anticiparea pluralului din versetul următor. Este necesar să aducem în actualitate o afirmaţie a lui Eugeniu Coşeriu: „...nu se poate admite ca un text precum *Tatăl nostru* să fie «transcris» dintr-o carte – dacă nu cumva aceasta nu se face în scopuri filologice – deoarece este vorba de un text pe care, în mod normal, orice român adult îl cunoaşte pe dinafară ... tocmai de aici şi micile variaţii în redarea acestui text chiar de către una şi aceeaşi persoană" (Coşeriu 1994, nota 57, p. 62-63).

3
Rugăciunea domnească pe calea standardizării

3.1. Rugăciunea *Tatăl nostru* în sec. al XVII-lea

După secolul al XVI-lea putem vorbi doar despre o acţiune de diortosire a rugăciunii, efortul cărturarilor fiind concentrat către primenirea acesteia nu strict în funcţie de original, ci de norma locală şi de nevoile de expresivitate ale epocii. Cu mici excepţii, versiunile de la începutul secolului al XVII-lea, unele putând proveni din veacul precedent, nu aduc noutăţi faţă de opţiunile de traducere existente, *aflate în circulaţie în toate cele trei provincii româneşti* (*săţioasă*, *datoriile/greşalele*, *datornicilor/greşiţilor*, *viclean/rău*).

În epoca lui Mihai Viteazul, învăţatul H. Megiser (1603) publică un *Tatăl nostru* (v. § 4.3.) provenind, probabil, de la catolicii din Transilvania-Banat (el însuşi fiind catolic). Noutatea pe care o aduce este sintagma *de toate zilele*, care în deceniile următoare va avea tot mai multe atestări în regiune.

3.1.1. *Noul Testament de la Bălgrad*

Un moment important în istoria rugăciunii îl reprezintă apariţia primului *Nou Testament* românesc, la Bălgrad (Alba Iulia), în 1648. Traducerea a fost începută de ieromonahul Silvestru de la Govora, după *Biblia* slavonă de la Ostrog (1581), şi a fost definitivată de cărturarii bălgrădeni conduşi de mitropolitul Simion Ştefan, punându-se la contribuţie, pe lângă versiunea slavonă menţionată, două versiuni latineşti (VUL., NT BEZA) şi una grecească. Cum a arătat Alin-Mihai Gherman (2018), cărturarii de la Bălgrad şi-au selectat sursele după criterii filologice[1], fiind primii care au adus în cultura română practica

[1] La fel au procedat mai târziu cărturarii care au lucrat la traducerea *Vechiului Testament* (Nicolae Milescu şi, ulterior, echipa condusă de mitropolitul Dosoftei), precum şi la pregătirea textului BIBL. 1688 (episcopul Mitrofan al Huşilor şi colaboratorii săi): toţi aceştia au lucrat după *Biblia* de la Frankfurt, lăudată în prefaţa traducerii Spătarului, între altele, pentru aparatul său critic: „un izvod carele-i mai ales decât toate altele, tipărit în Frangofor şi ales foarte bine pre limba elinească şi

umanistă a folosirii mai multor izvoare simultan. Versiunii latineşti a lui Theodorus Beza se datorează unele influenţe reformate în text, studiate de Emanuel Conţac (2017). În fapt, folosirea *Bibliei* slavone este sesizabilă la tot pasul, iar o viitoare comparaţie a NTB 1648 cu *Cazania* de la Govora, tradusă de acelaşi Silvestru, va putea da mai multe informaţii despre geneza tipăriturii de la Bălgrad. Întregul text este împărţit în pericope, fiind presărat cu indicaţii tipiconale slavoneşti, şi se încheie cu bogate anexe necesare rânduielilor liturgice de peste an; planificat de autorităţile calvine să întărească Reforma, NTB 1648 s-a dovedit, în realitate, o formă de rezistenţă a Ortodoxiei (observaţie pe care o datorăm profesorului Alin-Mihai Gherman). Este şi motivul pentru care acest text s-a bucurat de o mare autoritate, nu doar în Transilvania, ci şi în celelalte provincii româneşti. În vreme ce *Vechiul Testament* era tradus în spaţiul extracarpatic de două ori – de Nicolae Spătarul Milescu în Moldova şi de Daniil Panoneanul în Muntenia, nu a existat acolo nicio iniţiativă de traducere a *Noului Testament*. Tocmai tipăritura de la Bălgrad va fi cea folosită la alcătuirea primei *Sfinte Evanghelii* româneşti, în 1682, iar apoi la pregătirea primei *Biblii* complete a românilor, în 1688.

Este dificil de spus cât din rugăciunea *Tatăl nostru* prezentă în NTB 1648 se datorează surselor cunoscute ale traducerii şi cât uzului local. Astfel, prezenţa lui *să* la conjunctiv în cererea a doua (*să vie*) şi lipsa lui în cererea a treia (*fie*) nu reprezintă o situaţie întâmplătoare, ci reflectă o tradiţie care începe cu versiunile coresiene. Traducerea *păcatele – greşiţilor* nu se explică prin nicio versiune de la Matei, dar o găsim în versiunea BOCATIUS (Košice, 1614). Termenul *năpaste* corespunde sursei slavone, dar e şi o variantă aflată în circulaţie din secolul anterior. *Răul* apare acum pentru prima dată în forma articulată, explicându-se mai degrabă prin gr. *τοῦ πονηροῦ* decât prin lat. *a malo* (cf. *de rău* în ES, MEGISER). Comparaţia cu CT ne arată că versiunile sunt cvasiidentice, singura deosebire notabilă pe care o găsim fiind înlocuirea termenului *săţioasă* cu sintagma *de toate zilele*. Eugen Pavel (2012, p. 27) consideră că aceasta este preluată din *Noul Testament* tradus de Beza, care îl preferă pe *quotidianus* în locul termenului *supersubstantialis* din Vulgata. Totuşi, inventarul versiunilor transilvănene ne arată că sintagma *de toate zilele* era tradiţională în regiune (v. § 5.7.3.). Este mai probabil că traducătorul a notat o versiune cu care era deprins,

dedisupt cu multe arătări şi cuvinte puse cum le-au tălmăcit alţii" (v. Al. Andriescu, în MLD I, 20).

remaniind-o uşor, dovadă stând coincidenţele remarcabile cu BOCATIUS: sintagma *de toate zilele*, termenul *năpastă*, dar mai ales perechea *păcatele – greşiţilor*.

Rugăciunea domnească din NTB 1648 a beneficiat de prestigiul extraordinar al acestei tipărituri. Posteritatea cărţii dovedeşte că ea a fost recunoscută ca una valoroasă: traducerea a fost aşezată pe pericope şi revizuită, fiind inclusă în prima ediţie românească a *Sfintei Evanghelii* (EV. 1682). Acelaşi text de la 1648 a trecut printr-o altă revizie, diferită de la o carte la alta, folosindu-se ca text de control *Biblia graeca* de la Frankfurt (1597), şi a intrat în prima ediţie românească integrală a *Sfintei Scripturi*: BIBL. 1688. Dacă EV. 1682 are textul uneori foarte atent diortosit, *Tatăl nostru* este păstrat în forma din NTB 1648, formă în care va cunoaşte difuzare prin versiunile ulterioare ale *Sfintei Evanghelii* (v. § 3.3.).

În epocă, mai multe versiuni româneşti ale rugăciunii au fost difuzate în Occident ca specimene de limbă (vezi § 4.): după momentele STROICI şi MEGISER, avea să circule în Occident *Tatăl nostru* al lui Nicolae Milescu. Datorită contactelor sale cu intelectualii europeni, s-au păstrat de la acest cărturar două versiuni: una dată savantului suedez Stiernhielm în 1667, iar cealaltă capelanului englez Th. Smith în 1669. Aceste versiuni au fost studiate pe larg de Eugeniu Coşeriu (1994) şi Zamfira Mihail (v. Mihail 1996 şi Mihail 2009). Versiunea furnizată lui Smith a rămas în manuscris, reprezentând chiar autograful autorului. Avem şansa rarisimă de a putea citi *Tatăl nostru* notat în 1669 de mâna lui Milescu, primul traducător al *Vechiului Testament* în limba română. Versiunea furnizată lui Stiernhielm a fost republicată în fiecare culegere de *Pater noster* poliglot, cunoscând o difuzare extraordinară în Europa.

Sunt mai multe asemănări între MILESCU şi STROICI: dincolo de opţiunile obişnuite (*săţioasă, vicleanul*), găsim aici câteva particularităţi frapante, ultimele două fiind specifice numai acestor versiuni: *lăsa, datoriile, datornicilor, aduce, mântuieşte*. Am putea avea aici indicii ale existenţei unei versiuni moldoveneşti distincte, care urmează fidel originalul grecesc şi slavonesc (verbul *a lăsa, datoriile, datornicilor*). Prezenţa termenului *părinte* în locul lui *tată* în numeroase versiuni din jumătatea nordică a ţării pare a fi o formă reverenţioasă ce caracterizează limbajul religios din graiurile nordice. Nu lipsită de importanţă este redarea verbului *γενηθήτω* prin *facă-se*, care marchează intrarea în sfera de influenţă a culturii greceşti: conjunctivul cu valoare de imperativ *fie* are un

model slavonesc (*да бѫдетъ*) sau latinesc (*fiat*). Impunerea formei *facă-se* s-a făcut însă relativ târziu, căci autoritatea tipăriturilor lui Antim Ivireanul nu a lăsat loc de inovaţii în secolul al XVIII-lea: ea reapare în tipăriturile nemţene şi se răspândeşte după 1800 concomitent cu sintagma *pâinea cea spre fiinţă*.

Perioada extrem de fertilă în traduceri religioase din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, caracterizată printr-o „masivă şi intensă amplificare a vocabularului intelectual" (Munteanu 2008, p. 9), se reflectă şi în evoluţia rugăciunii, care cunoaşte numeroase înnoiri, fără însă abuz de neologisme. Dăm aici doar câteva exemple: *a duce* înlocuit cu *a băga* (DOS. MOL., DOS. LIT. 1683[a], BIBL. 1688[b], PRAV. 1691); *ispită* înlocuit cu *ispitire* (MILESCU), *bântuială* (BIBL. 1688), sau *iscuşenie* (DOS. MOL., DOS. LIT. 1683[b]); *a izbăvi* înlocuit cu *a scoate* (DOS. LIT. 1683[a]). Nu este de mirare că cele mai multe inovaţii vin de la mitropolitul Dosoftei, cunoscut drept un mare creator de limbă. Trebuie remarcat şi faptul că verbul *a băga*, o echivalare exactă a gr. *εἰσφέρω*, apare în texte unde, dacă nu e certă, putem măcar bănui prezenţa episcopului Mitrofan al Huşilor (prima dată ca ajutor al lui Dosoftei, apoi în calitate de conducător al tiparului bucureştean). Contribuţia sa la BIBL. 1688, ca tipograf şi diortositor, este indicată de nota pe care o face la finalul monumentalei lucrări: „A tot meşterşugul tipografiei şi îndiriptării cuvintelor rumâneşti ostenitoriu, de Dumnezău iubitoriul Mitrofan, episcopul de Huşi" (BIBL. 1688, p. 933). Mai clară este amprenta acestui cărturar în versiunea lucană a rugăciunii din BIBL. 1688, unde *a băga* apare alături de trăsături lingvistice nordice.

În această epocă de primenire a limbii, relativul *carele* (cu prima ocurenţă în DOS. MOL.) începe să se impună în faţa celorlalte forme (*cine, ce*), originea sa fiind în mod evident nordică. Articolul demonstrativ *cea*, atât de bine fixat azi în cererea a patra, apare sistematic începând cu Nicolae Milescu, fiind influenţat de modelul grecesc (*τὸν ἐπιούσιον*).

3.2. Rugăciunea *Tatăl nostru* în epoca lui Antim Ivireanul

Renunţarea la limba slavonă şi introducerea limbii române în cult, la sfârşitul secolului al XVII-lea, a fost hotărâtoare pentru fixarea textului rugăciunii în forma pe care o avem azi. Lucrul acesta îl datorăm activităţii lui Antim Ivireanul, care preia vechea versiune aflată în circulaţie şi o introduce în cărţile liturgice ce vor fi difuzate apoi, cu modificări minore, timp de mai bine

de 100 de ani, în tot spaţiul românesc, până la revizia tipăriturilor bisericeşti din vremea şcolii de traducere de la Neamţ şi a lui Veniamin Costachi.

Singura noutate de traducere pe care o aduce epoca antimiană este înlocuirea lui *săţioasă* cu *de pururea*, care are ca sursă lexicoanele slavo-române traduse după lexiconul slavo-rutean al lui Pamvo Berynda (1627), ceea ce arată legătura lui Antim cu şcoala de slavonie din Ţara Românească (v. § 5.7.4.).

Cum era de aşteptat, în epoca lui Antim formele care circulă în paralel tind să dispară. De exemplu, la sfârşitul secolului al XVII-lea, termenul *năpastă* mai apare doar ca o influenţă a NTB 1648. După 1700, în rarele cazuri când mai întâlnim acest termen, în versiuni fără circulaţie, el reprezintă o reproducere după NTB 1648 (directă sau prin intermediul EV. 1682). Putem spune, aşadar, că de la 1700 termenul *ispită* se generalizează fără a mai avea vreun concurent până azi.

Nu ştim care a fost contribuţia colaboratorilor lui Antim Ivireanul la prelucrarea textului rugăciunii. Unul ar putea fi învăţatul editor şi tipograf Mihai Iştvanovici, pe care îl găsim lucrând la texte cu circulaţie largă (e.g. EV. 1697, MOL. 1706). În BUC. 1699 (85) alcătuită de acesta, *Tatăl nostru* este apropiat de a doua versiune mateiană din EV. 1697 (98^{r}). Să fie acesta un indiciu că lui îi aparţine diortosirea fragmentului din 1697? Dacă este aşa, constatarea că rugăciunea din EV. 1697, preluând textul EV. 1682, a eliminat termenii *năpaste* şi *ficleanul* (înlocuiţi cu *ispită* şi *cel rău*) spune mai multe despre geneza formei antimiene cu largă circulaţie la români. Trebuie remarcat şi că expresia *de pururea* apare încă din EV. 1697, dar Antim foloseşte sintagma *de toate zilele* în ÎNV. 1710. Să înţelegem oare de aici că inovaţia aparţine unui colaborator al său – poate aceluiaşi Iştvanovici? Sunt întrebări la care se poate răspunde numai după examenul minuţios al limbii tipăriturilor antimiene.

Dăm mai jos versiunea antimiană pusă în circulaţie prin MOL. 1706, reprodusă întocmai în ediţiile ulterioare ale *Liturghierului*:

> Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveaşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (MOL. 1706, p. 87).

Tatăl nostru din vremea lui Antim marchează sfârşitul oscilaţiilor la conjunctiv (*să vie/vie, să fie/fie*), impune pe *ispită* în locul lui *năpastă* şi pe *cel rău* în locul lui *cel viclean* (care local va mai circula neîntrerupt, cum dovedeşte apariţia lui în unele tipărituri moldoveneşti şi ardeleneşti, e.g. EV. 1762, VUL. BLAJ). Ceea ce individualizează versiunile antimiene este, desigur, sintagma *de pururea*, care va fi normă în cărţile bisericeşti până în secolul al XIX-lea.

După epoca lui Antim, modificările aduse rugăciunii sunt nesemnificative. LIT. 1713, care reproduce, cu mici modificări, textul din MOL. 1706 (singura schimbare din rugăciune fiind eliminarea unui pronume „dublat", anulată însă în LIT. 1728), avea să cunoască o extraordinară difuzare în spaţiul românesc. Cartea a fost reeditată în anul 1728, la Bucureşti. Versiunile ulterioare sunt legate direct sau indirect de aceasta: 12 ediţii muntenești (la Bucureşti, Râmnic şi Buzău), două ediţii moldoveneşti (la Iaşi) şi două transilvănene (la Blaj) (v. Gheţie 1975, 389, 407). Toate acestea reproduc, cu modificări neînsemnate, *Liturghierul* lui Antim Ivireanul. EV. 1697 este difuzată prin intermediul ediţiei din 1723 în tot spaţiul românesc, până în secolul al XIX-lea. Circulaţia textului NTB 1648, revizuit la 1682 şi, mult mai superficial, în 1697, se încheie atunci când cărturarii din şcoala paisiană iau textul NT 1818 şi-l aşază pe pericope, tipărind o nouă *Sfântă Evanghelie* (1821). În continuare ne vom opri asupra ediţiilor *Liturghierului* şi *Evangheliei*.

3.3. Rugăciunea domnească în *Evanghelie*

Textul biblic a intrat de timpuriu în ritualul creştin. Vintilescu (1943, p. 60), sprijinindu-se pe diferite menţiuni din primele secole creştine, afirmă chiar că lecturile din *Biblie* reprezentau partea principală a liturghiei catehumenilor: întâi se citea din *Vechiul Testament*, apoi din *Apostol*, iar la urmă din *Evanghelie*. Cea mai veche împărţire a *Evangheliei* s-a făcut după pericope, pentru a servi cultului divin. O a doua împărţire, făcută pe capitole, a avut dezavantajul că fragmenta unele pericope, distribuindu-le în două capitole (dezavantajul a fost semnalat şi în prefaţa *Apostolului* din 1683).

Referindu-ne strict la cartea folosită în cultul ortodox, observăm că în limba română s-a încetăţenit distincţia dintre *Tetraevangheliar (Tetraevanghel)* şi *Evanghelie*. Ambele conţin textul împărţit pe zaceale sau pericope, diferenţa stând de fapt în dispunerea acestor pericope: *Tetraevangheliarul* redă textul de la

cei patru evanghelişti în ordine (Matei, Marcu, Luca şi Ioan), în timp ce *Evanghelia* are pericopele dispuse în ordinea citirii lor în cultul divin, începând cu sărbătoarea Învierii, când se citeşte pericopa de la Ioan 1:1-17. Uneori (mai ales în ediţiile actuale), *Evanghelia* cuprinde doar pericopele de la duminici şi sărbători (cf. Gheţie/Mareş 1985, p. 335).

Pericopa de la Matei care conţine rugăciunea *Tatăl nostru* se citeşte de trei ori: în sâmbăta lăsatului sec de brânză, în prima seară de marţi a Postului mare şi într-o ocazie specială, pentru cei ce fac milostenie (fragmentar: Mt. 6:7-11). Pericopa de la Luca se citeşte în ziua de marţi, a XXIII-a săptămână după Rusalii. Se poate constata că cele două pericope de la Matei şi Luca nu se citesc în momentele esenţiale ale anului bisericesc şi nici măcar în duminicile de peste an, de unde putem trage concluzia că circulaţia versiunilor Rugăciunii domneşti care este inclusă în acestea a fost limitată. Cert este că versiunile din *Evanghelie*, aşa cum se păstrează în secolul al XVIII-lea, nu s-au impus în cult. Altfel stau lucrurile cu versiunea din *Liturghier*, conservată până azi.

3.3.1. Cele mai vechi ediţii româneşti ale *Evangheliei*

În 1682 apărea la Bucureşti prima *Evanghelie* românească, având textul aranjat după tipicul bisericesc, în ordinea citirii pericopelor pe parcursul anului bisericesc. Cu doi ani înainte apăruse *Liturghierul* slavo-român, eveniment care nu era de natură să introducă limba română în cult, ci mai degrabă să menţină slavonismul (doar indicaţiile tipiconale erau în româneşte). În schimb, mitropolitul Dosoftei al Moldovei tipăreşte un *Liturghier* integral românesc, în 1679 şi 1683, cu o justificare amplă a gestului său de naţionalizare a cultului. De aceea, tipărirea *Evangheliei* din 1682 şi *Apostolului* din 1683, lucrări integral româneşti, par mai degrabă legate de gestul lui Dosoftei al Moldovei decât de cel al mitropolitului Teodosie al Ţării Româneşti. Apariţia *Liturghierului* lui Dosoftei, a *Evangheliei* din 1682 şi a *Apostolului* din 1683 semnifică, de fapt, oficializarea cultului divin în limba română. Prefeţele tipăriturilor din 1682 şi 1683 anunţă noutatea acestor ediţii şi necesitatea lor:

> Din prefaţa *Evangheliei*: „Poruncit-am fratelui nostru Iordache Cantacuzino, vel stolnic, de au îndireptat şi o au aşăzat precum umblă cea elinească, şi întru toate asemene, după orânduiala Besêrecii Răsăritului, alcătuindu-se şi svintele cuvinte, spre mai aleasă înţelêgere a limbii rumâneşti" (BRV, I, p. 251). Din prefaţa *Apostolului*: „Poruncit-am a ştiuţilor şi învăţaţilor carii s-au întâmplat dascali, de

au tâlcuit sfânta scriptură cea noao, spre bună înţelêgirea limbii noastre, şi o au aşăzat după orânduiala şi urmarea grecescului tipic. Şi întăi s-au tâlcuit evangheliile, care sânt în rânduiala legilor..." (BRV, I, p. 261).

Din informaţiile prefeţei rezultă că EV. 1682 a fost îndreptată şi aşezată după tipic de Iordachi Cantacuzino. M. Gaster, citat de Iorga (1926, p. 41), susţinea – pe drept cuvânt – că ediţia din 1682 este „ganz ähnlich" celei din 1648. După această observaţie, adoptată fără a fi verificată, Nicolae Iorga conchide că Iordachi Cantacuzino, pe care-l menţionează între cărturarii cunoscători de greacă din Ţara Românească, a avut probabil doar meritul de a fi plătit pentru tipărirea ei. Unii cercetători au considerat că EV. 1682 a stat şi ea la baza BIBL. 1688. Întrebarea care se pune este, aşadar, privitoare la relaţia dintre NTB 1648, EV. 1682 şi BIBL. 1688. Dăm mai jos trei fragmente din Mt. 6:1-8:

NTB 1648: Luaţi aminte, milostenia voastră să nu o faceţi înaintea oamenilor ca să vază ei; că aşia, plată nu veţi avea de la Tatăl vostru cel din ceriuri. Derept aceaia, când faci milostenie, nu bucina înaintea ta, ca cei făţarnici, fac în sinagoga şi pre uliţe, ca să-i laude oamenii. Adevăr zic voao că şi-au luat plata sa. Iară tu făcând milostenie, să nu ştie stânga ta ce face dereapta ta. Ca să fie milosteniia ta într-ascuns şi Tatăl tău, cel ce veade într-ascuns, Acela va da ţie, la arătare.

EV. 1682: Luaţi aminte, milostenia voastră să nu o faceţi înaintea oamenilor ca să vază ei; iară de nu, plată nu veţi avea de la Tatăl vostru din ceriuri. Dirept aceaia, când faceţi milostenie, nu trâmbiţa înaintea ta, ca cei făţarnici, carii fac prin sinagoguri şi prin uliţe, ca să să laude de oameni. Adevăr zic voao, că-ş iau plata lor. Iară tu când faci milostenie, să nu ştie stânga ta ce face direapta ta. Ca să fie milostenia ta într-ascuns şi Părintele tău, cel ce veade într-ascuns, Acela-ţi va da ţie la arătare.

BIBL. 1688: Luaţi aminte, milostenia voastră să nu o faceţ înaintea oamenilor ca să vază ei; iară de nu, plată nu aveţi de la Tatăl vostru cel den ceriuri. Deci, când faci milostenie, nu bucina înaintea ta, precum cei făţarnici fac în adunări şi pren uliţe, ca să să mărească de cătră oameni. Adevăr zic voao, că-ş iau plata lor. Iară tu, făcând milostenie, să nu ştie stânga ta ce face direapta ta. Ca să fie milostenia ta într-ascuns şi Tatăl tău, Cel ce veade într-ascuns, Acela va da ţie la arătare.

Relaţia dintre cele trei texte este evidentă. Versiunea din 1682 prezintă unele modificări faţă de NTB 1648, iar o parte a acestora se află şi în textul

BIBL. 1688. Surprinde însă faptul că BIBL. 1688 este mai apropiată de NTB 1648 decât EV. 1682. Se remarcă prezenţa termenului *părinte* în EV. 1682, care caracterizează textele religioase din jumătatea nordică a teritoriului dacoromân. Consecvenţa cu care este introdus în locul lui *tată* din tipăritura bălgrădeană dovedeşte că aparţine nu tipografului moldovean, ci unui diortositor provenit din aceeaşi regiune.

Tipicul bisericesc rânduieşte lectura pasajului din Mt. 6:9-13 în două momente din an: în sâmbăta lăsatului sec de brânză şi marţi seara, în prima săptămână din Postul mare. Compararea celor două pericope prezintă un interes deosebit pentru înţelegerea modului în care s-a lucrat la ediţia din 1682.

> **NTB 1648:** Derept aceaia aşa vă rugaţi voi: Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-să numele tău. Să vie împărăţia ta, fie voia ta, cumu e în ceriu, aşa şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi. Şi ne iartă noao păcatele noastre, cum ertăm şi noi greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăveaşte pre noi de vicleanul, că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava, întru veaci. Amin.

> **EV. 1682a:** Direpт aceaia, aşa să vă rugaţi voi: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, svinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de ficleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava întru vêci.

> **EV. 1682b:** Direpт aceaia, aşa vă rugaţi voi: Tatăl nostru, cel din ceriure, svinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu e în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea din toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi iartă noao păcatele noastre, cum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu duce pre noi în năpaste, ce izbăvêşte pre noi de cel ficlean. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava întru vêci. Amin!

> **BIBL. 1688:** Direpт aceaea, aşa vă rugaţi voi: Tatăl nostru, cel den ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi lasă noao datoriile noastre, cum lăsăm şi noi datornicilor noştri; şi să nu ne duci pre noi în bântuială, ce ne izbăveaşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava întru veaci. Amin!

Cele două pericope evanghelice din EV. 1682 nu puteau rezulta decât dintr-un singur pasaj, Mt. 6:9-13 din NTB 1648. Cu toate acestea, ele nu sunt identice, versiunea *b* fiind mai apropiată de NTB 1648, iar BIBL. 1688, întâmplător sau nu, pare să se apropie şi de a doua versiune dată de diortositorii ediţiei din 1682. Diferenţele dintre versiunile *a* şi *b* dovedesc că diortosirea s-a făcut pe parcursul rânduirii pericopelor (faptul că un text este tradus sau diortosit în două rânduri nu pare a fi neobişnuit pentru epoca respectivă: profesorul Eugen Munteanu (2008, p. 178) atrage atenţia că Dosoftei prefera să retraducă fragmentele biblice decât să le preia din alte texte. Câteva particularităţi nordice (în special moldoveneşti) trădează originea diortositorului: *v* păstrat şi *ţ* dur în *svinţască-se*, precum şi forma *ficlean*, care demonstrează că diortositorul avea în graiul său palatalizarea lui *f*, astfel explicându-se această formă hipercorectă. Marea asemănare dintre cele patru texte dovedeşte descendenţa ultimelor trei din tipăritura albaiuliană. În plus, există aici câteva elemente preluate din NTB 1648 care nu se pot explica prin originalul grecesc folosit în pregătirea celor două tipărituri bucureştene: *fie, de toate zilele* şi *păcatele*.

Toate cele trei texte, NTB 1648, EV. 1682 şi BIBL. 1688, conţin trăsături dialectale nordice. Dacă tipăritura bălgrădeană este un text nordic tipic (din care nu lipsesc, totuşi, particularităţile sudice), cele două texte apărute la Bucureşti prezintă un amestec de particularităţi dialectale, fapt datorat colaborării muntenilor şi moldovenilor la diortosirea şi tipărirea lor. Cu greu găsim între acestea elemente care să poată avea valoare probatorie în stabilirea filiaţiei textelor. Există însă în NTB 1648 anumite fapte de limbă care caracterizează exclusiv regiunea de unde proveneau autorii traducerii. Prin sondaj, am încercat să identificăm în EV. 1682 şi în BIBL. 1688 bănăţenismele prezente în NTB 1648, după lista întocmită de Ion Gheţie (1975, p. 302-304), dar concluzia este negativă. Un exemplu este cuvântul *poroboc*, care aparţinea graiului traducătorilor NTB 1648, dar care a fost eliminat în mod consecvent în diortosirea celor două texte ce vor fi tipărite la Bucureşti: el este înlocuit cu *copil* (Mt. 11:16, 15:38, 18:3, Mc. 9:24, 9:36, 9:37) sau cu *prunc* (Mt. 11:25). La Mt. 18:2 şi 3, BIBL. 1688 prezintă aceeaşi opţiune textuală (*copil*), în timp ce EV. 1682 foloseşte două echivalări diferite: *prunc*, respectiv *cucon*.

Unele indicii pledează în favoarea părerii noastre că diortositorii BIBL. 1688 nu au folosit la revizie textul EV. 1682. Următorul pasaj (Mc. 1:38) din NTB 1648 este redat întocmai în BIBL. 1688: „Blămaţi în sate şi în oraşe ce-s

mai aproape". Formele de imperativ ale verbului *a îmbla* caracterizau în secolul al XVI-lea toate variantele literare ale românei vechi, dar un secol mai târziu, în epoca traducerii BIBL. 1688, devin tot mai rare şi sunt conservate numai în textele nordice (în tipăriturile de la Bălgrad, la Varlaam, Dosoftei etc.) (v. Gheţie 1997, p. 140, 342). Prezenţa lui *blămaţi* în BIBL. 1688 se poate explica prin intervenţia diortositorului, dar identitatea cu NTB 1648 ne face să credem că ea este mai degrabă un indiciu al relaţiei dintre cele două texte (EV. 1682: „să mergem"). Traducerea sintagmei *pâinile punerii înainte* este un alt indiciu că BIBL. 1688 nu foloseşte EV. 1682, ci preia direct textul din NTB 1648. La LC. 6:4, opţiunea interpretativă din tipăritura bălgrădeană, *pâinile sfinte*, este preluată întocmai în BIBL. 1688, chiar dacă nu se explică prin originalul grecesc şi latinesc. EV. 1682 surprinde prin traducerea *pâinile punerii înainte*, o echivalare fidelă originalului, aflată şi azi în uz. Nu putem crede că diortositorii BIBL. 1688 ar fi ignorat această sintagmă dacă ar fi cunoscut-o, ţinând seama de fidelitatea faţă de original pe care o manifestă în alte contexte. La Mt. 12:4, NTB 1648 conţine următoarea traducere: „Cum întră în casa lui Dumnezău şi pâinile ceale de pre masa Domnului le mâncă, carele nu i să cădea să le mănânce, neci celora ce era cu el, fără numai preoţilor"; redarea expresiei biblice se face iarăşi în mod liber, putând distinge aici influenţa gloselor marginale latineşti din ediţia lui Theodorus Beza. Fragmentul este redat întocmai în BIBL. 1688, dar se încearcă o nouă transpunere în româneşte a sintagmei biblice, fidelă textului de control pe care diortositorul îl avea în faţa ochilor (*Biblia* de la Frankfurt): *pâinile ceale ale aducerii înainte*. EV. 1682 se depărtează mult de textul de la 1648: „Cum au întrat în casa lui Dumnezău şi au mâncat pâinele punerii înainte, carele nu să cuviniia lui să le mănânce, nice celor ce era cu dânsul, numai înşişi preoţilor". Cele arătate mai sus dovedesc faptul că prima traducere integrală a *Noului Testament* în limba română, tipărită la Alba Iulia, a fost sursa celei mai vechi *Evanghelii* româneşti.

Persoana diortositorului nu se cunoaşte, însă numeroase particularităţi lingvistice din text indică originea lui moldovenească. Discutând ipoteza lui N. A. Ursu, după care Dosoftei ar fi revizuit *Vechiul Testament* tradus de Milescu, Virgil Cândea (1979, nota 159, p. 171) consideră că exemplarul din BIBL. 1688 pe care l-a primit Dosoftei „nu demonstrează deloc o îndatorire împlinită faţă de presupusul colaborator". N. A. Ursu publică şi informaţia că un exemplar al EV. 1682 a fost dăruit lui Dosoftei de mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti,

observaţie la care Virgil Cândea răspunde printr-o întrebare retorică: „Să tragem din faptul că i s-a trimis o tipăritură din Ţara Românească (aşa cum obişnuiau domnitorii şi ierarhii timpului să trimită pretutindeni, în Moldova, Transilvania sau chiar la Athos, şi alte centre de spiritualitate ortodoxă) concluzia că Dosoftei a avut un rol şi în traducerea românească a *Noului Testament* editat de Şerban Cantacuzino?".

Posibilitatea sugerată de Cândea ne face să ne întrebăm dacă Dosoftei a putut juca un rol în iniţierea tipăririi sau în diortosirea EV. 1682. Lucrul acesta nu pare lipsit de logică, ştiind că Dosoftei, prin tipărirea *Liturghierului* românesc, a jucat cel mai însemnat rol în naţionalizarea cultului. În sprijinul acestei ipoteze aducem şi faptul că Dosoftei împrumutase în acei ani un evangheliar slavonesc, fapt pe care ni l-a semnalat colegul nostru Ioan-Mihai Felea. Este vorba de *Galiţkoe Evangelie*, un tetraevanghel din 1144, păstrat la Muzeul Naţional de Istorie a Rusiei, care se afla în Halici la anul 1567; între însemnările pe care le conţine (slavoneşti, latineşti şi poloneze), există o notă din 28 noiembrie 1979 care ne dă de ştire că Dosoftei, mitropolit de Suceava şi al întregii Moldove, se angajează să returneze cartea „la locul ei" (după descrierea din CMSR, nr. 53, p. 94-95). O concluzie sigură se poate trage numai după examenul lingvistic exhaustiv al textului. Este semnificativ însă faptul că Dosoftei sau colaboratorul său Mitrofan se află în spatele unora dintre cele mai importante texte de cult: *Psaltirea*, *Liturghierul*, *Biblia*, *Mineiele* etc., lor putându-se alătura *Evanghelia*.

În 1693 a văzut lumina tiparului o ediţie greco-română a *Evangheliei*. Ştrempel, în ANTIM, nota 18, p. 417-418, plecând de la o menţiune în care se cere iertare pentru eventualele greşeli de traducere, opinează că ieromonahul Atanasie Moldoveanul l-a ajutat pe Antim Ivireanul la „îndreptarea amânduror limbilor" pentru că viitorul ierarh probabil nu ştia suficient de bine româneşte. Textul ei nu este luat din BIBL. 1688, ci din EV. 1682 (v. Iorga 1926, p. 81), cu unele mici modificări. Mt. 6:9-13, aşa cum apare în pericopa din prima zi de marţi a Postului mare, este identic cu pasajul corespunzător din EV. 1682. Este corectată doar forma *ficlean* la *viclean*. Versiunea din sâmbăta lăsatului sec de brânză este puţin diferită, dar urmează acelaşi text.

Câţiva ani mai târziu, în 1697, Antim Ivireanul tipăreşte la Snagov o nouă ediţie a *Evangheliei*, care se bazează pe ediţia din 1682, nu pe cea din 1693. Modificările operate în 1697 sunt minore. Potrivit foii de titlu, ea a fost „acum a

doa oară tipărită şi diorthosită mai cu multă nevoinţă în Sfânta Mănăstire în Sneagov, la anul de la spăseniia lumii 1697, de smeritul întru iermonahi Antim Ivireanul". Iată pasajul din Lc. 11:2-4 în cele trei tipărituri:

> **Ev. 1682:** Părintele nostru carele eşti în ceriure, să să svinţască numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea înfiinţată dă-ni-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăveaşte pre noi de ficleanul.
>
> **Ev. 1693:** Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de înfiinţare dă-ni-o noaă în toate zilele; şi lasă noaă păcatele noastre, că şi noi lăsăm la tot cine ne iaste dator noaă; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăveaşte pre noi de vicleanul.
>
> **Ev. 1697:** Părintele nostru carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea, dă-ni-o noao în toate zâlele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăveaşte pre noi de cel rău.

Versiunea de la Luca din cele trei versiuni ale *Evangheliei* de la sfârşitul secolului al XVII-lea reflectă trei încercări diferite de a reda fidel textul grecesc al rugăciunii *Tatăl nostru*. Remarcăm, între altele, *a ierta* înlocuit cu *a lăsa* şi *de toate zilele* înlocuit cu o nouă încercare de a reda sensul gr. *ἄρτος ἐπιούσιος*, *pâinea noastră cea înfiinţa*. Versiunea din Ev. 1682 se depărta puţin de pasajul corespunzător din NTB 1648. Între modificările semnificative remarcăm înlocuirea lui *tată* cu *părinte*, cu această formă cunoscând o mare răspândire în secolul următor. Dar cea mai importantă modificare este încercarea de a propune o nouă sintagmă în locul celei bălgrădene, *de toate zilele*. Cărturarii de la 1682 traduc aici *pâinea noastră cea înfiinţată*. Fragilitatea echivalării reiese din faptul că ediţia de la 1693, între alte modificări[2], actualizează pasajul prin sintagma *pâinea noastră cea înfiinţată*. Neaşteptată este versiunea din 1697 de la Snagov,

[2] Modificări între Ev. 1682 şi Ev. 1693: *ceriure*/*ceriuri*; *să să svinţască*/*svinţască-să*; *înfiinţată*/*de înfiinţare*; *noao*/*noaă*; *ne iartă*/*lasă*; *iertăm*/*lăsăm*; *tuturor datornicilor noştri*/*la tot cine ne iaste dator noaă*; *filcleanul*/*vicleanul*.

care nu urmează versiunea din 1693, ci pe cea din EV. 1682. Pasajul care cunoscuse modificări succesive este şi aici modificat. De această dată apare *pâinea noastră cea de pururea*, care va deveni normă veacurile următoare, până în epoca lui Veniamin Costachi. Este foarte posibil ca această inovaţie intrată cu uşurinţă în limbă (probabil şi din cauză că *pururea* avea o frecvenţă mult mai mare decât în româna actuală) să-l fi avut ca autor pe Mihai Iştvanovici, colaboratorul lui Antim Ivireanul şi mai târziu întemeietorul tiparului în Georgia.

3.3.2. Rugăciunea în ediţiile *Evangheliei* din secolul al XVIII-lea

Ultima diortosire a rugăciunii s-a făcut în EV. 1697, formă cu care a fost inclusă în ediţia din 1723. Aceasta din urmă stă la baza tuturor ediţiilor *Evangheliei* din secolul al XVIII-lea, direct sau indirect.

După 1723, în Muntenia au apărut mai multe ediţii, la Bucureşti şi la Râmnic. În Moldova apare ediţia ieşeană din 1762, iar în Transilvania avem ediţia blăjeană din 1765.

În ediţiile din Muntenia variaţiile sunt minore, cele mai multe de ordin fonetic. EV. 1742 reproduce fidel versiunile din EV. 1723, iar EV. 1750 doar îl modifică pe *ce* la *ci*, la fel ca şi versiunea din 1760. EV. 1775 conservă prezintă durificarea lui *s* în *sfinţească-să* şi trecerea lui *ce* la *ci*. Ediţiile de la Râmnic prezintă mai multe modificări. Am avut la dispoziţie doar două versiuni: EV. 1784 şi EV. 1794. Modificările în EV. 1784 sunt numeroase, fonetice şi lexicale: la Matei, *ce*/*carele*; *să vie*/*vie*; *dă-ni-o*/*dă-ne-o*; *ce*/*ci*; *slava*/*mărirea*. La Luca, *părintele*/*tatăl*; *să să sfinţească*/*sfinţească-se*; *să vie*/*vie*; *să fie*/*fie*; *dă-ni-o*/*dă-ne-o*; *ce*/*ci*. Deja cele două versiuni de la Matei şi de la Luca sunt mai apropiate. Se remarcă introducerea normei în cazul lui *e* medial aton, care acum este conservat şi renunţarea la conjunctivul cu *să*. În general, formele arhaice sunt eliminate. Ediţia din 1794 îl închide din nou pe *e* medial aton la *i*. Tot aici apare şi grafia *de-a pururea* în locul mai vechiului *de pururea*. Între actualizările care au rezistat, trebuie menţionată şi înlocuirea lui *cum* prin *precum* şi a lui *că*, urmând tradiţia textuală din limbile clasice, prin *cum*, mai corect din punct de vedere teologic.

După Gheţie (1975, p. 390), EV. 1762 de la Iaşi reproduce EV. 1760 tipărită la Bucureşti. Rugăciunea de la Mt. 6:9-13 prezintă însă câteva diferenţe: eliminarea lui *aşa*, eliminarea pronumelui din *ne iartă*, înlocuirea lui *rău* cu *viclean* şi evoluţia diftongului *ia* la *ie* în *iaste*. Eliminarea pronumelui redundant

şi de la Luca (*dă-o, iartă*), comparând-o cu fapte similare anterioare şi ulterioare, ne face să credem că reluarea sau anticiparea pronumelui caracteriza graiurile moldoveneşti. Aceeaşi înlocuire a lui *rău* cu *viclean* o găsim şi la Luca, iar ea pare tradiţională în Moldova (în această regiune, *viclean* este atestat prima dată la Luca Stroici), deci aici trebuie să vedem acţiunea tradiţiei locale. Nu aceeaşi influenţă a tradiţiei locale se vede în particularităţile fonetice: EV. 1762 respectă întru totul norma munteană.

Faţă de versiunea din 1723, ediţia de la Blaj din 1765 prezintă mai multe modificări. Unele sunt comune cu cele din versiunile râmnicene, ceea ce ne face să credem că ea a urmat textul din 1746, pe care noi nu l-am avut la dispoziţie. La Matei: *ce*/*carele*; *să vie*/*vie*; *dă-ni-o*/*dă-ne-o*; *ce*/*ci*. La Luca: *părintele*/*tatăl*, *să să sfinţească*/*sfinţească-se*; *să vie*/*vie*; *să fie*/*fie*; *cum în ceriu*/*precum e în ceriu*; *de pururea*/*de toate zilele*; *dă-ni-o*/*dă-ne-o*; *în toate zilele*/*astăzi*; *tuturor* lipseşte în EV. 1765; *ce*/*ci*. Dacă ţinem seama de unele modificări esenţiale, cum ar fi *de toate zilele* (alături de *astăzi*, care trebuie să apară la Matei, dar nu şi la Luca), putem considera că *Tatăl nostru* a rezultat prin redarea din memorie a unei versiuni cu care editorul era deprins.

Ocupându-se de posteritatea NTB 1648, Alin-Mihai Gherman (2004, p. 56-67) arată că există o continuitate a textului biblic bălgrădean în Transilvania, acesta jucând rolul de text standard în regiune. Din cele arătate mai sus reiese însă faptul că textul bălgrădean a fost preluat şi în ediţiile biblice şi liturgice bucureştene. Este şi cazul Rugăciunii domneşti din NTB 1648, care a ajuns în EV. 1682 şi de acolo, cu unele modificări, în toate ediţiile *Evangheliei* din secolul al XVIII-lea. Dimpotrivă, *Tatăl nostru* din *Biblia de la Bucureşti* nu a mai fost republicat niciodată. Alin-Mihai Gherman (2004, p. 66) remarcă faptul că textul *Bibliei de la Bucureşti* în foarte puţine cazuri a mai fost preluat şi citat. Acelaşi lucru, dar cu privire la limba textului, îl remarca Ion Gheţie, care demonstrează neveridicitatea afirmaţiilor potrivit cărora textul de la 1688 a jucat rolul *Bibliei* lui Luther. Unificarea românei literare s-a făcut sub influenţa tipăriturilor lui Antim Ivireanul.

3.4. Rugăciunea *Tatăl nostru* în *Liturghier*

Despre întrebuinţarea rugăciunii *Tatăl nostru* în Sfânta Liturghie, după ectenia care urmează anaforalei, ne informează Chiril al Ierusalimului, în a

cincea catehеză mistagogică (v. Vintilescu 1943, p. 105): „Apoi, după acestea [pomenirea celor adormiţi – n.n.], zicem rugăciunea aceea pe care a dat-o Mântuitorul ucenicilor Lui. Cu conştiinţa curată numim pe Dumnezeu Tată şi zicem: *Tatăl nostru, Care eşti în ceruri*" (p. 362). Urmează apoi o scurtă explicare a Rugăciunii domneşti.

Este un fapt cunoscut că liturghia românească actuală se datorează în mare măsură lui Antim Ivireanul. O examinare a situaţiei din secolul al XVIII-lea vine să întărească această idee. În 1713, cărturarul de origine georgiană tipărea la Târgovişte un *Liturghier*, având la bază textul din MOL. 1706, care avea să cunoască o extraordinară difuzare în spaţiul românesc. *Liturghierul* a fost reeditat în anul 1728, cu mici modificări, la Bucureşti. Versiunile ulterioare sunt legate direct sau indirect de aceasta.

În Muntenia, *Liturghierul* a avut 12 ediţii, în trei centre tipografice. La Bucureşti: în 1728, 1729, 1741, 1742, 1746, 1747 şi 1780; la Râmnic: în 1733, 1747, 1759 şi 1767; la Buzău: în 1768. Pentru că toate ediţiile ulterioare se vor lega de cea din 1728, reproducând cu mici modificări rugăciunea *Tatăl nostru,* vom da aici versiunea din tipăritura bucureşteană:

> Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea, a Tatălui, şi a Fiiului, şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vêcii vêcilor. Amin! (MOL. 1706, p. 87; LIT. 1728, p. 101).

Faţă de *Liturghierul* lui Antim Ivireanul din MOL. 1706 şi LIT. 1728, versiunea din 1713 prezintă o singură modificare: eliminarea pronumelui *noao* din cererea *şi ne iartă noao*. Ediţiile bucureştene ale meşterului Stoica Iacovici din 1728, 1729, 1741, 1746 conţin aceeaşi versiune a rugăciunii *Tatăl nostru*. Ediţia din 1747, tipărită de Barbu Bucureşteanul şi diaconul Grigore, conţine o singură modificare: durificarea lui *r* în *ceruri*.

Liturghierele de la Râmnic se deosebesc prin câteva elemente: LIT. 1733 atestă durificarea lui *r* în *ceruri* (tipograf a fost Vladul Gherghievici, iar corector, Ivan Făgărăşanul). O grafie curioasă apare în *de-a pururea*, unde primul element este notat ѧ҃ѣ, în condiţiile în care în epocă era general ѧѥ. Se

anticipează, aşadar, situaţia la care se va ajunge mai târziu, când *de-a* se va generaliza.

În Moldova, *Liturghierul* a văzut lumina tiparului de trei ori: în 1745 la Rădăuţi (doar tipicul era românesc), iar în 1747 şi 1759 la Iaşi. Gheţie (1975, p. 389), cercetând filiaţia ediţiilor moldoveneşti, constată că LIT. 1747 reproduce fidel ediţia munteană din 1728, iar LIT. 1759 reia, cu unele modificări, ediţia ieşeană din 1747: anticiparea/reluarea complementului dispare: *da-ne-o noao*/*da noao, ne iartă noao* /*iartă noao*; dar se adauga: *ne izbăveaşte*/*ne izbăveaşte pre noi*; alte particularităţi sunt: *este* în loc de *iaste* şi *slava* în loc de *mărirea*. În LIT. 1794 apare *ţ* dur în *sfinţască-se*.

În Transilvania, *Liturghierul* a cunoscut doar două ediţii, la Blaj, în 1756 şi 1775. LIT. 1756 reproduce tipăritura bucureşteană din 1747, iar LIT. 1775 reia ediţia blăjeană anterioară (Gheţie 1975, p. 407).

După cum se poate constata, Moldova şi Transilvania acceptă întru totul norma munteană venită cu tipăriturile bisericeşti. Pe de altă parte, rugăciunea din *Liturghier* este foarte stabilă, ea rezistând până azi, cu unele mici modificări. Aceasta se datorează răspândirii extraordinare a *Liturghierului* lui Antim Ivireanul. Versiunile sibiene tipărite în primele decenii ale secolului al XIX-lea sunt absolut identice cu cea bucureşteană din 1797, care reproduce cu modificări nesemnificative *Tatăl nostru* în forma dată de Antim. Aceeaşi versiune ajunge şi în Basarabia, unde Gavriil Bănulescu probabil reproduce o ediţie descendentă din LIT. 1713. Faptul că peste Prut nu a mai fost tradus *Liturghierul* este ilustrat de prezenţa, până azi, a rugăciunii *Tatăl nostru* de la Antim Ivireanul

Este semnificativ faptul că rugăciunea antimiană generalizată în spaţiul românesc nu vine din *Sfânta Evanghelie*, ci din *Liturghier*. O dovadă a influenţei profunde pe care *Liturghierul* a avut-o în toate provinciile româneşti este supravieţuirea sintagmei *de pururea* peste Prut, unde Bănulescu-Bodoni publica, după răpirea Basarabiei, în 1815, un *Liturghier* dependent tot de tipăritura antimiană (Mihail 2013, 220). Cum apreciază profesorul Gheorghe Chivu (2013, 193), *Liturghierul* lui Antim Ivireanul este „nu doar cartea prin care a fost oficializată transformarea limbii române în limbă de cult în Ţara Românească, ci şi prima tipăritură bisericească prin care a fost promovată, în Moldova şi dincolo de munţi, norma literară muntenească". S-a văzut că *Liturghierul* a dus în toate teritoriile locuite de români nu doar norma munteană, ci şi o versiune standard a rugăciunii, care poate fi auzită până azi.

3.5. *Tatăl nostru* cu tâlc

Tâlcuri la rugăciunea *Tatăl nostru* au fost date încă din primele secole creştine[3], foarte populare şi cu largă circulaţie fiind cele alcătuite de Ioan Hrisostom sau Ioan Damaschinul. Pe interpretările patristice se întemeiază popularele ocinaşe cu tâlc din perioada medievală[4]. Manuscrise idependente de ocinaş cu tâlc nu sunt foarte multe. Este şi dificil să distingem când vorbim de un text independent *Tatăl nostru* cu tâlc şi când de un extras omiletic sau de un fragment de catehism. Fiecare mărturisire de credinţă sau catehism conţine un comentariu la Rugăciunea domnească, iar manuscrisele şi tipăriturile din spaţiul românesc nu fac excepţie.

Ocinaşe cu tâlc în spaţiul românesc se păstrează din secolul al XVII-lea. Dăm în continuare câteva exemple, fără a le mai reţine pe cele prezente în catehisme şi mărturisiri de credinţă. Cel mai vechi text de acest tip este ms. 100 al Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Române, f. 16^{r}-17^{v}, publicat de Georgescu (1978, p. 74-75). Un fragment similar este omilia *Fraţi dragi* din Codex Sturdzanus, publicat de Gheorghe Chivu. În *Învăţătură preste toate zilele* (1642) apare un comentariu de câteva pagini la Rugăciunea domnească. Un comentariu mai sumar se găseşte la Ieremia Cacavela, în tâlcuirea pe care o dă Sfintei Liturghii. Un comentariu mai amplu lasă şi Antim Ivireanul în *Învăţătura bisericească* (1710). Gabriel Ştrempel indexează câteva asemenea texte în CMR: ms. rom. B.A.R. 3933 (a doua jum. a sec. al XVIII-lea) cuprinde *Tâlcuire pre scurt al <sic> rugăciunii Tatăl nostru* scrisă de Isaia ieromonahul, preot la Mitropolie la Bucureşti; ms. rom. B.A.R. 2048, datând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cuprinde *A celui întru sfinţi părintelui nostru Maxim Mărturisitoriului, la rugăciunea Tatăl nostru ..., Tâlcuire scurtă* (provine de la Cernica); tot o tâlcuire a lui Maxim Mărturisitorul aflăm în ms. rom. B.A.R. 2877, într-un *Miscelaneu de literatură monahală* scris de ieroschimonahul Ioan de la Râşca în 1806. Un ultim text se găseşte într-un alt miscelaneu, Ms. rom. B.A.R. 1502,

[3] Pentru receptarea patristică, v. *Biblia patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*, vol. 1-6, Paris, 1975-1995; v. şi Vasile Vlad, *Comentariile patristice la Tatăl nostru în Biserica primelor cinci secole. Perspectivă morală*, Deva, Editura Emia, 2005.

[4] Un caz particular de ocinaş cu tâlc găsim în Occidentul medieval, sub forma unui tip de carte xilografică ce cuprinde tâlcuirea rugăciunii *Tatăl nostru* prin text şi imagini, îmbinând limba de cultură şi graiul vernacular: *Exercitium Super Pater Noster*.

scris la 1820 de Pavel dascălul (f. 26^{v}-29^{v}: *Tâlcuiri Ocinaşilor. Tâlcul rugăciunii Tatăl nostru*). *Tatăl nostru cu tâlc* în limba greacă apare de câteva ori în CMG: ms. gr. B.A.R. 615, sec. al XVII-lea, miscelaneu: f. 119-123: *Ἑρμηνεία τῆς προσευχῆς τοῦ πάτερ ἡμῶν* (Explicarea rugăciunii *Tatăl nostru*); ms. gr. B.A.R. 619, sec. al XVII-lea, miscelaneu: f. 289^{v}-293: *Ἑρμηνεία εἰς τὸ πάτερ ἡμῶν* (Tălmăcire la *Tatăl nostru*); ms. gr. B.A.R. 625, miscelaneu, sec. al XVII-lea: p. 148-168: *Εἰς τὸ πάτερ ἡμῶν ἐξήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου* (La *Tatăl nostru* tălmăcire a sfântului nostru părinte Maximos). Asemenea tâlcuiri au determinat şi anumite opţiuni de traducere, cum este cazul sintagmei *spre fiinţă*, care la traducătorii nemţeni pare a se datora comentariilor bizantine alcătuite de Ioan Damaschinul şi Teofilact al Bulgariei, traduse de aceiaşi cărturari la Neamţ.

Tradiţia tâlcuirii Rugăciunii domneşti a continuat şi în perioada modernă. Cercetătoarea Zamfira Mihail ne-a semnalat prezenţa *Tatălui nostru* comentat, ca parte a rezistenţei prin cultură în Basarabia (v. Mihail 2019).

De-a lungul timpului, difuzarea textului a fost asigurată şi de un scop didactic-misionar: pe la 1830-1840, preot devenea cel care deprindea învăţătura într-un stagiu efectuat la şcoala Mitropoliei, pentru hirotonie având nevoie de o recomandare. Două asemenea texte ne arată că aspirantul la preoţie trebuia să înveţe pe de rost, între altele, *Catehismul* şi *Tatăl nostru* cu tâlc, fragmente biblice şi din cântările Sfintei Liturghii (vezi aceste două recomandări, semnate de protosinghelul Ierotei, „inspector” şi „profesor candidaţilor”, la Bobulescu 1927, p. 41-42).

3.6. Rugăciunea *Tatăl nostru* în textele didactice

Pentru dobândirea limbilor străine sau pentru învăţarea propriei limbi, Rugăciunea domnească era textul care nu lipsea din lucrările didactice. În această categorie poate intra *Tatăl nostru* ca specimen de limbă şi chiar catehismul, pentru rolul didactic pe care îl avea în trecut. Istoria întrebuinţării rugăciunii în actul de învăţare începe în vremuri străvechi, lucru firesc dacă ţinem seama de importanţa textului în comunităţile creştine.

Abecedarul a apărut în spaţiul est-european în secolul al XVI-lea, iar *Tatăl nostru* era parte componentă a acestui text. Alin-Mihai Gherman şi Eva Mârza, autorii ediţiei filologice a primului text didactic românesc, BUC. 1699, p. 73,

notează că abecedarele slavone sau de obârşie slavonă au fost alcătuite după modelul celor latine medievale, fiind structurate pe două părţi: partea de prezentare şi de învăţare a slovelor, urmată de o antologie de texte. Părintele tiparului slavo-rusesc, cărturarul Ivan Feodorovici, a tipărit primul bucvar, la Lvov, în 1574. Patru ani mai târziu, în 1578, apărea la Ostrog ***Азбѹка,*** de fapt un manual pentru perfecţionearea cunoştinţelor de greacă şi slavonă, care debutează cu rugăciunile începătoare, pe două coloane (greacă şi slavonă). La f. 9^{r} se sfârşeşte versiunea bilingvă, continuându-se cu ceea ce înţelegem azi prin *abecedar*. La f. 3^{v} apare rugăciunea *Tatăl nostru* în forma care se va impune apoi prin *Biblia* de la Ostrog. În aceeaşi epocă, cărturarul rutean Lavrentii Zizanii tipărea ***Грамматика словенска***, Vilnius, 1596, una dintre primele lucrări de gramatică din spaţiul slavo-rusesc şi prima încercare de sistematizare a gramaticii slavone. După un adevărat excurs lingvistic, autorul îşi încheie lucrarea de 192 de pagini cu o ***Толкованіе*** la *Tatăl nostru* (f. 90^{r}).

Cărturarul rutean Jan Użewicz, ajuns să se şcolească în Franţa, a lăsat două manuscrise pentru o *Grammatica sclavonica* (slavo-latinească). Primul, datând din 1643 şi păstrat la Paris (ms. B.N.F. nr. 3876), dă ca specimen de limbă rugăciunea *Născătoare de Dumnezeu* (f. 5). Manuscrisul păstrat la Arras prezintă un interes şi mai mare: la f. 12^{v} avem ***Молитва Господня*** (în versiunea consacrată de *Biblia* de la Ostrog), iar la f. 13^{v} ne este prezentată ***Молитвна Паньскаѧ***, o versiune polonă a rugăciunii scrisă cu caractere chirilice (textul gramaticii este însoţit, mai departe, de rugăciuni slavone, ca *Simbolul Credinţei* sau *Născătoare de Dumnezeu*).

> Încercările de a scrie *Tatăl nostru* cu altă grafie, poate ca exerciţiu de deprindere a slovelor, pare că a cunoscut o oarecare răspândire. Cercetătorii semnalează versiuni ungureşti scrise cu caractere chirilice: N. Drăganu, *Un nou „Tatăl nostru" unguresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", III (1924-1925), p. 561-563; Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru" maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română", XLII (1993), nr. 9, p. 439-442; versiuni greceşti cu grafie chirilică apar şi în manuscrisele de la Biblioteca Academiei Române; chiar Nicolae Milescu dă o versiune românească în grafie chirilică şi grecească, studiată de Zamfira Mihail (1996).

Cel puţin pentru perioada medievală, prezenţa rugăciunii în textele cu rol didactic nu ar trebui să surprindă: este bine ştiut că limbile de cultură erau

deprinse cu ajutorul cărţilor de cult, fapt care a dus la naşterea unor texte cu traducere interliniară. Desigur, nu trebuie să omitem semnificaţia misionară a acestor acte. Din acest punct de vedere, utilizarea *Catehismului* ca manual este cel mai bun exemplu. Se desprind de aici două concluzii: rolul esenţial al rugăciunii *Tatăl nostru* în viaţa creştinului şi locul deosebit de important pe care l-a ocupat rugăciunea aceasta în deprinderea limbilor.

Prima bucoavnă românească, tipărită la Alba Iulia în 1699, a fost studiată de Alin Mihai Gherman şi Eva Mârza. Cei doi cercetători au evidenţiat faptul că BUC. 1699 reproduce *Rugăciunile dimineţii* în ordinea pe care o aflăm doar în *Ceaslovăţul* albaiulian din 1685 (BUC. 1699, p. 86). Versiunea rugăciunii *Tatăl nostru* aflată în BUC. 1699 are în comun cu *Noul Testament* de la 1648 şi cu *Evanghelia* din 1682 următoarele fapte de limbă caracteristice doar câtorva versiuni din secolul al XVII-lea: *de toate zilele, păcatele – greşiţilor*. Înlocuirea termenului *vicleanul* cu *cel rău* în BUC. 1699 trebuie considerată, în lumina datelor prezentate în lucrarea de faţă, o opţiune de tip sudic. BUC. 1744 reproduce textul tipăriturii bălgrădene (BUC. 1699, p. 89).

Celelalte bucoavne nu mai aduc noutăţi în rugăciune. Bucoavna lui Vartolomei Măzăreanu (BUC. MĂZ.) din 1765 dă versiunea antimiană devenită normă în spaţiul românesc, dar cu *viclean*, tradiţional în Moldova. Bucoavna lui Macarie (BUC. MAC. 1779) preferă sintagma *de toate zilele*, care se găsea pe la 1700 în textele liturgice, dar destul de rar după aceea.

Tradiţia editării abecedarelor însoţite de scurte modele de pravilă pentru creştini s-a continuat până în perioada contemporană. La sfârşitul secolului al XIX-lea, de întocmirea materialelor didactice s-au ocupat personalităţi culturale cunoscute, cum sunt Odobescu, Creangă sau Borgovanu. Ne oprim asupra ultimului dintre autori, care a fost preocupat în mod special de rugăciune; la el putem vedea şi unele fapte de limbă relevante pentru studierea românei liturgice.

V. Gr. Borgovanu, profesor la Liceul „Sf. Sava”, a adus o contribuţie semnificativă la dezvoltarea pedagogiei româneşti. Între materialele pe care le-a publicat, în două texte cu rol didactic este prezentă rugăciunea *Tatăl nostru* explicată, servind educaţiei copiilor şi adulţilor. Prima lucrare era intitulată *Ionel: principii morale şi creştineşti de educaţiune* (*Tatăl nostru cu tâlc* apare în partea a patra, *Ionel la şcoală*, Sibiu, Tipografia Iosif Marschall, 1904). Este un manual pentru toate vârstele, prezentat sub forma unei povestiri biografice a învăţătorului Vasile Munteanu. În volumul care ne interesează, se arată cum tatăl

învaţă pe Ionel şi pe colegii săi de clasă *Tatăl nostru* prin scurte povestiri didactice ataşate fiecărei cereri din rugăciune. Borgovanu publică separat o versiune apropiată, într-o lucrare destinată oamenilor de la ţară: *Tatăl nostru în pilde din viaţa săteanului român*, Blaj, 1914. Limba lui Borgovanu indică oscilaţia între două norme, cea care caracterizează româna liturgică (numită şi stil bisericesc) şi cea laică: în cuprinsul lucrărilor apare cererea *vie împărăţia ta* de mai multe ori, predominantă fiind forma *vină împărăţia ta*, în care *a veni* este întrebuinţat cu dentala refăcută (este una dintre puţinele încercări de a elimina forma iotacizată din rugăciune). Remarcăm, de asemenea, alternanţa *pre*/*pe*, în cuprinsul comentariilor, fapt prezent şi în alte versiuni din manualele tipărite la sfârşitul secolului al XIX-lea.

4
Tatăl nostru ca specimen de limbă

4.1. *Pater noster* poliglot

În perioada medievală, cărturarii încep să fie interesaţi de compararea limbilor, iar cel mai la îndemână specimen de limbă a fost chiar rugăciunea *Tatăl nostru*, culeasă şi publicată în culegeri poliglote. HASDEU ST., p. 39-40, explică modul în care s-a ajuns la aceste texte: misionarii creştinismului, propovăduind învăţătura *Evangheliei* la neamurile păgâne, traduceau, înainte de toate, rugăciunea *Tatăl nostru*. Numărul mare de versiuni ale rugăciunii a trezit ideea de a le pune laolaltă, comparându-le în scopul cercetării înrudirii limbilor. Cărturarii europeni se întreceau în publicarea versiunilor insolite, emiţând teorii asupra originii popoarelor. Primele ediţii poliglote de tipul *Specimen linguarum* apar în secolul al XVI-lea. Cărturarul elveţian Theodore Bibliander (1509-1564), care studiase latina, greaca, ebraica, araba şi alte limbi orientale, cunoscut mai ales pentru prima traducere a Coranului în latină (Basel, 1543), a lăsat o primă ediţie poliglotă a Rugăciunii domneşti, intitulată *De ratione communi omnium linguarum et litterarum commentarius*, Zürich, 1548. Konrad Gessner, lingvist şi naturalist elveţian, a publicat o lucrare similară, *Mithridates: de differentiis linguarum*, Zürich, 1555, care cuprindea 22 de versiuni ale Rugăciunii domneşti.

Într-o epocă în care romanitatea românilor începea să fie descoperită de Occident, cărturarii s-au interesat şi de specimene de limbă românească. S-ar putea spune, aşadar, că limba română a intrat în Europa Occidentală prin rugăciunea *Tatăl nostru*. Bibliografia privitoare la descoperirea latinităţii limbii române este vastă. O prezentare detaliată a temei face I. C. Chiţimia într-un studiu intitulat *Ideea latinităţii poporului şi a limbii române în istoriografia medievală şi renascentistă* (v. Chiţimia 1972), unde arată că menţiuni despre romanitatea românilor apar încă de prin secolul al XI-lea, la Roma şi în Bizanţ, dar primele afirmaţii clare îşi fac apariţia în scrierile umaniştilor italieni din secolul al XV-lea (*ibid.*, p. 160). Ştiri despre ţara noastră au obţinut umaniştii apuseni de la cei polonezi, iar Nicolaus Copernic a furnizat unele dintre primele ştiri geografice despre ţara noastră (*ibid.*, p. 168). Noile drumuri comerciale care

străbăteau estul Europei, pe de o parte, şi interesul umaniştilor pentru scrierile Antichităţii, pe de altă parte, au adus în atenţia Occidentului romanitatea orientală (*ibid.*, p. 160 ş.u.). Umaniştii s-au interesat de geografia, cultura şi limba popoarelor care locuiau spaţiile nou-intrate în atenţia Occidentului. „Totul s-a bazat în special pe cercetare directă pe teren, obţinere de mostre şi date culese la faţa locului" (*ibid.*, p. 173), lucru care se va vedea şi în modul cum călătorii şi învăţaţii străini şi-au procurat versiuni româneşti ale rugăciunii.

Cronologic, cele mai importante momente în peregrinările rugăciunii româneşti prin Europa se prezintă astfel: **Stroici (1593) – Gruneweg (c. 1600) – Megiser (1602) – Bocatius (1614) – Wilkins (1668) – Müller (1680) – Hartknoch (1684) – Chamberlayne (1715) – Hervás (1787)**. Prima versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* care a văzut lumina tiparului în Occident a fost cea scrisă de boierul moldovean Luca Stroici pentru cărturarul polonez Stanisław Sarnicki. Apărută în 1593, aceasta nu a avut difuzare, nefiind cunoscută cărturarilor care au publicat culegerile ulterioare de versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* (vezi § 2.5.).

Circulaţia acestor versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* în Occident l-a preocupat pe lingvistul Eugeniu Coşeriu (v. Coşeriu 1994), care a studiat filiaţia şi contextul istoric al apariţiei lor. Demersul lui Coşeriu se sprijină pe unele dintre contribuţiile pleiadei de filologi care, pe parcursul a mai bine de un secol, au semnalat asemenea apariţii în Occident.

4.2. Versiunea Gruneweg (c. 1600)

Rugăciunea domnească păstrată la Gruneweg a rămas în manuscris patru secole, fiind descoperită abia în ultimii ani: ea a văzut lumina tiparului în 2010, iar ulterior a fost semnalată publicului românesc de istoricul Alexandru Ciocâltan (2011), care a şi publicat însemnările lui Gruneweg în colecţia CSŢR. Reţinem din prezentarea făcută de istoricul amintit câteva informaţii: Gruneweg s-a născut la Gdańsk (Danzig) în 1562, într-o familie luterană care trăia din comerţ. Este trimis la şcoală încă de la vârsta de cinci ani, iar la treisprezece ani ajunge la Bydgoszcz (Bomberg), în Pomerania, pentru a învăţa limba polonă. Lucrează la un negustor din Varşovia, iar în 1582 merge la Lvov, unde se angajează ca scrib şi contabil la un negustor armean. Însoţind caravanele armenilor lioveni, Martin Grunweg a efectuat şase călătorii în Imperiul Otoman

(în perioada 1582-1586) şi una la Moscova (în 1584-1585). În 1586, aflându-se la Adrianopol, a decis să se convertească la catolicism, act înfăptuit în 1588, la Lvov, unde va depune jurământul de intrare în Ordinul dominican. De asemenea, a deţinut şi funcţia de subprior în conventul din Lvov. În 1602 a călătorit la Roma. După întoarcere, a umblat prin mai multe conventuri dominicane: Racibórz (Ratibor), Bochnia, Cracovia, Płock şi Varşovia.

În urma călătoriilor lui Gruneweg au rămas diverse însemnări. Pe baza acestora, dar punând la contribuţie şi fragmente de cronici, scrisori şi alte texte, îşi redactează lucrarea între 1601 şi 1606. Prima sa călătorie în Imperiul Otoman a fost efectuată în 1582. Al. Ciocâltan, în CSŢR, p. 65, deduce din operă că ea a fost redactată între septembrie şi decembrie 1602.

Martin Gruneweg îşi punctează istorisirea cu informaţii de cronică, mergând în timp chiar până la Ştefan cel Mare. Probabil tot din istoriografia polonă are şi informaţiile despre originea românilor. Unul dintre pasaje prezintă un interes deosebit: vorbind despre Roma, Gruneweg descrie scenele de pe Columnă care, notează autorul, reprezentă luptele lui Traian „cu dacii sau valahii" („mit den Dacien oder Walachen") (în CSŢR, p. 115). Luând contact cu românii, Gruneweg constată: „Este un popor frumos în această ţară, care are propria limbă, aproape ca italiana, întrucât sunt o ceată alungată din Italia" (în CSŢR, p. 80). Din însemnările lui Gruneweg rezultă preocuparea pentru detalii şi spiritul de observaţie cu care era înzestrat autorul. Gruneweg mai ştia şi că valahii, rutenii şi grecii folosesc „scrierea lor proprie" (CSŢR, p. 65). Dă şi alfabetul latin şi chirilic („pe acesta îl folosesc şi valahii"). De notat că stăpânul său, Bogdan, livonian de origine, ştia armeană, tătară, polonă şi ruteană „de parcă ar fi fost un nativ". Totuşi, „se înţelegea după nevoie şi cu alte popoare, mai ales moldoveneşte"; nefiind şcolit, avea nevoie de un scrib (în CSŢR, p. 72).

Pe fila 1460 a notelor sale de călătorie, Gruneweg notează o versiune românească a rugăciunii *Tatăl nostru*. *Tatăl nostru* românesc al lui Gruneweg este prima versiune a unui străin păstrată în manuscris, acesta fiind şi motivul pentru care ea conţine un număr minim de greşeli. Limba unitară, caracteristică graiurilor din Moldova, este redată printr-un număr destul de mic de oscilaţii grafice. Absenţa cuvintelor segmentate aberant (cum se poate vedea la alţi cărturari occidentali) ne îndreptăţeşte să credem că Gruneweg însuşi avea unele cunoştinţe de limbă română. Singura segmentare anormală este în *sche zioza* (*săţioasă*), un cuvânt nu atât de răspândit în popor. Precizia notării fenomenelor

din graiurile moldoveneşti atât în toponime, cât şi în rugăciune, întăreşte convingerea noastră că Gruneweg era familiarizat cu limba română, iar rugăciunea a putut-o procura din Moldova sau de la mulţimea de moldoveni aflaţi în Lvov.

Deoarece această versiune nu a mai fost cercetată din punct de vedere filologic, ne vom opri în detaliu asupra ei. O dăm în continuare în grafia originală, aşa cum a fost publicat în CSŢR, p. 114:

> Tatul nostru, cze ieste in czer, suinczaskese numele teu, fie woia ta kum in czer ascha schi per pemind, pita nostra sche zioza nostra dene noe astes, schi ne iarte grischelile nosstre, kum iertem schi noi greschicilor nostri, sche nune duce in napaste, cze ne isbeuechte de hitlanul: Amin.

Grafia şi limba textului. Versiunea rugăciunii *Tatăl nostru* păstrată în scrierile lui Martin Gruneweg îmbină normele ortografice poloneze şi germane. Autorul s-a servit de următoarele grafeme: *a, b, c, ch, cz, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, sch, ss, t, u, w, z.*

Următoarele grafeme nu pun probleme de interpretare: *b* = [b], *d* = [d], *f* = [f], *g* = [g], *h* = [h], *k* = [k], *l* = [l], *m* = [m], *n* = [n], *p* = [p], *r* = [r], *t* = [t], *w* = [v]. Consoana sonoră *d* în *pemind* cu siguranţă nu avea această valoare fonetică, ci este notaţia unui vorbitor care asurdiza în vorbire consoanele finale, ceea ce poate însemna că a primit textul pe cale orală. Celelalte grafeme sunt întrebuinţate cu valori fonetice multiple.

a: Grafemul *a* are valoarea [a] în: *t**a**tul*, *suincz**a**skese*, *woi**a***, *t**a***, **a**sch**a**, pit**a**. În următoarele cazuri, are valoarea [ă]: *nostr**a***, *schezioz**a***. În *n**a**paste*, primul *a* poate fi interpretat atât ca [ă], cât şi ca [a]. În acest ultim caz, trecerea lui *ă* proton la *a* este o marcă a graiurilor nordice. Totuşi, el poate fi şi un [a] etimologic < sl. **напасть**. În *ascha*, grafemul *a* poate avea valoarea diftongului [ea], căci versiunile moldoveneşti ulterioare nu conţin *ş* dur în această poziţie (ER, Milescu, Dosoftei). Pentru această interpretare pledează şi concluziile lui Gheţie (1975, p. 140-146), care arată că fenomenul durificării lui *a* este sudic (la fel şi în cazul lui *hitlanul*). Absenţa din text a unor consoane muiate specifice graiurilor moldoveneşti ne îndreptăţeşte să credem că Gruneweg nu a putut nota aceste sunete.

c, ch, cz: Grafemul *c* nu are niciodată valoarea velarei [k]. În text, el notează pe [ţ], la fel ca în grafia polonă: *greschi**c**ilor*. Urmat de *e*, are valoarea [č]: *du**c**e*. Grafemul *ch* notează pe [ş] în *isbeuechte*. Prezenţa sa singulară poate

fi explicată prin omiterea lui *s* (Gruneweg este consecvent în a atribui lui *sch* valoarea [ş]). Grafemul *cz* notează pe [č], ca în scrisul polonez: *cze* şi *czer*. Prezenţa lui singulară cu valoarea [ţ] în *suinczaskese* nu poate fi privită ca o influenţă maghiară în grafie (nu există informaţii că Gruneweg ar fi fost deprins cu ortografia maghiară) şi nici nu poate ilustra vreo realitate fonetică, fapt pentru care trebuie să o considerăm accidentală.

e: Litera *e* notează pe [e] în cele mai multe cazuri: *cze, ieste, czer, numele, fie, per, den**e**, n**e**, grisch**e**lil**e**, nosstr**e**, i**e**rtem, gr**e**schicilor, nun**e**, duc**e**, isbeuecht**e**, de*. Litera *e* din *napaste* poate să-l noteze atât pe [e], cât şi pe [ă]. Ţinând seamă de faptul că în Moldova au predominat formele etimologice, iar acestea încă apar la sfârşitul secolului al XVII-lea, considerăm că în acest caz trebuie citit *napaste*. Al doilea *e* din *isbeuecht**e*** poate avea şi valoarea diftongului [ea]; în textele chirilice este notat constant prin ***ѣ***. În alte situaţii grafemul *e* corespunde vocalei [ă]: *t**e**u*, p**e**mind, *sch**e**zioza, d**e**ne, no**e**, ast**e**s, iart**e**, iert**e**m, isb**e**uechte*. Cuvântul *suinczaskese* conţine litera *e* de două ori: dacă în prima ocurenţă este sigur că îl notează pe [ă], în al doilea caz îl poate nota şi pe [e], trecerea lui *se* la *să* fiind frecventă în textele vechi. În cazul lui *sche*, durificarea lui *ş* este sigură: lecţiunea corectă este *şă* (cf. Mt. 12:50 în ES: ***фрате шъ сорь***).

i: Grafemul *i* notează vocala [i] şi semivocala [j] în: *su**i**nczaskese, f**i**e, wo**i**a, p**i**ta, schez**i**oza, **i**arte, gr**i**schelile, **i**ertem, no**i**, gresch**i**c**i**lor, nostr**i**, h**i**tlanul*. În *sch**i***, grafemul *i* poate nota atât pe [i], cât şi pe [î]. În unele situaţii, grafemul *i* notează cu certitudine pe [î]: *in, pemind*.

o: Grafemul *o* notează pe [o] în cuvintele: *nostru, woia, noe, noi, nostri*.

În alte cazuri poate avea valoarea diftongului [oa]: *nostra, schezioza, nosstre*.

s: Litera *s* notează pe [s] în următoarele situaţii: *no**s**tru, ie**s**te, **s**uinczas**k**e**s**e, a**s**tez, napa**s**te*. În *nostri* notează pe [ş]. În două situaţii *s* notează un [z], dar cu motivaţii diferite: în *isbeuechte* poate fi o scăpare a scribului (cf. aceeaşi grafie în limba română, până recent). Grafemul *s* din *aste**s*** poate nota un [z], asurdizat în limba lui Gruneweg. Nicio versiune nu atestă uzul persoanei a treia în invocaţie: *ce este în cer*. El contravine atât logicii gramaticale (următoarele verbe sunt la persoana a doua), cât şi logicii interne a rugăciunii (care este adresată direct lui Dumnezeu). Prezenţa lui *ieste*, dacă lecţiunea e corectă, s-ar putea explica prin faptul că autorul nu este tocmai deprins cu rugăciunea sau cu limba română. De aici derivă a doua interpretare: dacă îl citim *eşti*, grafia

neobişnuită s-ar putea explica prin faptul că textul s-a pronunţat oral (şi e clar acest lucru, căci un român nu folosea grafie mixtă polonă-germană), *eşti-n cer*, interpretat greşit de scrib, care nu ştia bine româneşte.

sch: Grafemul *sch* notează pe [ş], preluat din ortografia germană: *ascha, schi, grischelile, greschicilor, sche*. În *schezioza*, grupul *sch* îl notează probabil tot pe [ş]. Nu am întâlnit atestări pentru această pronunţie, dar ea este posibilă, ca disimilare a consoanelor alveolare.

ss: Remarcăm dublarea lui *s* în *nosstre*.

u: Grafemul *u* notează vocala [u] în cuvinte ca *nostru, kum, nune*. În câteva cazuri el are şi valoarea consoanei [v]: *s**u**inczaskese, isbe**u**echte*.

z: Grafemul *z* notează pe [s] în *schezio**z**a* şi pe [ţ] în prima ocurenţă din acelaşi cuvânt.

Nu este lipsit de interes să cercetăm grafia textului în comparaţie cu cea din toponimele aflate în text. Toponimia din însemnările lui Gruneweg prezintă o importanţă deosebită pentru problema de faţă, căci reflectă trei niveluri de limbă: unele toponime vin din limba germană, trădându-i locul de baştină (denumiri geografice cunoscute: *Warschau* (Varşovia), *Moßkaw* (Moscova); altele sunt poloneze: *Chotzin* (Hotin), *Kamientzu* (Cameniţa); cele mai interesante sunt cele cu fonetism românesc, pe care le vom discuta mai departe. Fenomenele de limbă prezente în însemnările lui Gruneweg sunt valoroase din mai multe puncte de vedere: ele atestă un stadiu de limbă uneori greu de identificat în spatele grafiei chirilice; caracterul dialectal al fenomenelor arată contactele strânse ale lui Gruneweg cu moldovenii (aspect dedus şi din minuţiozitatea cu care autorul descrie locurile şi oamenii).

***ch*: [h]** în *Chotzin* (Hotin); [k] în *Balchanen* (Balcani), *Sachczica* (identificat în CSŢR, p. 87, cu Isaccea). În rugăciune digraful *ch* apare o singură dată, notându-l pe [ş]. Considerăm că este o scăpare a autorului, căci Gruneweg este consecvent în a atribui grupului *sch* valoarea [ş], urmând ortografia germană.

cz: [č]: *Obluczice*, indentificat cu Olbuciţa (p. 86), *Sachczica* (Isaccea), *Flocz, Tokucz* (Tecuci). Pe *Berbecz*, Ciocîltan, în CSŢR, p. 103, îl identifică cu Bărboşi; fonetic nu pare posibil, căci în ce priveşte africata *č*, Gruneweg nu greşeşte niciodată, ea fiind şi în polonă.

***ß*: [ş]** în numele polone şi româneşti *Przemißl* (Przemyśl); *Wißniowiecki* (Wiśniowiecki); la fel şi în toponimele româneşti: *Bolo**ß**an* (identificat de

Ciocîltan, în CSŢR, p. 101, cu Boluşeni), *Czeßma* (identificat cu Cişmea – Dobrogea, CSŢR, p. 90). Pe de altă parte, în cuvintele germane acest grafem are valoarea **[s]:** *Konigeßberge*, *Moßkaw*. În *Tomşa*, Gruneweg îl întrebuinţează pe *z* cu valoarea **[ş].**

***tz*: [ţ]** în *Chotzin* (în acest cuvânt graiurile poloneze l-au palatalizat pe *t* la *č*, prin stadiul *ţ*, după cum atestă fapte similare din sudul şi estul Poloniei; la Gruneweg e atestat momentul *ţ*); *Pokutzia*; *Kamientzu*[1]; *Tzotzorze* (v. mai jos). În rugăciune nu apare niciodată grafemul *tz*, pentru [ţ] întrebuinţându-se de obicei *c*, după model polonez, şi *z*, după model german. Pentru toponimul Ţuţora, Gruneweg nu întrebuinţează forma polonă *Cecora*, aşa cum era obiceiul în epocă, ci *Tzotzorze*, în care se poate vedea *Ţuţora* cu *o* etimologic (cuvântul provenind din antroponimul Ţoţor). Ca şi în cazul lui *Kamientzu*, Gruneweg introduce în textul german toponime cu declinarea polonă (în acest caz, locativul).

La fel ca în rugăciunea *Tatăl nostru*, în toponimie nu se poate identifica satisfăcător diftongul *ea*. În *Czeßma*, identificat ca Cişmea, în Dobrogea (p. 90), nu putem şti dacă redă un *m* dur sau moale. Rom. *cişmea* redă tc. *çeşme* sau bg. *чешма* (s.v. DER); fiind în zona tătarilor dobrogeni, e posibil să fie *m* moale. De remarcat şi fonetismul etimologic, cu *e* netrecut la *i*. Dacă lecţiunea corectă e *Ceşmea*, am putea vedea şi în *Tatăl nostru* un *ea* acolo unde apare grafemul *a* la Gruneweg.

e: [ă]: un *ă* care încă nu a trecut la *î* trebuie să vedem în *Gerla*, identificat în CSŢR, p. 84 cu Gârla.

i: [î]: la p. 93 (în CSŢR) aflăm un cuvânt românesc: *brinze* (brânză). Acelaşi sunet este redat şi prin *u*: *Burlad* (datorită timbrului vocalei *î*, posterior faţă de *î* polonez).

O serie de particularităţi moldoveneşti trebuie să vedem în ortografierea oscilantă a toponimelor *Iaşi* şi *Jijia*: pentru primul Gruneweg dă două forme, *Jas* şi *Jaes*. În ambele ar trebui să vedem o preluare directă din graiul moldovenesc (cf. *Iaş* la Dosoftei, în LIT. 1679, ed. Ursu, p. 3), diferit de formele polone Jassy – Jassów cu care un german sau polon trebuia să fie obişnuit. Toponimul *Jijia* este notat în trei feluri: *Gieza*, *Dzieza*, *Gyßa* (*Dzieza oder Gyßa*: GRUNEWEG, p. 950).

[1] Gruneweg foloseşte în textul german declinarea polonă pentru numele *Kamieniec*: „Die haßper nimt man schon tzu Kamientzu" (*Die Aufzeichnungen...*, p. 696).

Tatăl nostru din însemnările lui Gruneweg este cvasiidentic cu versiunea din *Catehismul* lui Coresi, despre care s-a afirmat că vine din versiunea primitivă a *Tetraevanghelului*. Din punct de vedere fonetic, versiunea păstrată la Gruneweg este un text moldovenesc tipic. Se remarcă: *v* conservat şi *ţ* dur în *svinţască-să*, *e* medial aton trecut la *i* în *grişelile*, un *ş* moale în acelaşi cuvânt, probabil un *z* dur în *astăz*; *năpaste* apare cu *e* păstrat, ca în cele mai multe versiuni româneşti vechi, iar *tată* are forma articulată *tatul*. Azi *pită* caracterizează graiurile de peste munţi, dar apare şi în Bucovina (Gheţie 1975, p. 192). Particularităţile moldoveneşti din rugăciune ne împiedică să o derivăm direct din tipăriturile coresiene, iar inventarul toponimic oferit de călător în jurnalul său arată, fără urmă de îndoială, contactul strâns cu ţinuturile de la est de Carpaţi. Remarcabil în versiunile de mai sus este faptul că ele sunt identice ca opţiuni de traducere, dar diferite din punctul de vedere al particularităţilor dialectale, lucru care arată, după părerea noastră, circulaţia orală a acestor versiuni provenite dintr-o sursă comună, probabil versiunea primitivă a *Tetraevanghelului* românesc.

Informatorul lui Gruneweg era un moldovean din partea de nord a acestei regiuni, cum dovedesc particularităţile de limbă. Gruneweg însuşi cunoştea bine locurile şi poate chiar limba, ţinând seama de exactitatea cu care redă particularităţile moldoveneşti în rugăciune şi în toponimie. El şi-a putut procura versiunea de la faţa locului sau de la un moldovean din Lvov. Dacă admitem prima posibilitate, atunci trebuie să datăm textul înainte de cel al lui Luca Stroici, căci Gruneweg a făcut ultima călătorie în deceniul al optulea din secolul al XVI-lea. Mai există şi o a treia posibilitate: călătorul german putea să primească această versiune de la dominicanii din Iaşi. După cum ne informează Al. Ciocâltan în CSŢR, p. 68, Ieremia Movilă era apropiat de dominicanii de acolo, iar Gruneweg era la curent cu ceea ce se întâmpla în Iaşi, căci vorbeşte despre participarea domnitorului la sărbătorile oficiate de aceştia, sprijinind şi reconstrucţia conventului dominican din Lvov (CSŢR, p. 115).

4.3. Versiunea Megiser (1603)

În anul 1603 se tipărea la Frankfurt volumul lui Hieronymus Megiser, *Specimen quinquaginta diversarum atque inter se differentium linguarum, et dialectorum; videlicet Oratio Dominica, et quaedam alia ex sacris literis,*

totidem linguis expressa. Aceasta era de fapt a doua ediţie a lucrării din 1592 a cărturarului german, completată cu mai multe versiuni ale Rugăciunii domneşti, între care şi un *Tatăl nostru* românesc.

> Tatal nostru, cineresti in ceriu, sfincinschase numelle teu; seuie imparacia ta; suse fie voja ta, cum in ceriu asa su prepo mortu. Puine noa de tote zilelle dene noho astazi; sune jerta gresalelle nostre, cum sunoi jertam a gresitilor nostri; sunu ne duce prenoi in kale deispitra, sune men tu jaste preroi de reu. Amin!

Versiunea difuzată în Occident de Megiser a fost primul text de acest fel care a cunoscut răspândire (*Tatăl nostru* al lui Luca Stroici nu a ajuns în culegerile occidentale de *Pater noster*, iar cel al lui Gruneweg a rămas în manuscris până recent). De la Şăineanu (1895, p. 3) s-a răspândit ideea că versiunea Megiser este prima publicată în afara ţării. Coşeriu (1994, p. 32 ş.u.) combate această idee, arătând că eroarea e a lui Şăineanu, fiind de fapt vorba de volumul lui Megiser din 1603, nu din 1592. Pe cât de interesant este acest text, pe atât de complicat este modul în care s-a răspândit. Aflată la Megiser sub numărul 41, ea a fost preluată de Wilkins sub numărul 31. De la Wilkins o preia Müller la p. 38, care cunoscuse ambele surse (trimiterea bibliografică e dată în mod riguros). Birndorff, reprezentantul bisericilor din Ungaria şi Transilvania în Anglia, a copiat versiunea Megiser prezentă la Wilkins, furnizând-o lui Chamberlayne, a cărui lucrare era tipărită sub supravegherea lui Wilkins. Din acest moment se nasc două versiuni Megiser, una originală, iar cealaltă revizuită. În 1748 apare la Leipzig o nouă culegere de versiuni ale rugăciunii, bazată pe Müller. De aici ia Hervás versiunea 266 (Megiser originară). Circulaţia este schematizată de Coşeriu: Megiser – Wilkins, Müller_1 – (Birndorff) – Chamberlayne_2 (Coşeriu 1994, p. 41, *passim*).

În cele ce urmează, ne vom ocupa de versiunea originală a lui Megiser, care prezintă o importanţă deosebită pentru istoria rugăciunii româneşti. Cercetătorii s-au oprit asupra rugăciunii, dar problema originii sale a rămas nerezolvată. Neputând identifica până acum sursa, Coşeriu (1994, p. 41, 60) admite un informator direct al lui Megiser. Niculescu (2002, p. 117) atribuie versiunea Megiser spaţiului rotacizant (Maramureş şi nordul Transilvaniei), pe considerentul că *preroi* conţine de fapt rotacismul lui *-n-*, cu toate că Eugeniu Coşeriu (1994, p. 176) transcrie *pre noi*. După Niculescu şi Coşeriu, în invocaţia *cineresti* ar trebui să vedem tot un rotacism (*cinre eşti*). Cu toate acestea, grafia

pomortu pentru *pământ* arată că avem mai degrabă o greşeală de copiere. Din păcate, sunt prea puţine date ca să putem spune cu certitudine dacă avem a face cu rotacismul sau cu o eroare datorată transmiterii textului. Până în prezent nu se cunoaşte nicio altă versiune rotacizantă a rugăciunii.

Un alt fapt de limbă poate contribui la o localizare mai exactă a rugăciunii: durificarea lui *ş* în *greşale*, care era vechea normă fonetică de tip muntenesc (Gheţie 1975, p. 140-141). Fenomenul era prezent la Coresi, dar nu şi în textele ardeleneşti din secolul al XVII-lea (vezi *Catehismul Marţian, Ceasloveţul* sau *Catehismul* de la 1648). Formele oscilante cu *ş* dur sau moale apar în *Evangheliarul de la Sibiu*, în *Palia de la Orăştie*, în *Fragmentul Todorescu*, dar şi în textele rotacizante. Această situaţie atestă nu oscilaţia din graiul traducătorului, ci două straturi de limbă, căci *ş* dur este specific, la această dată, sudului ţării. După Gheţie (1975, p. 263-265), în secolul al XVI-lea *ş* dur era normă în Muntenia, sud-estul Ardealului şi Banat-Hunedoara. În Moldova fenomenul cunoaşte răspândire după 1600. Ultima regiune care a durificat a fost nordul Transilvaniei (p. 141). Alături de durificarea lui *ş* înainte de *ê* în poziţie „moale" (*greşale*) este prezentă în text şi durificarea lui *ş* în *şi* (grafiat *su* şi transcris de Coşeriu *şî*), care în secolul al XVI-lea se întindea în Muntenia şi în Banat-Hunedoara (Gheţie 1975, p. 264). O altă particularitate sudică prezentă în text este *i* epentetic din *pâine*, grafiat *puine* şi transcris de Coşeriu *pânea*.

Grafia oscilantă a textului nu ne permite să identificăm toate trăsăturile fonetice ale graiului celui care a scris rugăciunea. Astfel, caracterul moale sau dur al lui *rău* din versiunea Megiser, grafiat *reu*, nu se poate stabili. *R* moale se întâlnea în Transilvania de nord, dar şi în Banat-Hunedoara. Grafia *roo* în Hervás 265 (care este versiunea Megister retransmisă de Birndorff), pare să confirme prezenţa lui *r* dur în textul primitiv. Dificultăţi pune şi termenul *imparatia*, transcris *împărăţie* de Coşeriu. Trebuie să luăm în calcul aici şi deschiderea lui *ă* proton, care este particularitate nordică, foarte frecventă în ES (Gheţie 1975, p. 215). Singura regiune în care particularităţile sudice puteau coexista cu rotacismul, o particularitate tipic nordică, este Banat-Hunedoara. Cu rezervele de rigoare putem atribui versiunea Megiser acestei regiuni sau, mai prudent, teritoriului românesc vestic.

Studierea comparativă a lexicului rugăciunii *Tatăl nostru* din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne-a permis să extragem noi informaţii despre versiunea publicată în 1603 de Megiser. Pronumele *cine* avea în secolul al XVI-lea valoare

relativă[2]: în *Liturghierul* lui Coresi îl înlocuieşte constant pe *care*, acesta din urmă având o singură atestare în text (Mareş, CL, p. 80). Din cele câteva zeci de versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea pe care le-am consultat, doar patru conţin pronumele *cine*: versiunea prezentă în *Evangheliarul de la Sibiu* (1551-1553), versiunea Megiser (1603), versiunea din *Catehismul calvinesc* (1648) şi cea inclusă în *Catehismul* lui Vito Piluzio (1677).

Singularul *ceriu* indică circulaţia rugăciunii, el datorându-se anticipării din pasajul „precum în cer, aşa şi pre pământ", acolo unde tradiţia textuală cerea pluralul.

Cererea *să fie voia ta*, introdusă prin conjuncţia *şi*, nu este specifică rugăciunii *Tatăl nostru*. Ea apare însă în versiunea Megiser, în *Evangheliarul de la Sibiu*, în *Catehismul Marţian* şi în predica *Fraţi dragi* din Codex Sturdzanus (cu care versiunea Megiser are în comun şi rotacismul *pânrea*).

Sintagma *pâinea cea de toate zilele*, care azi circulă în paralel cu *pâinea cea spre fiinţă*, are ca primă atestare în limba română chiar versiunea Megiser. Ea vine direct sau indirect din latină, fără însă a putea spune în ce epocă şi pe ce filieră a venit.

Sursa lui Megiser nu a putut fi identificată. Niculescu (2002, p. 118) o pune în legătură cu centrele reformate din Transilvania, Maramureş şi Moldova de nord. Profesorul Alin Mihai Gherman ne-a atras atenţia asupra faptului că Megiser era catolic, deci este exclusă sursa reformată în acest caz. Domnia sa ne-a sugerat ipoteza unei surse catolice româneşti din Viena sau din Transilvania. Prima variantă se întemeiază pe menţiunile documentare ale prezenţei românilor catolici la Universitatea din Viena (între aceştia aflându-se cărturari remarcabili ca iezuiţii caransebeşieni Gheorghe Buitul şi Gavril Ivul), dar şi pe contactele strânse ale românilor cu Viena în vremea lui Mihai Viteazul.

Versiunea MEGISER se apropie de toate versiunile primare din secolul al XVI-lea, dar aduce ca noutate sintagma *de toate zilele*. Prezenţa tipului MEGISER, cu unele diferenţe, la BOCATIUS (1614) şi în MOL. 1641 (copie de pe la 1641 după CM, care însă reproduce un *Tatăl nostru* diferit de cel coresian) indică faptul că era răspândită în Transilvania. Niculescu (2002, p. 117) atrage

[2] Maria Iliescu (1956, p. 25-26) arată că din cele trei pronume relative specifice limbii române vechi, *cine*, *ce*, *care*, ultimul se extinde în dauna celorlalte începând cu secolul al XVII-lea.

atenţia şi asupra construcţiei arhaice de genitiv cu *de*: *în cale de ispită*, pe care nu am mai înregistrat-o în nicio versiune din epoca veche.

4.4. Versiunea Bocatius (1614)

În anul 1614, Melchior Bocatius, publica la Košice un *Tatăl nostru* românesc în culegerea *Oratio Dominica polyglottos. Vel Pater Noster... in XXV linguis*.

> Tatel noztru cziest in czer, ßencziazheßemte numelie teu; ße fie uoia ta comu in czierire ase si in pre pamont. Punie noztre de toteczilie de mie Domnie novo aztédez si de aztedez naintie in tote czillie; si iarte peccatalie nostre, comu iertem si noÿ gresi gresiczillor nostri; nume du Domine in nepazte, ße te Izbeueste. Cai ata putiere si zlava, si inparatia, pene veczie veaculuy. Amen!

Ea a fost descrisă şi publicată de A. Veress (1934) şi de A. Bitay („Revista istorică", XXI, 1935, p. 331). Eugeniu Coşeriu (1994, nota 23, p. 58) arată că lucrarea lui Bocatius nu a avut răspândire în Europa occidentală. A. Veress, cel care a semnalat-o, observă că textul rugăciunii e transcris şi cules de nişte oameni care nu cunoşteau limba română. Corectează pe *nostru* cu *noştri* (*greşiţilor noştri*) şi pe *veaculny* cu *veacului*, şi leagă cuvintele *gresi czillor*, *ne pazte* etc. În ciuda formelor neromâneşti, lexicul rugăciunii e curios: Bocatius nu redă versiunea Megiser, dar asemănările cu aceasta ne determină să o considerăm derivată din aceeaşi redacţie, iar litera *i* ca marcă a palatalizării trimite la textele bănăţene din sec. al XVII-lea.

4.5. Versiunea publicată de Hartknoch (1684)

În 1684 apărea în spaţiul german o lucrare istorică semnată de savantul Christph Hartknoch, *Alt - und Neues Preussen*, Frankfurt–Leipzig, 1684. În această lucrare, folcloristul Ion Muşlea descoperă o versiune a rugăciunii *Tatăl nostru*, pe care o publică în 1927. Încercând să identifice drumul acesteia până în Occident, autorul se întreabă dacă ea nu a putut fi furnizată cărturarului german de cronicarul ardelean Zamosius (István Szamosközy). Dar între Zamosius şi Hartknoch nu a fost o legătură directă, după cum constată I. Muşlea (1927, p.

967)[3] şi Coşeriu (1994, p. 21): pasajul din Zamosius referitor la români îl reproduce Boxhorn în *Historia Universalis*, Leiden, 1652, p. 180, iar de la acesta ajunge la Hartknoch, în *Alt - und Neues Preussen*, p. 68: „Căci se ştie că limba valahă nu este altceva decît latina, astfel încât şi Stephanus Samoscius arată că limba latină are aceşti patru urmaşi, limbile velşă, franceză, spaniolă şi valahă". Hartknoch mai citează şi pe alt cărturar ardelean, Laurentius Toppeltinus, dar nici la acesta din urmă nu se găseşte vreo versiune a Rugăciunii domneşti. Ion Muşlea arată că Hartknoch nu pare să fi călătorit în Ardeal, fiind de o constituţie extrem de bolnăvicioasă, dar emite ipoteza că rugăciunea i-ar fi putut fi furnizată de cel care-i procurase şi moneda romană găsită în Ardeal, de care pomeneşte în lucrarea sa.

Cu toate că îl menţionează pe Hartknoch, Coşeriu nu analizează versiunea pe care acesta o dă în lucrarea sa. Faptul se datorează, probabil, limbii corupte a textului, explicată de Muşlea (1927) prin originea săsească a presupusului student care i-ar fi furnizat textul. La această opinie aderă şi Pantaleoni (2007, p. 49), pentru care ortografia este un indiciu al modelului german, cu unele soluţii luate din maghiară şi latină. Într-adevăr, grafii ca *cs* sau *gy* (atestat şi în alte texte vechi româneşti cu grafie latină, v. Chivu 2008, p. 40) indică faptul că autorul era deprins cu grafia maghiară, lucru deloc surprinzător în Transilvania.

Trăsăturile limbii textului ne ajută să-l localizăm relativ uşor: *se vinne* este o formă bănăţeană, *datorie*, cu *a* analogic, este de provenienţă sudică. În ciuda formei corupte, *v* din *schvente* ar indica, de asemenea, originea nordică a textului. Forma articulată *tatul* este nordică, la fel ca termenul *pită*.

Sunt unele dezvoltări care nu se regăsesc nici în tradiţia din limbile clasice, nici în cea românească: *se vinne* ***la noi*** *kruietaie*; *pitte nostre dei* ***astes sche*** *en totie sille*; introducerea lui *tou* prin *all*. În *kruietaie* ar trebui să vedem un derivat al lui *crai*, aşa cum apare uneori în textele biblice ardeleneşti (cf. versiunile slave de vest: *kraliestvo*). Atât formele neobişnuite într-o rugăciune deja standardizată la acea dată, cât şi incoerenţele de limbă ne îndeamnă să credem că autorul acestei versiuni nu era deprins cu rugăciunea românească, dar nici limba română nu o stăpânea suficient. Trebuie remarcat că versiunea

[3] La 1674, când îi apare lui Boxhorn *Historia Universalis*, nu putuse avea din opera lui Zamosius decât lucrarea sa antumă, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (Padova, 1593), iar în această lucrare nu este prezentă vreo versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* (Muşlea 1927, p. 967).

latinească care însoţeşte textul românesc este absolut originală. Dăm aici ambele versiuni, cu convingerea că ele pot explica unele opţiuni contextuale:

> Tatul nostre, csine gyesch en csere, sechi schvente numme alltou, se vinne la noi kruietaie, se fie voie alltou, kai en csere, ascha sche la pomund, pitte nostre dei astes sche en totie sille, sche gyarte peccate all nostre, kum gyartem sche la datorie all nostre, sche nuye noi ducse la glumide, dare schlobosc noi de la totie cruietaje. Amin.

> Pater noster, qui es in coelo, sit sanctum nomen tuum, veniat ad nos regnum, fiat voluntas tua, sicut in coelo, sic etiam in mundo, panem nostrum da hodie etiam in totum tempus, & remitte peccata nostra, sicut remittimus et debitoribus nostris, & ne nos ducas in tentationem, sed libera nos à tota cruce. Amen.

Nerezolvată rămâne problema lui *glumide* pentru *ispită*, în care nu putem vedea un termen specific rugăciunii. Acesta ar părea derivat de la sl. *глума*, iar sensul etimonului slavon „neruşinare, sminteală, bârfă" (MIKLOSICH, s.v.) nefiind cu totul străin de contextul acestei cereri din rugăciune. Curioasă este şi apariţia lui *cruietaje* (cu grafie diferită faţă de *kruietaie*, corespunzând lat. *Regnum*), care are drept echivalent în textul latinesc pe *cruce*. Mulţimea termenilor slavi sau de origine slavă din rugăciune face ca existenţa unui informator sas al lui Hartknoch să fie puţin probabilă.

Rugăciunea *Tatăl nostru* de la Hartknoch prezintă frapante similitudini cu alte texte din epocă. Cu rugăciunea dată de Bocatius are în comun forma *astăz şi în toate zilele*/*astădz şi de astădz nainte în toate zilile*, precum şi grafia *peccate*. Cu CAT. 1648 are relativul *cine*, fonetismul bănăţean din *vinne* şi pe *slobozeşte*. Cu CAT. 1677 are în comun următoarele fapte de limbă: *tatul*, *cine*, *slobozeşte*. E posibil ca explicaţia să se ascundă în complicata filiaţie a textelor catolice din Banat.

4.6. *Tatăl nostru* la Chamberlayne

În 1715, J. Chamberlayne publica la Amsterdam o culegere de Tatăl nostru intitulată *Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa*, conţinând şi trei versiuni româneşti. Niciuna nu este inedită, dar două din ele au o istorie interesantă. Chamberlayne consideră drept velşă versiunea 1, de la p. 47. Versiunile 2 şi 3, aflate la p. 77, sunt plasate între versiunile slave (v. Coşeriu 1994, nota 33, p. 27).

În prefaţă se declară că ambele texte româneşti au fost furnizate de Birndorff, reprezentantul bisericilor din Ungaria şi Transilvania în Anglia. Coşeriu (1994, p. 50-51), care menţionează acest lucru, observă că de fapt Birndorff nu s-a străduit să procure versiuni originale: el (sau cineva însărcinat de el) a copiat *Tatăl nostru* al lui Megiser şi versiunea $Müller_2$ (provenită de la Stiernhielm şi identificată ca „velşă"). După Coşeriu (1994, p. 50), schema filiaţiei versiunilor de la Chamberlayne se prezintă astfel:

1. Stiernhielm – $Müller_2$ – $Chamberlayne_1$ (identificat ca velş);
2. Megiser – Wilkins, $Müller_1$ – Birndorff – $Chamberlayne_2$ (identificat ca slav);
3. Stiernhielm – $Müller_2$ – Birndorff – $Chamberlayne_3$ (identificat ca slav).

Versiunea nr. 1 este identificată drept celtică din cauza confuziei dintre *walachicus* şi *wallicus* „velş", în condiţiile în care la doar 20 de pagini distanţă se află aceeaşi versiune, de această dată uşor modificată. Versiunea zisă „celtică" a stârnind recent frenezie în spaţiul public românesc, fiind prezentată drept relict de limbă dacică. Ea nu este decât versiunea dată de Nicolae Milescu Spătarul cărturarului suedez Stiernhielm în 1667, difuzată apoi în culegerile occidentale, de *Pater noster* şi adăugându-i-se numeroase greşeli de transcriere.

Eugeniu Coşeriu (1994, p. 60, nota 39) subliniază că autorul „corecturilor" avea unele cunoştinţe de română, întrucât identifică cuvinte şi aplică ortografia maghiară. Totuşi, din analiza textelor putem trage câteva concluzii în plus. La nivelul grafiei, schimbările care apar cu regularitate sunt: *c* cu valoarea [č] este înlocuit cu *cs*, la fel ca în ortografia maghiară; *s* notându-l pe [s] devine *sz*, potrivit normelor ortografice maghiare; *s* cu valoarea [ş] este înlocuit cu *sh* (Chivu 2008, p. 43, valorificând contribuţii anterioare, arată că acest grafem poate avea drept sursă scrierea latină utilizată de slavii meridionali sau scrisul german). Introducerea lui *y* după consoanele *n* şi *l* indică palatalizarea lor, care este tot o influenţă maghiară (Chivu 2008, p. 41 ş.u.). Alăturăm versiunea primitivă a lui Megiser şi versiunea $Chamberlayne_2$:

Megiser (1603)

Tatal nostru, cineresti in ceriu: sfincinschase numelle teu. Seuie imparacia ta. Suse fie voja ta, cum in ceriu, asa su prepo mortu. Puine noa de tote, zilelle, dene noho astazi. Sune jerta gresalelle nostre, cum sunoi jertam a gresitilor nostri, sunu ne duce prenoi in Kale deispitra, sune men tu jaste preroi de reu. Amin.

Birndorff – Chamberlayne$_2$ (1715)

Tatul nostru csinye jesh in cseruj. Szvinczie sze numelye tuo. Sze vii Imparaczia ta. Fii voja ta cum in cserui, asha shi pe pamuntul. Punye nostru de tote zilelye da noi asztesz. Jarta greshalelye nostre cnm shi noi jartam a greshitilor nostri. Shi nu ducs pe noi inka la iszpitira. Shi mentujeshte pe noi de roo. Amin.

Trecând peste formele corupte, în versiunea de la Chamberlayne pot fi distinse câteva particularităţi care ne ajută să localizăm graiul scribului: este eliminat rotacismul din *cineresti*. Faţă de Megiser, scribul introduce un *v* etimologic în *szvinczie*, particularitate nordică, iar în *vii* şi *fii e* este trecut la *i*. Dacă lecţiunea este corectă, *pamuntul* atestă trecerea lui *ă* medial aton la *a*. În timp ce la Megiser *z* este moale, la Birndorff e dur: *asztesz*. La fel ca autorul versiunii de la Megiser, „diortositorul" versiunii Chamberlayne$_2$ are în graiul său pe *ş* dur, care este particularitate sudică: *asha, greshalelye,* dar care la 1715 sunt frecvente şi în Moldova. Absenţa anticipării pronumelui *ne*, atestată în versiunea de faţă (dar nu şi la Megiser), ne duce cu gândul la versiunile vechi româneşti şi la cele moldoveneşti din secolul al XVIII-lea. Forma articulată *tatul*, care după Gheţie indică provenienţa nordică, în special moldovenească. Conjunctivul fără *să* în *fii voja ta*. O sintagmă neobişnuită în rugăciune, *în cale de ispită*, prezentă la Megiser, este identificată greşit în versiunea de la 1715: *şi nu duce pe noi încă la ispitire*. Trebuie remarcat un lucru important legat de această versiune: scribul de la 1715 nu dă o versiune cu care este deprins, ci încearcă să clarifice textul lui Megiser (dovadă şi conservarea cuvântului *cine*, care la data apariţiei cărţii nu mai apare cu funcţie relativă). Aşadar, revizuirea (dacă putem să o numim aşa) de la 1715 pare a fi mai degrabă un exerciţiu de limbă, cu conştiinţa destinaţiei acestei operaţiuni: rugăciunea ca specimen de limbă românească.

4.7. Rugăciunea *Tatăl nostru* la Hervás

Hervás, care se bazează pe textul lui Chamberlayne, dă şapte versiuni, din care trei culese direct. Următoarele patru sunt reproduceri indirecte după Megiser şi Stiernhielm[4]. Diferenţele se explică prin greşelile de culegere apărute

[4] Hervás 265 reproduce versiunea Chamberlayne$_2$, cu două modificări: *punye – punre* (de unde riscul de a interpreta în mod eronat grafia ca pe un rotacism); *cnm – cum*.

de-a lungul timpului sau se datorează, probabil, modificărilor unui transilvănean:

1. versiunea 262: culeasă dintr-un breviar manuscris cu caractere ilirice, intitulat *Greco-Valako*, în Biblioteca Colegiului Propagandei din Roma (HERVAS, p. 219, cf. Şăineanu 1895, p. 22);
2. versiunea 263: extrasă dintr-un *Breviario Valako* tipărit în 1773, păstrat în aceeaşi bibliotecă (şi numit *Ceaslov* de Şăineanu 1895, p. 23, afirmaţie care, după cum se va vedea mai jos, este adevărată);
3. versiunea 264: după propriile spuse, Hervás a primit această versiune din Moldova, „ove si usa comunemente" (HERVAS, p. 219);
4. Megiser – Müller$_1$ – Birndorff – Chamberlayne$_2$ – Hervás 265;
5. Megiser – Müller$_1$ – ed. anon. 1748 - Hervás 266;
6. Stiernhielm – Müller$_2$ – Birndorff – Chamberlayne – Hervás 267;
7. Stiernhielm – Müller$_2$ – Chamberlayne – Hervás 268.

Versiunea Hervás 263. Din ce ceaslov putea lua Hervás rugăciunea 263? În 1773 a apărut o asemenea carte la Blaj. Ştiind că Gheorghe Şincai şi alţi iluminişti români au studiat la Colegiul Urban Pontifical „De Propaganda Fide", iar Şincai chiar a ocupat funcţia de bibliotecar acolo, putem presupune prezenţa unei asemenea tipărituri la Roma (din căutările efectuate nu am reuşit să o identificăm în cataloagele electronice ale bibliotecilor italiene). Faptul că Hervás redă rugăciunea transcriind-o din chirilică şi fără a cunoaşte limba română se poate deduce din mulţimea lecţiunilor greşite. Dar această transcriere este interesantă, motiv pentru care o dăm mai jos în comparaţie cu versiunea din CEASL. 1715 (am remarcat că, spre deosebire de ediţiile *Evangheliei*, versiunea *Ceaslovului* din 1715 a fost editată cu mult mai multă rigurozitate în secolul al XVIII-lea, *Tatăl nostru* neprezentând de obicei modificări:

Ceaslov (1715)

Татъль ностр8, карєле єщи ѣчерюри· сф҃цѣскъсє н8мєле тъ8: вiє ѣпъръцiа та: фиє вол та, прє к8мь ѣчерю, ши прє пъмѫнт. Пѫйнѣ ноастръ чѣ дє п8р8рѣ дънєш астъзи. Ши не ѿртъ ноаш грєшалєлє ноастрє, прєк8мь ши ной єртъмь грєшицилюрь ноцри. Ши н8нє д8чє прє ной ѣ испитъ: чи нє извъвѣцє дє чель ръ8.

Hervás nr. 263

Tatel nostru, karele eszczy ia czelury: ofnicjckce numele tu; vvie iaprcia ta: fie vvoia ta prekum ia czeru szy pre pomianyt. Pianni noastr czi depurupi dneo noao astzy: szy ne íart noao hze szaene noastre pre kum szy noy ertm hreszycylop noszczry: szy nune ducze pre noi ia íspit: czy ne izbvviszcze de czel ru.

Nu mai este necesar să demonstrăm că Hervás nu era familiarizat cu chirilica românească: ѧ este transcris *ia*, ѫ este confundat cu ѧ, iar lui ъ se pare că nu i-a putut atribui o valoarea fonetică (ca în limba rusă): *iart[ă]*, *t[ă]u*, *ofnicjck[ă]ce* (unde *o* reprezintă lecţiunea greşită a lui ѕ, uşor de confundat pentru un necunoscător al limbii, din cauza ductului specific al literei). Transcrierile de tipul ρ – *p*, ѕ – *c* ar putea sugera că savantul nu era deprins nici cu alfabetul chirilic în general, ceea ce nu este adevărat (Coşeriu menţionează că la Hervás sunt frecvente erorile de tipul acesta). Un enciclopedist de talia lui probabil avea cunoştinţe de limbi slave, poate de rusă, după cum reiese din faptul că atribuie slovei щ valoarea [şč]. În mod curios îi atribuie lui ґ valoarea [h], la fel ca în ucraineană (*hreszycylop* - *greşiţilor*). În 1787 Hervás publică *Vocabolario,* care include, după cum arată Coşeriu (1994, p. 89), cel mai vechi glosar italiano-român. Din analiza cuvintelor, Coşeriu (p. 91-92) deduce că Hervás a avut un informator direct. Lista este interesantă şi pentru grafia italiană aplicată cuvintelor. Caracteristicile acesteia, prezentate de Eugeniu Coşeriu la p. 93, nu se regăsesc şi în transcrierea rugăciunii *Tatăl nostru*, care probabil a fost făcută mai devreme. Aşadar, sub nr. 263 Hervás reproduce o versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* dintr-un ceaslov românesc din secolul al XVIII-lea (descinzând din tipăritura lui Antim Ivireanul), pe care încearcă să o transcrie, nereuşit, aplicând normele de transcriere specifice limbilor slave răsăritene moderne.

Versiunea 262. Cunoscând originalul versiunii de sub 263, precum şi observaţiile privitoare la normele de transcriere aplicate de Hervás, vom încerca să aflăm mai multe date despre versiunea 262, despre care Hervás nu ne dă nicio informaţie cronologică. Ştiind că sintagma *pâinea de pururea* este creaţie a lui Antim Ivireanul şi e normă în textele de cult din secolul al XVIII-lea, este lesne de identificat epoca din care provine această versiune. La fel ca în versiunea precedentă, sunt indicii că Hervás a transcris textul chirilic întâmpinând probleme serioase în interpretarea slovelor din chirilica românească: lui ъ îi sunt

atribuite diverse valori: *i* (*dineö = dă-ne-o, iapti = iartă*), *z* (*sfinczjetkzie, tzu*). E posibil chiar ca această transcriere să nu o fi făcut Hervás, căci opţiunile de transcriere sunt diferite. Din punctul de vedere al limbii, cele două versiuni par înrudite: versiunea nr. 262 omite două cuvinte şi conţine forma mai veche *ce* (la Hervás: *fe*, cu ч transcris *f* acolo unde versiunea 263 transcrie *cz*), în timp ce versiunea de sub nr. 263 dă forma mai nouă *ci* (la Hervás: *czy*). Cuvântul *tatulu* de la Hervás a fost interpretat de Coşeriu ca un fonetism nordic (v. transcrierea, p. 175). S-ar putea ca primul *u* să fie transcrierea greşită a lui ъ; explicaţia pare posibilă, după cum constatăm din analiza versiunii 264 (v. infra). Pe de altă parte, interpretarea *tatulu* poate fi contestată uşor: textul nu are nicio altă trăsătură nordică, ci este norma muntenească aşa cum a fost ea transmisă prin tipăriturile lui Antim Ivireanul. Vrednică de remarcat este şi forma *ceriu*, un singular care e marcă a oralităţii, fiind specific primelor două secole de scris românesc conservat, dar atipic pentru secolul al XVIII-lea. Textul din care provine versiunea de sub nr. 262 este, cel puţin în cazul rugăciunii *Tatăl nostru*, în raport de filiaţie cu tipăriturile lui Antim Ivireanul. Afirmaţia lui Hervás, după care această versiune provine dintr-un breviar manuscris greco-valah, este o informaţie preţioasă, dar nu ne ajută să rezolvăm necunoscutele în momentul de faţă.

Versiunea Hervás 264. Din lucrarea lui Hervás aflăm trei lucruri importante despre această versiune: 1. i-a fost furnizată direct; 2. are origine moldovenească; 3. este versiunea aflată în uz acolo. Rămâne să stabilim acum veridicitatea acestor afirmaţii.

Spre deosebire de celelalte două versiuni, unde se poate distinge sursa cu grafie chirilică în spatele tuturor acelor lecţiuni greşite, în versiunea de faţă ne întâmpină claritatea mai mare şi elementele de grafie italiană, pe care o observă Coşeriu (1994, p. 93) în glosarul lui Hervás: *c* pentru [k] înainte de *a*, *o*, *u*: *cum* (dar *k* în *kare*); la fel pentru [č]: *cerul*; *sc* pentru [ş]: *ascia*.

Tatăl nostru cu numărul 264 este o versiune moldovenească tipică: durificarea lui *f* şi *ţ* în *sfânţască-se*, *ş* moale în *aşea*, *î* „nediftongat” în *pânea*, *e* trecut la *i* în *zilile, grişelele*, cu *e* medial aton trecut la *i* şi *ş* moale, *e* conservat în *den*. Tot în cadrul particularităţilor moldoveneşti tipice se încadrează forma articulată *tatul* şi, după cum am putut constata din comparaţia versiunilor rugăciunii, absenţa anticipării pronumelui. La nivel lexical, *a aduce* caracterizează

doar versiuni moldoveneşti: o întâlnim la Stroici, la Milescu (versiunea păstrată de Smith) şi mult mai târziu, la Veniamin Costachi.

Studiind elementele de limbă prezentate de Hervás, Coşeriu (1994, p. 97) localizează graiul căruia aparţin cuvintele româneşti din *Vocabolario*, publicat de Hervás în 1784, în zona centrală a Moldovei. Probabil Hervás a avut acelaşi informator pentru glosar şi rugăciunea *Tatăl nostru*. Prezenţa în rugăciune a unor elemente înregistrate pe parcursul mai multor veacuri demonstrează circulaţia versiunii în zona Moldovei.

Sintetizând, *Tatăl nostru* românesc se păstrează în lucrări din străinătate într-un număr de şapte versiuni primare (avem în vedere textele anterioare secolului al XVIII-lea): **Sarnicki (1593)**, **Gruneweg (c. 1600)**, **Megiser (1602)**, **Bocatius (1614)**, **Smith (1667)**, **Stiernhielm (1669)** şi **Hartknoch (1684)**. După regiunea din care provin, patru sunt moldoveneşti (Sarnicki, Gruneweg, Smith şi Stiernhielm – ultimele două fiind furnizate de Nicolae Milescu) şi trei transilvănene (Megiser, Bocatius şi Hartknoch – aceasta poate chiar bănăţeană). Din cele şapte versiuni, două au rămas în manuscris (Gruneweg şi Smith), trei au apărut în tipărituri şi nu au mai fost reluate (Sarnicki, Bocatius şi Hartknoch), iar două au fost republicate în fiecare culegere de *Tatăl nostru* poliglot, cunoscând o difuzare extraordinară în Europa (Megiser şi Stiernhielm).

4.8. Rugăciunea *Tatăl nostru* şi latinitatea limbii române

4.8.1. Rugăciunea *Tatăl nostru* în epoca latinistă

S-a susţinut că o latinizare a rugăciunii *Tatăl nostru* s-a făcut prima dată în textul dat de Stroici lui Sarnicki. Observaţia nu este plauzibilă, după cum rezultă din analiza lexicului, pe care am făcut-o în lucrarea de faţă. O încercare de eliminare a slavonismelor a avut loc abia în epoca modernă.

Lexicul limbii române a fost supus, în sec. al XIX-lea, unor transformări radicale, care au inclus o deslavizare şi o latinizare masivă, iar rugăciunea a fost şi ea atrasă în aceste prefaceri făcute în spirit etimologist şi latinist. Pentru Iorga (1934, p. 11), acestea sunt „cărţi care nu se cetesc de mult, sau care nu s-au întrebuinţat niciodată, de localnici sau de străini”.

Treboniu Laurian. În cercetarea noastră trebuie să ne oprim la momentul August Treboniu Laurian, care reprezintă cea mai îndrăzneaţă încercare de a latiniza rugăciunea. Laurian şi-a dedicat întreaga sa energie latinismului.

Existenţa curentului latinist se cuprinde între 1840 şi 1881, ambele momente fiind legate de numele aceluiaşi cărturar (Dumitraşcu 2002, p. 13): actul de naştere era apariţia operei lui Laurian, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae*, iar actul final era *Dicţionarul Laurian-Massim* (despre care Iorga 1934, p. 12, scria: „*Dicţionarul* …cu cuvintele sucite, pe care nici nu le-a spus vreodată, nici nu era să le spună o limbă omenească"). Pentru latinismul său radical, Treboniu Laurian şi-a atras oprobiul urmaşilor[5].

În *Tentamen*, caracterizat de Iorga (1934, p. 11) drept „un îndrăzneţ tentamen, o absurdă fantazie de limbă", Treboniu Laurian dă cinci versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*, prin care încearcă să ilustreze evoluţia limbii de la latină la română. Cărturarul ardelean îşi începe lucrarea cu *Dissertatio de linguis a latina derivatis, et in specie de romana in daciis vigenti*, unde sunt introduse cele cinci versiuni[6].

> I. Pater noster, qui es in coelis, sanctificetur nomen tuum; adveniat regnum tuum; fiat voluntas tua sicut in coelo et in terra; panem nostrum quotidianum da nobis hodie; et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris; et ne nos inducas in tentationem; sed libera nos a malo.
>
> II. Patre nostru, qui esci in celi, sanctifice se nome teu; advenia regnu teu; fia voluntate tea; assico in celu et in terra; pane nostra quotidiana da nobe adie; et remitte nobe debite nostre, assico et noi remittimu a debitori nostri; et nu ne induce in tentatione; vero ne libera de malu.
>
> III. Patre elle nostru, qui esci in celori, sanctifice se nome elle teu; venia regnu ellu teu; fia voluntate ella tea, quomu in celu et in terra; pane ella nostra quotidiana da nobe estadi; et ni remitte debitorie elle nostre, quomu et noi

[5] O scurtă trecere în revistă a caracterizărilor făcute de-a lungul timpului cărturarului latinist realizează Dumitraşcu (2002, p. 14-16), care reţine gestul lui Ivănescu (1980, p. 645), de a-l înscrie pe Treboniu Laurian în seria „personalităţilor de valoare mondială", alături de T. Cipariu şi S. Bărnuţiu.

[6] Aceste versiuni apar, de asemeea, în *Coup d'oeil sur l'histoire des roumains*, 1846, p. 75-76: „Phases, qu'a parcourues la langue Roumaine, depuis les premiers siècles de l'ére vulgaire, jusqu'à la fin du quinzième: …", apoi în *Brevis conspectus historiae romanorum in utraque Dacia de gentium*, 1846, p. 35-36, şi în *Schneller Ueberblick der Geschichte der Romänen*, 1846, p. 79-80.

remittimu debitori elloru nostri; et nu ne ducere in tentatione; vero ne libera de ellu reu.

IV. Parinte'le nostru, quale esci in celori, sanctesca-se nome'le teu; venia imperiu'lu teu; fia volia'la tea quomu in celu et pre pauimentu; pane'la nostra ella de tote die'le da-ni estadi; et ni liberta nobe debitorie'le nostre, quomu et noi libertamu debitori'loru nostri; et nu ne ducere in tentatione, qui ne scapa de ellu reu.

V. Tata'lu nostru, quale esci in celori, sanctesca-se nome'le teu; venia imperatia'la tea; fia volia'la tea, prequomu e in celu et pre pauimentu; pane'la nostra quella de tote dille'le da-ni nobe estadi; et ni liberta nobe peccate'le nostre, prequomu et noi libertamu peccatosi'loru nostri; et nu ne ducere in tentatione; qui ne mantuesce de quellu reu.

Dumitraşcu (2002, p. 186) subliniază că acest demers este, potrivit lui Laurian, nu reconstrucţie, ci „regres proporţional făcut prin conjectuarea datelor oferite de limbile derivate din latină", acesta fiind realizat pe baza comparaţiei cu celelalte limbi romanice. Prima versiune este cea latinească încetăţenită de veacuri, următoarele două sunt ipotetice (nu avem dovezi că s-au păstrat unele cuvinte menţionate acolo), versiunea a patra pare o latinizare a versiunilor din secolul al XVII-lea, iar ultima este cea în uz, primenită în spirit latinist. Trebuie remarcate diferenţele lexicale dintre versiunile nr. 3 şi 4: în versiunea nr. 3 avem *patre*, *regnu*, *voluntate*, *terra* (admis probabil prin raportare la graiurile sud-dunărene), *remitte*, *tentatione*, *libera*. În versiunea nr. 4 acestea sunt înlocuite cu: *parinte*, *imperiu*, *volia*, *pauimentu*, *liberta*, *duce*, *scapa*. Desigur, această încercare nu este fără probleme: latina dunăreană nu l-a păstrat pe *pater*, ci pe *tata*; dacă *remittere* şi *tentatio* s-au păstrat în dalmată, nu ştim care a fost situaţia în română. Cert este că la data impunerii cuvântului de origine slavă *voie* (v. versiunea 4), nu mai putem vorbi despre fonetismul *pavimentu*, care se găsea în latină, nu în româna comună.

Că Treboniu Laurian nu a fost întru totul un „creator de limbă nebună şi iluzii zadarnice", cum îl numea Iorga (1934, p. 13), o dovedeşte Rugăciunea domnească din manualul publicat de el (LAURIAN, ELEM., p. 107-108, vezi *Corpusul de texte*), care este întocmai ca versiunile actuale.

Cipariu publică, în 1845, o variantă reconstruită a rugăciunii *Tatăl nostru* „in lingua puriori, sine tamen neologismis" (FMIL, VIII, nr. 17, p. 134). În

acelaşi an G. Seulescu, *Pater noster poliglotu seau rugăciunea Domnului în multe limbi*, în „Arhiva Albinei pentru arheologia română şi industrie", Iaşi, nr. 9, supliment extraordinar, p. 42, citează versiuni ale rugăciunii date de Laurian, dând şi o versiune proprie (v. Dumitraşcu 2002, p. 186).

Heliade-Rădulescu. Un alt moment care aduce inovaţii radicale în rugăciune îl reprezintă Heliade-Rădulescu. Trecând peste grafiile etimologizante, reţinem din versiunea aflată în RUG. HELIAD., p. 8-9, următoarele fapte de limbă: *sanctifice-se, debitele, debitorilor, induce, tentaţie*. Lexicul latinizant se păstrează şi în comentariu: „să se sanctifice numele lui Dumnezeu prin vorbele şi faptele noastre". Heliade înţelegea material sintagma *cea spre fiinţă*: „adică toate ce ne sunt necesare spre nutrimentul nostru ca să trăim, cată să avem mai întâi sănătate ca să putem labora şi travalia, şi apoi ştiinţe, arte, măiestrie" (RUG. HELIAD., p. 9). Simţind probabil că este neinteligibilă rugăciunea (vorbitorul nu mai simte legătura etimologică între *debitor* şi *detor* – de unde a rezultat *dator*), în comentariu precizează că „avem debite sau datorii către Dumnezeu, către părinţii şi mai marii noştri" (RUG. HELIAD., p. 10). În continuare, renunţă cu totul la *debite*, folosind doar *datorie* şi *dator*. Pe tot cuprinsul cărţii nu mai foloseşte termenul *debit*, ci numai *datorie* şi *păcat*. O rezonanţă slavă ca cea a lui *greşeală* nu putea să fie prezentă în lucrare.

***Păcatele–păcătoşilor* şi rugăciunea de la Ierusalim.** În epoca latinismului, fără justificare semantică, a fost introdus cuplul *păcatele – păcătoşilor* în rugăciune, din dorinţa evidentă de a elimina poate cele mai caracteristice cuvinte purtând amprenta slavă: *greşalele – greşiţilor* (care din punctul de vedere strict al limbii nu pot fi considerate împrumuturi, ci formaţii pe teren românesc). Desigur, contextul nu putea fi tolerat de cărturarii latinizanţi, dar cei mai mulţi nu au introdus decât termenul *păcatele*, pentru al doilea membru al cuplului nefiind niciun cuvânt adecvat în limba română. Dacă *păcatele* este o opţiune străveche, aflată şi în *Noul Testament de la Bălgrad*, autorii dublei înlocuiri par a fi latiniştii, prima atestare fiind la Treboniu Laurian. Cuplul apare şi în ÎNV. ŞC. 1887, p. 272-273, elaborată de Teodor Ştefanelli (dar în prima versiune din această lucrare autorul dă cuplul tradiţional *greşalele – greşiţilor*, fapt care demonstrează că aceasta era norma).

Formularea *păcătoşilor noştri* este eronată din două motive: 1. din punct de vedere teologic: nimeni nu poate fi păcătos în raport cu un alt om, ci numai în raport cu Dumnezeu; 2. din punct de vedere lingvistic: dacă s-a vrut o extindere

semantică a cuvântului *păcătos,* atribuindu-i sensul ‘greşit’, este de asemenea o eroare: substantivul *greşit* este format prin conversiune de la verbul *a greşi*, desemnând un om care a căzut în greşeală. *Păcătos* este o stare în raport cu Dumnezeu. Sensul ‘greşit’ al termenului *păcătos* nu este atestat în limba română.

Rugăciunea conţinând cuplul *păcatele – păcătoşilor* nu a făcut carieră, dar a ajuns într-un loc cu valoare simbolică: potrivit tradiţiei, Iisus Hristos i-a învăţat pe apostoli rugăciunea într-o peşteră aflată pe Muntele Măslinilor. Pe acest loc s-a ridicat o biserică, purtând chiar numele *Pater Noster*, în care se află gravate versiuni ale rugăciunii în limbile lumii. Nu ştim cine a transmis această versiune la Ierusalim, dar ea reia opţiunile lexicale aflate la Treboniu Laurian şi Ştefanelli. Reproducem această versiune fără nicio modificare:

> *Tatăl nostru carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău, vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Păinea noastră cea de toate zilele dăne-o* (sic!) *nouă astăzi şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm păcătoşilor noştri şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne scapă de cel rău, Amin*.

Greşeala de ortografie *dăne* se întâlneşte frecvent în versiunile din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului XX. Arhim. Teofil Anăstăsoaie, reprezentantul Patriarhiei Române la Locurile Sfinte, ne-a asigurat că versiunea românească nu a fost aşezată acolo la o dată atât de îndepărtată în timp, de unde concludem că în inscripţie nu a fost reprodusă o versiune din epocă, ci una preluată dintr-o tipăritură românească de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Abecedarele din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Ediţiile succesive ale *Abecedarului* lui Ion Creangă (am avut la dispoziţie ediţiile din 1868, 1874, 1886 şi 1891) reflectă evoluţia concepţiei despre limbă a învăţaţilor din epocă. În ediţia a doua, publicată în 1868, lexicul inovator era reprezentat de *sânţească-se, tentaţiune, salvă*. În ediţia din 1874 s-a renunţat la o parte din grafiile specifice latinismului, iar cuvintele introduse în epocă au fost eliminate: *sânţească-se* a fost înlocuit cu *sfinţească-se*, *tentaţiune* cu *ispită*, *salvă* cu *mântuieşte* (remarcăm că *izbăveşte* a fost eliminat sistematic). Ediţia din 1886 îl înlocuieşte pe *mântuieşte* cu *izbăveşte*. Sintetizând, înlocuirile efectuate în cele trei ediţii au fost: *sânţească-se* > *sfinţească-se*; *tentaţiune* > *ispită*; *ne salvă* > *ne mântuieşte* > *ne izbăveşte*. Încercarea de a inova a fost sortită eşecului, iar revenirea la forma

străveche a demonstrat că norma de sute de ani a învins. Versiunile din 1887 şi 1891 nu conţin decât mici modificări grafice.

Nu putem trece cu vederea, vorbind despre epoca latinistă, momentul editorial din 1878, când V. Ionescu publică un abecedar la Iaşi. La p. 80 reproduce cu litere chirilice Rugăciunea domnească aflată în abecedarul lui Creangă din 1864, aducând câteva modificări: elimină grafiile latinizante şi întoarce rugăciunea la forma ei încetăţenită, dar păstrează fonetismele dialectale (*pânea, dă-ni-o, ni iartă*). Modificările aduse de el sunt în realitate o imagine a felului în care arăta rugăciunea în epocă, inovaţiile contemporane neavând succes:

Abecedarul Creangă (1868)

Tatălu nostru carele eşti în ceriuri, sănţiéscă-se numele tĕu; vie împĕrăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşà şi pre pământu. Pânea nóstră cea de tóte dilele dă-ni-o nouĕ astă-di; şi iértă grelelele nóstre, precum şi noi iertămu greşiţiloru noştri; şi nu ne duce în tentaţiune, ci ne salvă de celu rĕu. Amin!

Abecadarul Ionescu (1878)

Tatăl nostru carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nouă astăzi; şi ni iartă nouă greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Amin!

Făcând o trecere în revistă a neologismelor introduse în rugăciune în epoca latinistă, situaţia se prezintă astfel: *debitor, debitum, sanctifica* şi *tentaţie*. Toate acestea sunt împrumuturi din latină în cele mai multe limbi romanice (v. DELLR), ultimele două fiind introduse şi în rugăciune. Spiritul etimologist al epocii a făcut ca în locul tradiţionalului *sfinţească-se* să fie preferată forma *sânţească-se*, derivată din regionalismul moştenit *sânt*; Heliade a dus lucrurile mai departe, preluând întocmai forma etimologică *sanctifica*. În ceea ce-l priveşte pe *tentaţie*, el are ca primă atestare laică tot scrierile lui Heliade-Rădulescu (DLR, s.v.). DLR nu înregistrează sensul religios ‘ispită’ şi nici nu îl ilustrează prin exemple.

4.8.2. Observaţii cu privire la structura etimologică a lexicului rugăciunii

Eforturile latiniştilor de a latiniza şi mai mult rugăciunea s-au dovedit a fi zadarnice. Însă la o scurtă examinare a lexicului constatăm că el reflectă foarte bine statutul limbii române între limbile romanice. Structura lexicului rugăciunii este cel mai des invocată în lucrările de specialitate, pentru a ilustra latinitatea limbii române. Luăm versiunea actuală cea mai răspândită a Rugăciunii domneşti:

> Tatăl nostru, Care eşti în ceruri, sfinţească-se numele Tău; vie împărăţia Ta; facă-se voia Ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău.

În forma aceasta, rugăciunea *Tatăl nostru* are 60 de cuvinte. Din acestea, 6 sunt de origine slavă: *sfinţească*, *voia*, *greşalele*, *greşiţilor*, *ispită* şi *izbăveşte*, ceea ce înseamnă 10% (cf. Puşcariu). În epoca veche situaţia se prezintă astfel:

- ES: 56 cuvinte – patru slave;
- CAT. C: 55 cuvinte – şase slave, unul maghiar;
- Stroici: 55 cuvinte – trei slave, două maghiare;
- MOL. 1681: 56 cuvinte, trei slave, unul maghiar şi unul autohton (*băga*);
- LIT. 1683: 58 de cuvinte – trei slave (*svinţască, voia, ispită*); aşadar, Dosoftei furnizează cea mai „latinistă" versiune din toate secolele; noutatea o reprezintă *scoate*, care este primul substitut de origine latină al lui *izbăveşte* atestat în rugăciune.

Efectul diglosiei din perioada medievală şi-a lăsat amprenta în toate limbile, modificările având chiar un caracter sistematic. Acest lucru se vede atât în versiunile româneşti, cât şi în celelalte versiuni romanice. Puşcariu (1940, p. 296) observă că în *Tatăl nostru*, tocmai acolo unde în româneşte există slavonisme (*sfinţi*, *voie*, *greşeală*, *ispită*, *izbăvi*), în franceză există latinisme (*sanctifié, volonté, offenses, tentation, delivrer*). Profesorul Wolfgang Dahmen ne-a semnalat o contribuţie la care nu am avut acces, datorată lui Ion Popinceanu (*Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, Nürnberg, 1964), în care autorul, într-o sumară analiză a rugăciunii (p. 219-220), relevă procentul de 10,5% elemente lexicale de origine slavă din *Tatăl nostru*, ceea ce corespunde componentei procentuale a elementelor din latina bisericească a formei curente din franceză a rugăciunii.

5
Variante textuale

5.1. Invocaţia „Tatăl nostru care eşti în ceruri”

Eugeniu Coşeriu (1994b, p. 42-43) explică actul traducerii întrebuinţând tripartiţia conţinuturilor lingvistice (*desemnare, semnificaţie, sens*): în traducere totul trebuie trecut prin desemnare, aceasta fiind mai întâi o operaţie semasiologică, de explicare a realităţii desemnate, urmată de o operaţie onomasiologică, de numire a lucrurilor în cealaltă limbă (cf. Munteanu 2008, p. 6-7). O caracteristică importantă a rugăciunii *Tatăl nostru* este universalitatea obiectelor desemnate. Astfel, paternitatea, stăpânirea, voia, hrana necesară, răul şi altele sunt cunoscute tuturor comunităţilor lingvistice. Legat de competenţa elocuţională a vorbitorilor, *tată* prezintă un interes special, datorită mărturiei lui Niceta din Remesiana din comentariul său la *Crez*, care sugerează că pentru neofiţi ideea de Dumnezeu văzut ca *tată* unic punea dificultăţi: „Această credinţă în Treime s-o întăriţi, fraţilor, în inimile voastre, crezând într-Unul Dumnezeu-Tatăl Atotputernic şi în Fiul lui Iisus Hristos, Domnul nostru, şi în Duhul Sfânt... Dacă păgânii te îndeamnă să te închini iarăşi la mai mulţi taţi, tu păstrează-ţi fericita mărturisire, căci ai mărturisit pe Unul Dumnezeu-Tatăl; nici firea nu îngăduie ca un singur om să aibă mai mulţi taţi” (NICETA, p. 95-96).

5.2. *Tată* şi *părinte* în limba română şi în rugăciune

Limba română a moştenit din latină doi termeni pentru a exprima ideea de ‘bărbat în raport cu fiii săi’. Potrivit DLR, *părinte* are următoarele sensuri: 1. (pl.) ‘tata şi mama’; 2. ‘bărbat considerat în raport cu fiii săi’; 3. fig. ‘fondator, întemeietor, iniţiator, creator’; 4. fig. (în limbajul bisericesc; adesea determinat de „milostiv”, „ceresc”, „atotţiitor” etc.) ‘Dumnezeu’; 5. fig. ‘preot, călugăr’.

V. Scurtu, care a dedicat o lucrare cuprinzătoare lexicului de înrudire în limba română, arată că sensul de bază al termenului, ‘tată’, este întrebuinţat cu nuanţă solemnă, respectuoasă, „atestat încă din secolul al XVI-lea şi apoi din ce

în ce mai frecvent" (Scurtu 1966, p. 40-42). După cum vom vedea mai jos, aceasta este problema cea mai importantă: *părinte* şi-a restrâns sau şi-a extins circulaţia în epoca veche? Trebuie remarcată şi situaţia din italiana dialectală, unde avem *parent* 'tată' şi *parente* 'mamă' (REW, s.v., cf. Scurtu 1966, p. 40). La plural, termenul denumeşte pe *tata* şi pe *mama*, corespunzând, aşadar, latinescului *patres* (*ibid.*, p. 41). Cuvântul desemna şi rudele de aproape, de obicei din linia ascendentă (în această accepţiune fiind sinonim cu: *bătrâni*, *moşi*, *strămoşi*, *străbuni*, *înaintaşi* (*ibid.*, p. 41). Constatăm că în cele mai multe limbi 'tată şi mamă' este desemnat prin pluralul cuvântului cu sensul de 'tată'. De asemenea, în limba română doar *părinte* formează adjective, nu şi *tată* (cf. Scurtu 1966, p. 42).

Textele vechi româneşti prezintă o oscilaţie între *părinte* şi *tată*. Aceasta se găseşte şi în versiunile rugăciunii *Tatăl nostru* din primele două secole de scris românesc. Prima ocurenţă a lui *părinte* în rugăciune apare la Luca Stroici. După 1600 termenul este prezent în următoarele texte: *Ocenaşul cu tâlc*, *Catehismul Marţian*, *Evangheliarului de la Războieni* (şi copiile sale din a doua jumătate a secolului al XVII-lea), Nicolae Milescu (versiunile Stiernhielm şi Smith), Dosoftei, EV. 1682 (la Luca; *părinte* este preluat apoi în ediţiile succesive ale acesteia). Toate versiunile sunt din graiurile nordice, iar cele mai multe vin de la autori moldoveni (după cum am văzut, EV. 1682 îl înlocuieşte pe *tată* cu *părinte* în cele mai multe cazuri). Oscilaţia nu pare o simplă selecţie dintr-o serie sinonimică, din pura nevoie de expresivitate. Vom examina câteva situaţii din texte, pentru a determina motivaţia pentru una sau alta din cele două opţiuni.

5.2.1. Motivaţie teologică la Nicolae Milescu

La un cărturar rafinat ca Nicolae Spătarul, oscilaţia dintre *tată* şi *părinte* poate avea o motivaţie teologică. În *Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre*, pe care Milescu o alcătuieşte traducând texte din Sfântul Atanasie al Alexandriei, se explică termenul grecesc *πατήρ*: „Pentru ce să chiamă Părintele Părinte? Răspuns: Pentru că elinêşte să chiamă *πατήρ*, adică toate le păzêşte. Întrebare: Dar Fiiul pentru ce? Pentru că e născut de la Părintele" (MILESCU, ed. Cândea, p. 94)[1]. Virgil Cândea notează, la a noua

[1] Vezi versiunea grecească: Atanasie al Alexandriei, *Alte întrebări*, în J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Patres graeci*, t. XXVIII, Paris, 1887, col. 783.

întrebare, că traducerea lui Milescu este inexactă, căci autorul stabileşte de fapt egalitatea dintre Tatăl şi Fiul printr-un joc de cuvinte care are sens doar în limba greacă.

Utilizarea corectă a unui cuvânt în discurs (text) ţine de competenţa expresivă. Plecăm de la această premisă pentru a identifica rolul pe care îl are în limba veche termenul *părinte* şi raportul său cu *tată*. Remarcăm că *părinte* este întrebuinţat nu numai de vorbitori cu un rafinat simţ al limbii cum este Nicolae Milescu – prezenţa la el a termenului era o garanţie a utilizării corecte, a *adecvării* cuvântului în context. Apropierea formală de gr. *πατήρ* nu explică deplin utilizarea termenului *părinte*.

5.2.2. *Părinte* şi conştiinţa latinităţii

S-ar putea explica prezenţa cuvântului *părinte* în Rugăciunea domnească şi prin falsa atracţie etimologică: *părinte* (< lat. *parentem*) a putut fi identificat în mod eronat cu latinescul *pater*, aşa cum rezultă de la Grigore Ureche („De la râmleni, ce le zicem latini: … *părinte* [ei zic] *pater*; *al nostru*, *noster*, şi altele multe den limba latinească") şi Del Chiaro (în notele lingvistice care precedă *Vocabularul italian-român*, 1718, acesta face câteva apropieri de limbă între română şi latină: *Adam Parinte al nostro a peccatuit* / *Adam Padre nostro hà peccato*; dar în Rugăciunea domnească apare *tată*: *Tato al nostro, care jes in cerul, sfinzeàscase numele al teo* / *Padre nostro, il quale sei ne'cieli, santifischisi il nome tuo, ec.* (Mihăilă 1972, p. 47). Au fost cercetători care l-au explicat şi pe *părinte* din versiunea lui Luca Stroici tot prin această falsă atracţie etimologică. Noi credem că prezenţa cuvântului în rugăciune este o formă reverenţioasă care, cu această funcţie, caracterizează graiurile nordice.

5.2.3. Relaţia dintre *tată* şi *părinte* în textele vechi româneşti

În prefeţele şi epilogurile din secolul al XVI-lea, *părinte* 'tată' apare doar de trei ori, spre deosebire de *tată*, care înregistrează şapte ocurenţe. Ne oprim asupra prefeţei de la *Evanghelia cu învăţătură* a lui Coresi, unde *tată* apare de cinci ori, iar *părinte* de două ori. Ultima ocurenţă (f. 10^{v}) este de fapt reluarea versetului de la Mt. 25:34 din *Tetraevanghelul* tipărit în 1561, unde avem, de asemenea, *părinte*. Concluzia este următoarea: ţinând seama de faptul că un asemenea text este imaginea cea mai bună a limbii autorului său, considerăm că autorii prefeţelor şi epilogurilor din secolul al XVI-lea, editate filologic de

Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, nu veneau dintr-o zonă unde *părinte* era frecvent. După cum au demonstrat autorii ediţiei, în TEXTE SEC. XVI, p. 480, predoslovia *Evangheliei cu învăţătură* este tradusă parţial după textul *Cazaniei de la Zabludov*, inclusiv pasajul care priveşte problema de faţă: „El acesta cu lumina slaveei părintelui, cu bunăvrearea tatălui vru, den duhul sfânt şi den preablagoslovita curată fată Mariia…" (f. 4^{r}, ed. Buză/Zgraon, p. 563). Este interesantă aici sinonimia *in praesentia*. A treia ocurenţă a cuvântului *părinte* se găseşte în prefaţa *Paliei de la Orăştie*. Autorii ediţiei, în TEXTE SEC. XVI, p. 481, arată că acest text este, în cea mai mare parte, o redactare originală. Fragmentul se prezintă astfel: „Milostivu şi de vecie putearnic Dumnedzeu, rugăm tine ca drag părintele nostru, noi, mişei greşiţi şi păcătoşi…" (f. 5^{v}). Menţionăm că în prefaţa aceasta *tată* nu este prezent, doar *părinte* apare, o singură dată. Este, desigur, un indiciu firav, care ar putea indica faptul că în zona Banat-Hunedoara[2] *părinte* se afla în concurenţă cu *tată*.

În *Catehismul* lui Coresi termenul *părinte* nu are nicio ocurenţă la singular. *Tată* are 17 ocurenţe, dar aceasta din cauza numelui rugăciunii, care apare de patru ori, de şase ori în *Crez*, de două ori în doxologie şi o dată în porunca a patra, deci în construcţii relativ fixe. Liber, cuvântul *tată* apare doar de trei ori.

Liturghierul lui Coresi conţine de opt ori cuvântul *părinte* la singular, faţă de 32 de ocurenţe ale lui *tată*. Din acestea opt, de şase ori apare ca formulă de adresare către preot, o singură dată se referă la Sf. Ioan Gură de Aur, deci într-un singur caz desemnează un 'tată în raport cu fiii săi': „Doamne, atotţiitoriu, Doamne, părintele nostru" (în ectenia care urmează citirii pericopei evanghelice, CL 20^{v}).

Psaltirea. Termenul *tată* reprezintă, în *Vechiul Testament*, traducerea ebr. *'ab*, gr. *πατήρ*, lat. *pater*, sl. *отьць*. Am efectuat un sondaj şi în versiunile din secolul al XVII-lea reunite în MLD (Ms. 45, Ms. 4389 şi BIBL. 1688), pentru a identifica sursa cuvântului *părinte*[3]. Gen 4:20, vorbeşte despre Iubal, „tatăl celor

[2] Fenomenele de limbă din prefaţă sunt plasate de autorii ediţiei, în TEXTE SEC. XVI, p. 477, în zona dialectală Banat-Hunedoara (cu excepţia câtorva fonetisme care se explică prin originea munteană a tipografilor).

[3] Potrivit lui N.A. Ursu, traducerea lui Milescu a fost revăzută de Dosoftei. Şi el prefera termenul *părinte*. Munteanu (2008, p. 140) subliniază preferinţa lui Dosoftei pentru un stil arhaizant.

ce trăiesc în corturi, la turme" (BIBL. 1988). În Ms. 45, Iubal este *părinte*, preluat şi de BIBL. 1688 (dar Ms. 4383 traduce *tată*), însă Samuil Micu modifică la *tată*. Aceeaşi situaţie se înregistrează şi la Gen 17:5: „Şi nu te vei mai numi Avram, ci Avraam va fi numele tău, căci am să te fac tată a mulţime de popoare" (BIBL. 1988): Ms. 45 şi BIBL. 1688 dau *părinte*, în timp ce Ms. 4389 îl preferă pe *tată*, această ultimă opţiune fiind reţinută şi de BIBL. 1795.

În psalmi, termenul *tată* numără 19 ocurenţe. Din aceste ocurenţe, cinci sunt la singular, cu sensul de 'tată'[4].

Ps 26:10: (în BIBL. 1988, 26:16): „Căci tatăl meu şi mama mea m-au părăsit, dar Domnul m-a luat": *tată* (PH, PS, C, PB, BIBL. 1688, BIBL. 1795). Gr. ἐγκαταλείπω „a lăsa; a abandona" (BAILLY) este redat cu primul sens în textul slavon: ***оставити*** (dar VUL. îl întrebuinţează pe *derelinquere*), de unde în textul românesc al psaltirilor rotacizante a rezultat *lasă-mă* (PH) şi *lăsară-me*. Un indiciu că *tată* a avut aici ca model sl. ***отьць***. Dosoftei urmează probabil textul grecesc: *părăsâră*. Acest verset are şi mai departe tot model slavon: *e Domnul preimi-me* (PS), *m-au priimit* (D), după sl. ***въспрѣмтити*** (textul grecesc are aici προσλαμβάνω, redat în BIBL. 1988 prin *a lua*, iar cel latinesc *colligere*). Mai interesant este în PH: *făgădui-mă*. Aşadar, *tată* are în PS drept model sl. ***отьць***.

> Modul în care s-a tradus Ps. 38:12 (BIBL. 1988, 38:16) este un exemplu pentru bogăţia lexicală a limbii vechi. Traducerea modernă arată astfel: *Căci străin sunt eu la Tine şi străin ca toţi părinţii mei* (VUL: *advena ego sum apud te et peregrinus sicut omnes patres mei*). Pentru a putea stabili limba originalului care a stat la baza traducerii acestui verset, e suficient să urmărim traducerea celor doi termeni-cheie: *advena* este echivalat în OSTROG cu ***присѣльникъ***, explicat de Miklosich prin „vecin". Însă un echivalent mai potrivit ar fi „venetic", după cum arată alcătuirea termenului slav. PS şi PH se apropie mai mult de original: *mutatu*/*mutătoriu*. PD, prin *nemiarnic* (cu sensul etimologic, după sl. ***намѣрьнъ***), aduce o clarificare în verset, iar PB dă exact forma de azi: *strein*. Al doilea termen cheie este *peregrinus*: textul slavon dă aici ***пришьльчь***, format de la ***приити*** „a veni". PS şi PH urmează modelul slavon, echivalând cu *venit*, respectiv *venritu* (situaţia ilustrează şi cum a luat naştere *greşit* în limba română), în timp ce

[4] Textele în care am efectuat comparaţia sunt: PH, PS, PC^2, PB, PD, Ms. 45, Ms. 4389, BIBL. 1688, BIBL. 1795, BIBL. 1988. Pentru C^2 şi PD ne-am folosit de aparatul critic din CANDREA, PS. Asupra concordanţei între psaltirile româneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, vezi N.A. Ursu, în MLD, vol. XI, p. 145-156.

Dosoftei (*călătoriu*) pare că urmează un alt model (PB: *nemearnic*). Pluralul *părinţi*, aici cu sensul de „strămoşi”, este redat în trei moduri diferite (***іакоже вси їѿци мои***): *tătuşii* (PS), *moşii* (PH), *părinţii* (PB, PD).

În **Ps. 67:5**, versiunile din secolul al XVI-lea dau *tată* (PS: *tatăl săracilor şi giudeţul văduoloru, Zeul în locul sfăntu al său*). PB prezintă o unitate lexicală cu versiunile anterioare: *Tată-i săracilor şi giudecătoriu văduolor*. Începând cu secolul al XVII-lea, toate optează pentru *părinte*: *Turburare-se de cătră faţa lui părintele sărăimanilor şi judecătoriului văduilor* (Ms. 45); *Să se turbure de faţa lui, Tatălui săracilor şi judecătoriului văduvelor* (Ms. 4389); *Turbure-se de cătră faţa lui, părintelui celor săraci şi judecătoriul văduvelor* (BIBL. 1688). În BIBL. 1795, Samuil Micu, clarifică primele cuvinte, apropiindu-se de Ms. 4389, ca apoi să meargă după BIBL. 1688: *Să se turbure de faţa Lui, a Părintelui celor săraci şi a Judecătoriului văduvelor*. Opţiunea lui Milescu, trecând prin BIBL. 1688 şi pe la Micu, a supravieţuit până azi, căci se regăseşte în BIBL. 1988 şi BIBL. ANANIA. Desigur, dacă la Milescu era un fapt de limbă justificat dialectal sau teologic, menţinerea într-un context ca acesta este motivată pur stilistic.

Ps. 88:26, vorbind despre David, reprezintă, potrivit notei mitropolitului Bartolomeu la pasajul în discuţie din BIBL. ANANIA, o referire profetică la Iisus Hristos, cel care îl va numi pe Dumnezeu „Tatăl meu”. În traducerea şi diortosirea pasajului, cărturarii români au avut aceleaşi opţiuni lexicale, diferenţele fiind doar de ordin fonetic: *Tatăl mieu eşti Tu, Dumnezeul mieu şi sprijinitorul mântuirii meale* (Micu, 88:26). Excepţie face PB: *Părintele mieu eşti Tu, Dumnezăul mieu şi stinca spăseniei meale*. Deoarece nu se regăseşte în versiuni anterioare, opţiunea pentru *părinte* în acest pasaj trebuie pusă pe seama traducătorului, la fel ca şi *stînca*.

Psalmul 102 este răspândit datorită uzului său liturgic. În secolul al XVI-lea, versetul 13 conţinea cuvântul *tată*, înlocuit în secolul următor cu *părinte*: *Ca miluiaşte tatăl fiii, miluiaşte Domnul fricoşii de el* (PS); *Cumu-i milă părintelui de fiiu, aşea-i milă Domnului de ceia ce să tem de El* (PB); *În ce chip miluiêşte părintele pre fii, au miluit Domnul pre cei ce să tem de el* (BIBL. 1688); *În ce chip îndură părintele fiii, îndură-să Domnul pre ceia ci să tem de el* (Ms. 45); *Cum miluiêşte tatăl pre feciori, va milui Domnul pre ceia ce se tem de dânsul* (Ms. 4389). Dacă în alt pasaj Samuil Micu restaura versetul cu *părinte*, prezent în versiunile din secolul al XVI-lea, aici el actualizează versetul din

BIBL. 1688, înlocuindu-l pe *părinte* cu *tată*. Antim, în CEASL. 1715, p. 54, dă versiunea consacrată azi în Ps. 102:13: *În ce chip miluiaşte Tatăl pre fii, au miluit Domnul pre cei ce să tem de dânsul*. Mai remarcăm că introducerea propoziţiei prin *cum* sugerează dependenţa de un original slavon cu ***ꙗкѡ***, faţă de *în ce chip*, care are ca model greaca.

Am lăsat la urmă **Ps. 44:10**, căci a pătruns în cult (ca irmos în *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu*), cunoscând, prin aceasta, o largă răspândire: *Ascultă fiică şi vezi şi pleacă urechea ta şi uită poporul tău şi casa părintelui tău* (BIBL. 1988). În PS şi PH nu se înregistrează variaţii semnificative (*tătânrilui*/*tatălui*), în schimb o noutate apare în PC[2]: *părintelui*. Şi în secolul al XVII-lea versetul prezintă unitate în diferitele versiuni, variaţiile fiind minore: *Ascultă, fiică, şi vezi, şi pleacă urêchea ta, şi uită norodul tău şi casa tătâne-tău* (BIBL. 1688). Dosoftei dă stihurile din Paraclis în limba slavonă, deci nu putem şti cum ar fi sunat la el irmosul *Ascultă fiică şi vezi...* Dar există un alt pasaj din Paraclis unde se vede preferinţa cărturarului moldovean pentru *părinte*: *Perinte, Fiiule şi Duhul cel Sfânt, Troiţă Sfântă, curăţêşte mulţâmea greşealelor noastre* (DOSOFTEI, PARACL., f. 26[r]). Spre deosebire de Dosoftei, Antim foloseşte în Paraclis termenul *tată*: *Ascultă, fiică, şi vezi, şi pleacă urêchia ta, şi uită norodul tău şi casa tătâne-tău* (CEASLOV 1715, p. 448-449), la fel ca în *Rugăciunea domnească,* în doxologie şi în ecfonisuri. În acelaşi paraclis, însă, selectează varianta *părinte*: *Părinte, cuvântule şi Duhule, Troiţă Sfântă, curăţêşte mulţimea greşalelor noastre* (CEASL. 1715, p. 450).

Analiza psalmilor nu este suficientă pentru a rezolva originea lui *părinte*, însă un lucru este cert: în Ms. 45, care a avut original grecesc şi traducător moldovean, este clară opţiunea pentru *părinte*, iar în Ms. 4389, care descinde din slavonă, pentru *tată*.

Dificultatea de a identifica sursa opţiunilor pentru un anume cuvânt din această serie sinonimică nu este depăşită nici prin examinarea altor tipărituri. În CEASL. 1715 avem următoarele oscilaţii: la utrenie, în *Cântările treimice*, glasul al 3-lea: „Pre **Tatăl** cel fără început, pre Fiiul cel împreună fără început, pre Duhul cel împreună vecuitoriu, Dumnezeire una, ca heruvimii a slăvi îndrăznind, zicem: Sfânt, Sfânt, Sfânt…” (CEASL. 1715, p. 59); la glasul al 4-lea: „Pre **Părintele** tău cel fără început, şi pre tine Hristoase Dumnezeule, şi pre Duhul tău cel preasfânt…” (*ibid*., p. 60); la glasul al 5-lea: „Cela ce în pântece fecioresc ai încăput şi din sânurile **Tatălui** nu te-ai usibit, cu îngerii Hristoase Dumnezeule

priimeaşte şi pre noi…" (*ibid*.). Luminânda de joi a Născătoarei de Dumnezeu: „Marie Preacurată, cădêlniţă de aur, cêia ce ai fost încăpêre Dumnezeirei ceii neîncăpute, întru carea **Tatăl** bine au voit şi Fiiul s-au sălăşluit şi Duhul cel preasfânt umbrindu-te pre tine fecioară…" (*ibid*., p. 86).

În CEASL. 1696, înaintea Doxologiei mari, apare ecfonisul cu *tată*: „Ţie ţi să cuvine slava, Doamne Dumnedzăul nostru, şi ţie slavă tremitem, **Tatălui** şi Fiiului şi Duhului Sfânt, acum şi pururea şi în veacii de veaci, amin" (CEASL. 1696, f. 76^{r}). În ecfonisul care urmează: „Ţie să cuvine lauda, ţie să cuvine cântarea, ţie să cuvine slava: **Părintelui** şi Fiiului şi Duhului Sfânt" (f. 78^{v}). Tot *părinte* avem şi în ecfonisul care se rosteşte după troparele de umilinţă, la pavecerniţă: „Ţie mărire trimitem, **Părintelui** şi Fiiului şi Duhului Sfânt…" (f. 143^{r}). În troparele de după Cântarea Proorocului Isaia, la pavecerniţa mare: „Firea heruvimilor cea fără trup, cu cântări netăcute te slavoslovesc. Vieţuitorii serafimii cei cu şase aripi cu glasuri neîncetate te înalţă şi toţi voinicii îngeri te laudă cu cântări de trei ori sfinte, că eşti Tată mai de nainte de toţi şi ai şi pre Fiiul tău fără de început…" (f. 156^{r}).

Poate cel mai relevant este un pasaj din Doxologia mare. Am dat intenţionat un fragment mai lung, tocmai pentru a se vedea coincidenţele dintre tipărituri: CEASL. 1696, f. 76^{r-v}: *Doamne, Împăratul ceriului, Doamne,* ***Părinte*** *a toate ţiitoriule şi Doamne, Fiiule Unul Născut, Iisuse Hristoase şi Duhule Sfinte. Doamne Dumnedzău, mieluşelul lui Dumnedzău, Fiiul* ***Părintelui*** *.. Priimêşte rugăciunile noastre cela ce şedzi de-a direapta* ***Părintelui*** *miluiaşte-ne pre noi … întru slava lui Dumnedzău* ***Părintelui****, amin*. CEASL. 1715, p. 90: *Doamne, Împărate ceresc, Dumnezeule,* ***Părinte*** *atotţiitoriule, Doamne, Fiiule Unul Născut, Iisuse Hristoase şi Sfinte Duhule. Doamne Dumnezeule, mieluşălul lui Dumnezeu, Fiiul* ***Tatălui*** *… Priimêşte rugăciunea noastră, cel ce şăzi de-a dreapta* ***Tatălui*** *şi ne mântuiaşte pre noi … întru mărirea lui Dumnezeu* ***Tatăl****, amin*. *Ceaslovul* de la 1696 înregistrează patru ocurenţe ale lui *părinte*, spre deosebire de *Ceaslovul* din 1715, care reţine această opţiune lexicală doar la început, poate legat de ideea de *atotţiitor*. Considerăm relevantă şi relaţia dintre cuplurile *tată – fiu* şi *părinte – fiu* care este un indiciu că *tată* şi *părinte* erau în opoziţie funcţională într-o anumită zonă. Am remarcat acest lucru şi în alte texte, unde *părinte* apare mai ales la vocativ, iar *tată* apare când este în opoziţie cu *fiu* (mai ales vorbindu-se despre Sfânta Treime). Faptul demonstrează încă o dată că *părinte – tată* era opoziţie funcţională în unele zone.

La Antim problema este mult mai complexă, fiind dificil de identificat altă cauză în afara nevoii de expresivitate. În *Didahii*, mitropolitul ivirean foloseşte mult mai des cuvântul *tată*: „Fiiul său, carele iaste născut din Tatăl" (ANTIM, p. 31). Există pasaje în care apare sinonimia *in praesentia*: Antim vorbeşte despre durerea lui Iisus la moartea lui Lazăr, arătând că „gemu cu duhul şi să turbură pre sine", lăcrimă, iar apoi „au rădicat ochii în sus şi s-au rugat pentru dânsul lui Dumnezeu Tatăl: Părinte, mulţumescu-ţ că m-ai ascultat" (f. 133^{v}). Antim citează aici de la In 11:41, ca în BIBL. 1688 (de unde preia întocmai BIBL. 1795). *Părinte* poate veni chiar din NTB 1648: „Părinte, har Ţie dau, că M-ai ascultatu", ultima parte fiind revizuită de cărturarii munteni în ediţia de la 1688. Pare că *părinte* e preferat în invocaţii, iar *tată* apare mai ales atunci când se prezintă un raport de filiaţie. Într-un pasaj din *Didahii*, Antim citează de la Iov, 17: „Pre moartea am chiemat-o să-mi fie tată", adecă, ca cum ar zice: moartea-mi iaste tatăl, carele mă naşte" (f. 202^{v}). Pe câteva file se întinde explicaţia lui Antim, care dezvoltă ideea de la Iov, arătând că omul are trei naşteri: cea trupească, cea duhovnicească (botezul) şi cea mântuitoare (moartea trupului, când se naşte sufletul în veşnicie). Astfel, moartea e tată, ceea ce însemnă că moartea îl naşte pe om în nemurire. Ca şi în alte cazuri, când vine vorba de filiaţie, Antim întrebuinţează exclusiv *tată*.

În *Manuscrisul de la Ieud* termenul *părinte* apare de trei ori. În două cazuri desemnează pe 'tatăl ceresc': „Iisus Hristos ... deade lui Dumnedzeu perintelui său" (MI, f. 190^{r}), „iaste de la nevădzutul părinte şi <de> la fiiul şi de la sfântul duh" (MI, f. 183^{v}). A treia ocurenţă este cu sensul de 'bărbat în raport cu fiii săi': „amar acelui fecior ce-şi amărreaşte părintele său" (MI, f. 181^{v}). *Tată* apare de două ori, în ambele situaţii în sintagma *tatul nevădzut* (MI, f. 178^{r}) 'tatăl ceresc'. Dintr-un număr atât de mic de ocurenţe, este dificil să extragem o concluzie, dar nu putem să nu remarcăm că tatăl pământesc este desemnat prin *părinte*, la fel cum se va vedea mai jos.

Un text de mare importanţă ilustrând graiurile nordice, *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, în care N. Drăganu vedea cel mai vechi fragment de ceaslov românesc (în studiul filologic la COD. GŞ, p. 192), conţine ca normă cuvântul *părinte*. În mod surprinzător, acesta este generalizat inclusiv în ecfonisuri, pentru care se presupune o stabilitate mai mare, ca forme ale discursului repetat.

Noul Testament. În încercarea noastră de a lămuri condiţiile în care se face selecţia pentru un termen sau altul din seria sinonimică *părinte – tată*, am cercetat cele două evanghelii care conţin rugăciunea *Tatăl nostru*.

La Matei, termenul înregistrează 59 de ocurenţe în TR. În *Evangheliarul de la Sibiu* prezenţa lui *părinte* e rarisimă: apare o singură dată la vocativ singular (Mt. 11:26, în ES, 34^{v}), iar la plural mai înregistrează patru ocurenţe (două la nominativ-acuzativ: *părinţi* 28^{v} şi 89^{r} şi două la genitiv: *părinţilor* 92^{r}). Aşadar, tipăritura sibiană are la Matei un singur pasaj care ne interesează (dar nu trebuie să uităm că lipsesc câteva foi). În *Tetraevangheliarul* lui Coresi, *părinte* are la Matei patru ocurenţe. Situaţia se prezintă astfel: Mt. 11:25-27 (ES 34^{v}, CT 22^{v}); Mt. 23:9 (CT 49^{v}); Mt. 25:34 (CT 56^{v}); Mt. 28:19 (CT 66^{v}; în ES pasajul nu se păstrează). Pasajul de la Mt. 11:25-27 este deosebit de important pentru studierea problemei, deoarece el cuprinde mai multe ocurenţe ale termenului, în cele mai multe versiuni având un caz de sinonimie *in praesentia*. Textul grec dă *πατήρ*, iar Vulgata *pater*. În BIBL. 1988 textul arată astfel:

> „Iisus a zis: Te slăvesc pe Tine, **Părinte**, Doamne al cerului şi al pământului, căci ai ascuns acestea de cei înţelepţi şi pricepuţi şi le-ai descoperit pruncilor. Da, **Părinte**, căci aşa a fost bunăvoirea înaintea Ta. Toate Mi-au fost date de către **Tatăl** Meu şi nimeni nu cunoaşte pe Fiul, decât numai **Tatăl**, nici pe **Tatăl** nu-L cunoaşte nimeni, decât numai Fiul şi cel căruia va voi Fiul să-i descopere".

Noul Testament de la Bălgrad prezintă următoarele opţiuni, care se regăsesc şi în *Biblia de la Bucureşti*:

> „Laudă Ţie dau **Părinte**, Domn ceriului şi al pământului, că ai ascuns aceastea de mândri şi de înţelepţi şi le-ai arătat porobocilor. Bine-i, **Părinte**, că aşia Ţe-au plăcut Ţie. Toate sânt Mie date de la **Tatăl** Mieu, şi nime nu cunoaşte pre Fiiul, numai **Tatăl**, nece pre **Tatăl** nime nu-L cunoaşte cineva, numai Fiiul, şi cui va Fiiul să i-L arate".

Să fie oare oscilaţia între cele două sinonime o influenţă a versiunilor mai vechi sau o selecţie motivată stilistic? Am constatat şi în alte texte că *părinte* este preferat pentru a transmite ideea de *Atotţiitor*, iar *tată* mai ales când este vorba de filiaţie. În textele care precedă tipăritura bălgrădeană situaţia este la fel de încurcată: „Ispovedescu-me ţie, tată, Domn cerului şî pomântului" (ES). Traducătorul pare că a urmat aici originalul slavon: „**Исповѣдаѫтисѧ ѻ҃ц҃ѣ г҃и**

нб҃си и зємли”. La Coresi cuvântul este omis. În versetul următor, fiind motivat probabil de prezenţa sa în vocativ, apare *părinte*: „Ei părinte că aşa fu bunavoia nainte ta”, fidel versiunii slavone alăturate: „**Ѳи о҃ч҃е іако тако бысть благоволеніе прѣдь тобо҆ю**”. Coresi pare că urmează aici versiunea de la Sibiu sau acelaşi original slavon: „Ei, părinte că aşa fu bună vrêre înaintê ta”. Versetul următor nu mai prezintă oscilaţii, ES şi CT selectând pe *tată*: „Tote mie date sămt de tată-miu şi nime nu ştii pre fiiul numai tată. Nece pre tată nime nu ştii numai fiiul şi cui va fiiul să descopere” (ES).

La Luca *πατήρ* are 47 de ocurenţe în TR. Am cercetat exhaustiv ocurenţele din această evanghelie, comparând *Tetraevangheliarul* lui Coresi cu *Noul Testament de la Bălgrad*. Scoţând din discuţie prezenţa lui *părinte* la plural, care nu are relevanţă în discuţia de faţă, rămânem cu 24 de ocurenţe la Luca. Trebuie remarcat numărul mare de ocurenţe în comparaţie cu versiunea de la Matei. Ştiind că la traducerea evangheliilor au lucrat persoane diferite, concluzia firească este că traducătorul Evangheliei de la Luca avea în graiul său pe *părinte* ca primă opţiune în exprimarea filiaţiei.

Lc. 1:32, *părinte* nu apare în CT şi NTB 1648, dar apare în ediţiile: „Acesta va fi mare şi Fiul Celui Preaînalt se va chema şi Domnul Dumnezeu Îi va da Lui tronul lui David, părintele Său” (BIBL. 1988). Versetul este din vestirea arhanghelului Gavriil. Importanţa sa i-a putut imprima un conservatorism mai pronunţat, dar nu trebuie să scăpăm din vedere sensul de ‘strămoş’ actualizat în context. Acelaşi sens apare şi la Lc. 1:73 „De jurământul cu care S-a jurat către Avraam, părintele nostru” (BIBL. 1988), unde CT dă *părinte,* iar NTB 1648 *tată*.

La Lc. 2:48-49 apar două situaţii: Iisus este în centrul discuţiei, unde se vorbeşte mai întâi despre tatăl pământesc, apoi despre cel ceresc. Doar versiunea din CT conţine termenul *părinte,* în ambele cazuri, iar întrebuinţarea lui în context este tipică: „Iată, părintele tău şi eu ustenit-am căutând tine”; „Ce căutaţi mine? nu ştiţi că într-acestê ce sânt părintele mieu cade-se a-m fi?”.

Pasajul de la Lc. 10:21-22 corespunde celui de la Mt. 11:25-27, prezentat mai sus, având cinci ocurenţe ale termenului. CT îl conţine pe *părinte* de două ori, în timp ce NTB 1648 îl întrebuinţează de trei ori. Trecând peste cele două ocurenţe ale termenului în contextul adresării directe către Dumnezeu (NTB 1648: „Slavă dau Ţie, Părinte”, „Aşa, Părinte, că aşa plăcu Ţie”), în versetul 22 doar tipăritura bălgrădeană îl mai utilizează: „Toate-Mi sânt date de la Părintele

Mieu şi nime nu ştie cine iaste Fiiul, fără numai Tatăl şi cine iaste Tatăl, fără numai Fiiul". Ca în multe alte situaţii din textele vechi, *părinte* apare aici însoţit de adjectivul posesiv, dar nu şi în situaţiile următoare. Atestă această situaţie un regres al întrebuinţării cuvântului într-un grai dacoromân? Curios este că la Lc. 22:29, într-o situaţie asemănătoare, CT este cel care conservă forma *părinte*, în timp ce NTB 1648 dă aici *tată*.

La Lc. 11:11 termenul *părinte* este conservat atât de CT, cât şi de NTB 1648, cu sensul de 'bărbat în raport cu fiii săi'.

Cu sensul actualizat în text de 'tată ceresc', termenul este întrebuinţat la Lc. 12:30 cu forma *părinte* doar în CT.

Pericopa Fiului risipitor (Lc. 15:11-32) ilustrează statutul pe care îl avea în graiuri termenul *părinte*, interesantă mai ales pentru adresări. Cele 21 de versete conţin 12 ocurenţe ale lui *πατήρ* în textul grecesc. Tipăritura coresiană îl întrebuinţează pe *părinte* în 11 situaţii, însă acest cuvânt nu apare niciodată în fragmentul corespunzător din NTB 1648.

La Lc. 16:24, CT şi NTB 1648 întrebuinţează forma *părinte*, aici exprimând mai exact respectul, rol cu care a rămas în limbajul bisericesc: „Părinte Avraame, fie-ţi milă de mine" (NTB 1648). Cu acelaşi rol apare la 16:27: „Rogu-te dară, părinte, ca să trimeţi pre el în casa tătâni-mieu" (NTB 1648), situaţie redată la fel şi în CT. Situaţia se repetă la Lc. 16:30, unde NTB 1648 pare să fie în relaţie cu CT.

Următoarelor patru pasaje le-am acordat o atenţie specială, deoarece seria sinonimică apare până în versiunile contemporane. Pasajul de la Lc. 22:42 apare, cu foarte mici variaţii, în CT, NTB 1648, BIBL. 1688 şi BIBL. 1785: „**Părinte**, dê-i vrê să treacă păharul acesta de la Mine, însă nu a Mea voie, ce a Ta să fie" (CT). La Lc. 23:34, *Tetraevangheliarul* lui Coresi („Părinte, lasă lor, nu ştiu amu ce fac") nu mai este urmat de traducerile ulterioare ale pasajului: „Părinte, iartă lor, că nu ştiu ce fac" (NTB 1648, BIBL. 1688, BIBL. 1795). O situaţie paradoxală apare la Lc. 23:34, unde în cazul lui *părinte* tradiţia textuală este unitară, însă se remarcă relaţia dintre versiuni, de la cea mai veche până la Samuil Micu: „Şi strigă cu glas mare Iisus, zise: «Părinte, în mânile Tale dau sufletul Mieu». Şi aceasta zise, răposă" (CT); „Şi strigând Iisus cu glas mare, zise: «Părinte, în mânile Tale dau sufletul Mieu». Şi aceastea zicând, răposă" (NTB 1648); „Şi strigând Iisus cu glas mare, zise: «Părinte, în mânile Tale dau duhul Mieu». Şi aceastea zicând, îş deade duhul" (BIBL. 1688); „Şi, strigând cu

glas mare, Iisus au zis: «Părinte, în mânile Tale dau Duhul Mieu». Aceastea zicând, au răposat" (BIBL. 1795). Samuil Micu se întoarce aici la Coresi şi NTB 1648.

La Lc. 24:49 versiunile actuale nu au mai păstrat forma *părinte*, dar ea apare la Coresi: „Şi iată eu tremête-voi făgăduita părintelui mieu spre voi. Voi şedeţi în cetatê Ierusalimului până vă veţi îmbrăca cu tărie de sus" (CT); „Şi iată, Eu voiu trimite făgăduinţa Tatălui Mieu spre voi; iară voi rămâneţi în Ierosalim, până vă veţi îmbrăca cu puteare de sus" (NTB 1648; BIBL. 1688 prezintă o versiune asemănătoare). Din nou Samuil Micu restaurează tradiţia, luând soluţiile din textul coresian (v. *părinte* şi *şedeţi*): „Şi, iată, Eu voiu trimite făgăduinţa Părintelui Mieu la voi; iară voi şedeţi în cetatea Ierusalimului, până când vă veţi îmbrăca cu puteare de sus".

Texte laice. Putem deduce sensul cuvântului *părinte* cercetând salutaţia scrisorilor din arhivele Bistriţei publicate de Al. Rosetti. Astfel, în scrisoarea nr. 8, datând din 1600 şi adresată de un fiu părinţilor săi, salutaţia începe astfel: „Scriu închinăciune şi moltă sănătate părinteloi meu Spiridon şi maiciei mêle Constandeei", adresarea fiind: „La părintile miu, la Spiridon" (SCR. BISTR., p. 34). În scrisoarea nr. 44, călugării mănăstirii Voroneţ vorbesc despre „părintele nostru Athanasie" (episcopul Atanasie de Roman), care fusese jefuit de un tâlhar închis la Bistriţa: „sfinţiia sa iaste părinte om bun ... cinstit părinte". În scrisoarea cu nr. 48, trimisă din Câmpulung Moldovenesc la 17 decembrie 1620, Gavriil, vornicul de Câmpulung, către primarul Bistriţei, se adresează astfel: „Al mieu cinstit şi ales părinte, Măriia ta birău de cetatea Bistriţei". Avem, aşadar, trei întrebuinţări diferite ale cuvântului *părinte*: 1. denumeşte un bărbat considerat în raport cu fiii săi; 2. titlu de reverenţă pentru un cleric; 3. titlu de reverenţă faţă de o autoritate laică (acest din urmă sens putând avea ca sursă uzul de la sensul al doilea).

Cele arătate sunt în măsură să susţină ipoteza că *părinte* nu pare să fi avut în limba română (doar) un rol stilistic, ci el se prezintă ca o variaţie diatopică pentru care în momentul de faţă avem date insuficiente. Faptul că există texte în care *părinte* a fost înlocuit cu *tată* atestă circulaţia în regres a primului termen. Asemenea cazuri nu sunt rare. În *Bucoavna* de la Bălgrad, formula de botez sună astfel: „Botează-să robul (sau roaba) lui Dumnezău imerec, întru Numele Părintelui – amin...". În Bucoavna de la 1744 *părinte* este înlocuit cu *tată*. Cazul invers este reprezentat de *Sicriul de aur*, în care Ioan Zoba citează de două ori

din *Noul Testament de la Bălgrad*, înlocuindu-l pe *tată* cu *părinte* (f. 30^{r}, 76^{v}), de unde putem trage concluzia că acesta din urmă aparţinea graiului autorului.

Am examinat sumar şi situaţia într-un text din aromână, *Noua Pedagogie* a lui Ucuta. Aici situaţia se prezintă astfel: la singular se utilizează doar *tată*, care înregistrează un număr mare de ocurenţe (ex. *Tată anostru*, UCUTA, p. 16-17; ed. Papahagi, p. 75); la plural se utilizează trei cuvinte diferite: 1. *tată* (pl. *tătâńi*): în Doxologia Mare: *Alăvdátŭ eşti Doamne, Dumnidzăllu a tătăńilorŭ anostrórŭ* (UCUTA, p. 32; ed. Papahagi, p. 85); 2. *părinte* (pl. *părinţi*); 3. *patérŭ*: *Cu pălăcăriile a áyilorŭ a paterlorŭ anostrórŭ, Doamne Iisú Hrişté Dumnidzăllu anostru, ńiluéa-nă noĭ. Amín* (UCUTA, p. 25; ed. Papahagi, p. 81).

Azi termenul poate fi considerat un relict din epoca veche a scrisului românesc. Când nu este aşa, el apare doar cu valenţe stilistice. Interesantă este sinonimia *in praesentia* care se întâlneşte într-o notă a Mitropolitului Bartolomeu la Ieremia 6:8: „Părintele îşi pedepseşte copilul pentru ca acesta să nu rămână fără tată" (ANANIA, nota *d*). Tot un element din limba veche este prezenţa termenului în Rugăciunea amvonului, într-un fragment preluat de la Iac. 1:17: „Toată darea cea bună, şi tot darul desăvârşit, de sus este, pogorându-se de la Tine, **Părintele** luminilor, şi Ţie slavă şi mulţumire şi închinăciune înălţăm, **Tatălui** şi Fiului şi Sfântului Duh..." (LIT. 2008, p. 198).

5.3. Singularul *cer* în vechile versiuni româneşti

Una dintre cele mai interesante variaţii textuale din rugăciune este oscilaţia între singular şi plural în cazul substantivului *cer* din formula de adresare „Tatăl nostru care eşti în ceruri". Înainte de a analiza această oscilaţie, trebuie să spunem că pasajul în cauză apare la Matei întotdeauna, iar la Luca doar în anumite categorii de texte biblice. Cel mai vechi papirus care conţine versiunea de la Luca (P^{75}) omite pasajul *care eşti în ceruri* (idem în *Codex Sinaiticus*). Diferit de acest model, un mare număr de texte prezintă la Luca formula de adresare specifică versiunii de la Matei (*Codex Alexandrinus, Itala, Biblia* lui Ulfila şi versiunile copte şi siriace). Dacă această ultimă versiune s-a încetăţenit în tradiţia biblică, în epoca tiparului asistăm la redescoperirea modelului primar, conservat în P^{75}. Faptul este cel mai bine ilustrat în spaţiul slav: monumentele vechi slave conservă formula de adresare identică la Matei şi

la Luca (*Ѻ҃ч҃е нашъ, иже єси на нб҃сѣхъ*), dar deja *Biblia* de la Ostrog dă la Luca versiunea scurtă a rugăciunii.

Interpretările patristice ale pasajului biblic gravitează în jurul aceleiaşi idei. Susţinând ideea de Dumnezeu omniprezent, Clement Alexandrinul afirmă că în timp ce omul se roagă, „Tatăl este aproape, este de faţă chiar în clipa în care grăieşte". (*Str.* VII, 49, 7, cf. Ps. 144:19, Is. 58:9). Pentru Origen, adresarea „care eşti în ceruri" nu trebuie înţeleasă local şi antropomorfic, căci „dacă Dumnezeu ar fi mărginit într-un loc, atunci ar urma că Dumnezeu e mai mic decât cerurile, care-L încap" (*Rug.* XXIV, 1). Aducând ca argument vorbele lui Ieremia, care spune că Dumnezeu umple cerul şi pământul, Origen evidenţiază că Dumnezeu, cel a toate cuprinzător, nu poate fi închis într-un spaţiu mic şi îngust (*Rug.* XXIII, 3), dar cuvintele din formula de adresare sunt importante „pentru a deosebi oarecum esenţa lui Dumnezeu de cea a făpturilor" (*Rug.* XXIII, 4). Sf. Ioan Gură de aur notează în *Omilia a XIX-a* că versetul în discuţie nu e o închidere a lui Dumnezeu în cer. Cuvintele acestea au menirea să-l îndepărteze de pământ pe cel ce se roagă şi să îl orienteze către cer, „să-l ridice la locurile cele înalte şi la locaşurile cele de sus" (*Omilii la Matei*, p. 250). În notele la TOB, preluând ideea patristică potrivit căreia versetul nu are menirea de a-l localiza pe Dumnezeu, traducătorii fac o precizare extrem de importantă: formula de adresare corespunde unei tradiţii semitice, care afirmă simultan că Dumnezeu este *Atotţiitor* („il domine la terre entière") şi că, prin iubirea sa părintească, este aproape de oameni. Potrivit traducătorilor francezi, bogăţia semantică a acestui pasaj este pusă în valoare mai ales prin traducerea „Père céleste, notre Père" (TOB, Mt. 6:9, nota *b*).

Din interpretarea patristică distingem două idei privitoare la formula de adresare „Tatăl nostru care eşti în ceruri": a) informaţia nu e de ordin spaţial, căci Dumnezeu nu poate fi limitat (de unde şi preferinţa pentru pluralul *ceruri*, predominant în textul biblic); b) în plan moral, informaţia are menirea de a-i da omului pe de o parte sentimentul de nimicnicie în raport cu măreţia lui Dumnezeu Atotţiitorul, iar, pe de altă parte, ea dă un reper spre care omul să tindă: cerurile, locuinţa Tatălui (Grigore de Nyssa, Teofan Zăvorâtul). În textul biblic sunt nenumărate pasaje în care se vorbeşte despre cer, văzut ca o „casă a lui Dumnezeu", acest termen fiind prezent atât la singular, cât şi la plural. Am observat totuşi o preferinţă pentru plural, mai ales în psalmi: „Cel Ce a zidit cerurile, locuieşte în ceruri" (Ps. 2:3).

5.3.1. Tradiţia textuală

În textele greceşti şi latineşti pe care le-am consultat nu am putut identifica nicio versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* care să conţină singularul *cer* în locul pluralului. Interesant de menţionat este faptul că *Biblia* lui Ulfila dă pluralul, iar în *Codicele Curetonian* apare singularul.

În textele moderne se constată o oscilaţie între singularul *cer* şi pluralul *ceruri*, cele două opţiuni având motivaţii diferite. În spaţiul germanic, Luther utilizează singularul *cer*, atât în *Biblie*, cât şi în *Micul Catehism*, dar *Codex Teplensis*, în versiunea de la Matei, dă pluralul. Câteva versiuni englezeşti de început de Ev Mediu pe care le-am consultat prezintă pluralul *heofonum* „ceruri", în acord cu tradiţia. *Book of Commun Prayer* (1559) şi apoi mai multe ediţii ale *Bibliei*, începând cu King James (1611), dau singularul atât la Matei, cât şi la Luca. Germana şi engleza par să opteze pentru singular în acest context. În tradiţia biblică maghiară situaţia se prezintă astfel: *Codicele de la München*, copiat la Târgu-Trotuş prin 1466, dă pluralul *mennyekben* la Matei, la fel ca în Catehismul lui Heltai din 1550 (f. 11^{v}). *Biblia Káldi* (1626), prima traducere catolică în limba maghiară, traduce la Luca forma scurtă a rugăciunii, iar în versiunea de la Matei dă pluralul *mennyekben*. Diferit de aceasta, *Biblia Karolyi* dă versiunea completă a rugăciunii atât la Matei, cât şi la Luca, în ambele locuri traducătorii optând pentru plural. În tradiţia biblică poloneză, situaţia este surprinzătoare. *Biblia Radziwiłłowska*, operă calvină din 1563 şi una dintre primele traduceri din ebraică şi greacă după *Biblia* lui Luther (1534) şi *Biblia* de la Geneva (1560), dă la Matei singularul în locul pluralului: „Oycze nasz ktory iesteś w niebie". *Biblia Leopolita*, fidelă originalului, conservă versiunea de la Luca prescurtată, ca şi *Biblia Wujka*. Versiunea de la Matei prezintă pluralul în ambele texte. În spaţiul romanic predomină ambele opţiuni în pasajul de faţă, cu excepţia limbii franceze, unde există o singură versiune care conservă singularul *cer* (sec. al XII-lea). Cele mai vechi versiuni în catalană, sardă, dalmată şi dialectele retoromane dau exclusiv forma *cer*.

În textele slave am identificat patru versiuni ale rugăciunii care conţin singularul *cer*. *Foile de la Sinai*, publicate împreună cu *Evhologhionul sinaitic*, conţin rugăciunea rostită de preot la intrarea în altar. Scribul a dat aici şi începutul rugăciunii (f. 1^{v}): „**и прѣдастъ емоу [Петра – n.n.] слав[ѫ] единого божьства кь три лица, глаголѫ· Ѿтьче нашъ іже еси на небесе(хъ) – До коньца тако рьци**". Lecţiunea din acest pasaj este nesigură. Sreznevskij consideră că

нєбєсє e scris greşit, prin urmare îl completează punând între paranteze caracterele lipsă: **нєбєсє(χъ)**. Jagić citeşte **нєбєсє**, o formă mai rară a locativului singular **нєбєси** (EVH. SIN., nota 16, p. 603). O a doua ocurenţă a singularului *cer* se găseşte în Codex Assemanius, o *Evanghelie* de secol XI scrisă în Macedonia. În acest text, care conservă versiunea de la Matei, apare forma **нєбєси** (AS., f. 73^{v}_{26c}). Acelaşi singular este prezent şi în *Apocalipsul apostolului Pavel*, în care apare locativul cu **ы**, **нєбєсы** (Novaković, p. 438), ca o consecinţă a confuziei dintre **ы** şi **и** în slavona de redacţie sârbocroată (SLAVA VECHE, p. 249). De aici el a pătruns în versiunea românească a *Apocalipsului* din *Codicele Sturzan*. Surprinzătoare este folosirea singularului şi într-un *Tetraevanghel* slavon de redacţie românească, scris în Moldova în sec. al XVI-lea, în versiunea de la Luca (ms. 111, B.C.U. Iaşi.). Nu putem şti dacă singularul se găsea şi în originalul după care s-a copiat acest manuscris, dar putem presupune că rugăciunea, în forma aceasta, nu a cunoscut răspândire ca versiune independentă, deoarece conţine dezvoltări care nu se găsesc decât în Evanghelia de la Luca.

5.3.2. Sursa singularului *cer* în rugăciune

Cum se explică singularul *cer* în absenţa unei tradiţii textuale greceşti şi latineşti? Din cele arătate nu se poate spune că există o tradiţie a lui *cer*. Prezenţa singularului este sporadică şi în cele mai multe cazuri nu se poate explica prin raporturi de filiaţie. S-a văzut că în câteva situaţii singularul apare la traducerea *Bibliei* din ebraică (ex. *Biblia Radziwiłłowska*). *Tatăl nostru* aramaic foloseşte cuvântul *shamáyim* în acest context. Termenul, cu semnificaţie de plural, provine dintr-un singular neutilizat. Singularul apare şi în siriacă, fapt care sugerează existenţa în limbile semitice a unui termen la echivalarea căruia traducătorii întâmpină unele dificultăţi. Aramaica utilizează doi termeni cu aceeaşi rădăcină pentru *ceruri* şi *a se sfinţi*, situaţie prezentă doar în engleză: această limbă dispune de doi termeni, *heaven* ‘Eden’ şi *sky* ‘cer’. Singularul *heaven* trimite la sacru, în timp ce pluralul are şi semnificaţia lui *sky*. În diferite limbi s-a operat o diferenţiere semantică între singular şi plural, ultimul desemnând „casa lui Dumnezeu”. Am putut constata acest fapt în rusă, între *небо* ‘cer’ şi *небеса* ‘ceruri’, dar şi în română, între *cer* şi *ceruri*. Aşadar, se pare că singularul apare sub presiunea originalului ebraic. Dacă acest lucru nu pune probleme semantice în textul englezesc, el nu a putut fi acceptat în polonă sau în română, căci singularul *niebo* ‘cer’ nu trimite în mod special la sacru. Pluralul se

impune în aceste limbi datorită conotaţiei religioase pe care o are. Dar există un număr de texte pentru care prima explicaţie nu e valabilă, căci nu putem admite o influenţă semită în toate versiunile rugăciunii *Tatăl nostru*.

O situaţie – pe care am constatat-o încă în zilele noastre în rugăciunea individuală – poate explica prezenţa acestui fapt de limbă în cele mai vechi texte româneşti: rostind rugăciunea, vorbitorul anticipează singularul *cer* din versetul următor, dând astfel o formă regulată textului. Evident, acest lucru capătă valabilitate doar în cazul rostirii frecvente a rugăciunii. În sprijinul explicaţiei noastre vin mai multe fapte, toate având la bază ideea că rugăciunea era redată din memorie.

Copiind un text din care lipsea rugăciunea *Tatăl nostru*, scribul avea posibilitatea să apeleze la un alt text sau să-l redea din memorie. Exemplele slavone nu lasă nicio urmă de îndoială în acest caz: *Apocalipsul apostolului Pavel* conţine începutul rugăciunii, cu forma de singular *cer*. Fiind o scriere populară şi, mai mult, fiind trunchiată versiunea rugăciunii, trebuie să admitem că ea a fost redată din memorie. *Foile de la Sinai* păstrează, de asemenea, forma trunchiată a rugăciunii, alături de indicaţii adresate preotului la intrarea în altar. Ştiind că în textele slave se practica notarea doar a începutului rugăciunii, cazul de faţă ilustrează modul în care a procedat scribul: observând destul de târziu că în original era doar titlul rugăciunii, s-a oprit din redat rugăciunea după formula de adresare. Aceeaşi situaţie este prezentă în *Liturghier*. În traducerea românească a *Liturghiei*, traducătorii au fost nevoiţi să completeze rugăciunea punând la contribuţie o versiune pe care o aveau la îndemână. Alexandru Mareş crede însă că la întocmirea textului *Liturghierului* s-au folosit rugăciunile *Tatăl nostru* şi *Crezul* din *Catehism*, căci „acestea sunt identice cu versiunile similare din *Întrebarea creştinească"*. Prezentând în paralel cele două variante ale rugăciunii, MAREŞ, CL, p. 26, afirmă: „În afara a două modificări (*ceri* înlocuit prin *ceriu* şi *împărăţie* prin *împărăţiia*), textele rugăciunii *Tatăl nostru* sunt identice". Trebuie însă să ţinem cont de aceste diferenţe, precum şi de inconsecvenţele grafice, toate acestea confirmând că autorul nu a avut sub ochi versiunea din *Catehism*. Reţinem de la Eugeniu Coşeriu (1994, nota 57, p. 62-63) o idee extrem de importantă în argumentarea ipotezei noastre: „...nu se poate admite ca un text precum *Tatăl nostru* să fie «transcris» dintr-o carte – dacă nu cumva aceasta nu se face în scopuri filologice – deoarece este vorba de un text pe care, în mod normal, orice român adult îl cunoaşte pe dinafară (şi acesta era

cu atât mai mult cazul în vremea lui Stroici): tocmai de aici şi micile variaţii în redarea acestui text chiar de către una şi aceeaşi persoană". Tot Eugeniu Coşeriu (1994, p. 52-53) ne spune şi cum a procedat Nicolae Milescu când a transmis rugăciunea lui Stiernhielm şi Smith (la Smith apare singularul *cer*, în timp ce la Stiernhielm citim *ceruri*): „Deosebirile ce pot fi constatate între cele două texte... sunt toate variante care pot apărea la redarea acestui text de către un singur vorbitor". Trebuie să presupunem, aşadar, că prezenţa singularului atestă în cele mai multe cazuri redarea din memorie a rugăciunii.

Există cazuri în care rugăciunea din original a fost neglijată, scribul notând o versiune proprie. Că Ioan din Pociovelişte nu a redat *Tatăl nostru* din *Molitvenicul* pe care îl copia este un lucru limpede, în pofida faptului că textul după care copia conţinea rugăciunea. Ion Gheţie ne spune că acest copist a pus la contribuţie o versiune din memorie sau dintr-o lucrare pe care o avea la îndemână. O situaţie similară întâlnim în *Bucoavna* de la Bălgrad, pe care o remarcă profesorul Gherman: „Putem deduce din cele de mai sus cum a procedat Mihail Iştvanovici ... el a respectat structura (ordinea) tipăriturilor transilvănene, dar a folosit în locul textelor acestora pe cel încetăţenit în cultul din bisericile din Ţara Românească citat, probabil, din memorie" (în BUC. 1699, p. 87).

Copiile *Catehismului* coresian ilustrează, de asemenea, modul în care procedau copiştii: dacă textul reprodus în *Codicele Sturzan* este acelaşi cu cel din tipăritura coresiană, *Catehismul Marţian* dă o versiune cu totul diferită. Ion Gheţie ne spune că persoana care a copiat această lucrare „a adăugat la sfârşitul textului *Tatăl nostru* şi *Crezul*, servindu-se de versiunile existente în *Molitvenicul* lui Coresi" (Gheţie 1975, p. 161). Cu toate acestea, nu există nicio versiune coresiană care să conţină formula de adresare *Părintele nostru*. Cercetătorul observă inconsecvenţa copistului şi notează în alt loc că probabil acesta a avut o altă versiune la îndemână, care începea astfel şi care lui îi era familiară, motiv pentru care a şi renunţat la inserarea ei în *Catehism*, punând-o la final. Opinia lui Ion Gheţie întăreşte ipoteza susţinută de Eugeniu Coşeriu şi de Magdalena Georgescu: exista în secolele XVI-XVII o versiune de tip nordic, identificabilă în *Ocenaşul cu tâlc* publicat de Georgescu (1978, p. 73-82), în versiunea Stroici şi în *Catehismul Marţian*, o versiune pe care scribii o ştiau şi o redau din memorie. Dincolo de variaţiile datorate rostirii ei orale, rugăciunea începea prin cuvintele: „Părintele nostru ce eşti în ceriuri".

Un caz special îl reprezintă *Evangheliarul slavo-român* din 1551-1553. Rezultatul examinării ocurenţelor lui *cer* în această tipăritură este surprinzător: singularul are în jur de 80 de ocurenţe, iar pluralul nu apare niciodată (exemplele sunt tipice: Mt. 12:50: *voia tatăne-miu cela ce iaste în* ***ceri***; CT: în ceriure; sl. ***на небесѣхъ***). Pentru asemenea pasaje, descendenţa din germană este evidentă.

Aşadar, prezenţa singularului *cer* atestă, în cazul versiunilor româneşti, legătura traducerii cu un original protestant sau circulaţia orală a Rugăciunii domneşti. Dacă în tipăritura sibiană sursa este evidentă, pentru celelalte versiuni singura explicaţie posibilă este influenţa secvenţei următoare. Prin urmare, prezenţa singularului *cer* dovedeşte circulaţia rugăciunii *Tatăl nostru* în primele secole de scris românesc.

5.4. Prima cerere: „Sfinţească-se numele tău”

Versiunile slavoneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* nu prezintă variaţii în acest pasaj: ele conţin o construcţie echivalentă cu imperativul: ***да свѧтитъ сѧ***. Textele româneşti au rămas fidele modelului slavon până azi. Cea mai concludentă dovadă că în secolul al XVI-lea versiunile păstrate nu sunt rezultate direct, ci contaminate, este acest pasaj, care apare aşa chiar şi în *Evangheliarul* din 1551-1553, pentru care se presupune o descendenţă din germană. Faptul că toate textele din secolul al XVI-lea dau această formă poate indica existenţa unei tradiţii a rugăciunii la data primei versiuni româneşti păstrate. Dacă în primele versiuni traducerea se făcuse în spiritul limbii române, în omilia *Fraţi dragi* pasajul imită chiar şi topica originalului: „*se sfenţească-se numele tău*”.

În epoca latinismului, pasajul fusese curăţat de slavonisme, dar inovaţia nu a avut sorţi de izbândă: „*sanctesca-se nome'le teu*” (Laurian), „*sanctifice-se numele tău*” (RUG. HELIAD.). Remarcăm şi modificarea în două ediţii succesive ale *Abecedarului* lui Creangă: *sânţească-se numele tău* (1868), dar s-a restabilit norma în ediţia din 1874.

Există şi încercări de a inova în acest pasaj, probabil pe filieră catolică şi protestantă: „*sfântu-i numele tău*” (OCENAŞ), identificabile mai ales în perioada modernă, e.g. „*fie sfinţit numele tău*” (MT. 1913).

5.5. Cererea a doua: „Vie împărăţia ta”

În limba română, cererea a doua nu a cunoscut variaţii majore din punct de vedere lexical[5]. Trebuie să spunem doar că *împărăţie*, care apare în toate versiunile, este un derivat al lui *împărat* (< lat. *imperator*). Acesta din urmă s-a păstrat în romanitatea balcanică, supravieţuind azi în română şi albaneză. Haralambie Mihăescu (1993, p. 286) explică păstrarea termenului (spre deosebire de Occident, unde el este neologism) prin supravieţuirea până târziu a Imperiului Bizantin.

Variaţii mai importante sunt însă în formele verbului *a veni*. Prezentul conjunctivului s-a păstrat în evoluţia de la latină la română doar cu formele de 3 sg. şi pl. (*veniat, veniant* > *vie*), celelalte persoane fiind luate de la indicativul prezent (Rosetti 1986, p. 144). *Vie* provine din evoluţia firească a lui *y+ă* (*viniă*), stadiu atestat în secolul al XVI-lea[6]. De-a lungul timpului, forma de conjunctiv prezent a suferit modificări fonetice şi morfologice, formele înregistrate pe parcursul celor cinci secole în rugăciune fiind: *(să) vie* şi *(să) vină*.

Răspândirea celor două forme în corpusul de texte se prezintă astfel:

a) **în secolul al XVI-lea:** *să vie*: toate versiunile, cu excepţia versiunii din *Apocalipsul Sf. Pavel*, pe care o vom discuta mai jos;

b) **în sec. al XVII-lea:**
   - *să vie*: OCENAŞ, MEGISER, BOCATIUS, CAT. M., ER (reluat în EV. ms. 1686), CS (*Întrebare creştinească*), Ioan din Pocioveliște, NTB 1648_{Mt}, Dosoftei (MOL. 1680 şi LIT. 1683 – de două ori), CEASL. 1685^{ms}, BUC. 1699; varianta bănăţeană o găsim în *Fraţi dragi* şi la Hartknoch (1684);
   - *vie*: În NTB 1648_{Lc} se înregistrează prima versiune fără *să*: *vie împărăţiia Ta*. A doua ocurenţă e în CAT. 1656, apoi Milescu (Smith şi Stiernhielm), CAT. 1677, SA, CEASL. 1685, BIBL. 1688, CEASL. 1696, CAT. MS. 1461;

---

[5] În unele texte cererile a doua şi a treia sunt introduse printr-un *şi* care nu se găseşte în greacă. El apare însă în unele versiuni „populare”. Este şi cazul versiunii slavone din *Apocalipsul Sf. Pavel*: „*Отче нашь, иже кси на небесы, да свѣтыть се име твоѥ, и да пріидѣть царство твоѥ, и да боудѣть волꙗ твоꙗ, ꙗко на небеси и на земли*” (NOVAKOVIĆ, p. 438).

[6] Lat. *veniat* a evoluat în felul următor: *n* + *ĭ* + vocală a devenit *ń*, care mai târziu a dispărut în unele dialecte: **vinĭa* > **vinĭă* > **vin'ă* > *vin'e* > *vie*. Ambele fenomene sunt considerate latineşti populare, pentru că şi limbile romanice apusene presupun tot o fază muiată (Ivănescu 1980, p. 204).

varianta bănăţeană *viińă* o găsim în CAT. 1648: *vină*, precum şi în manuscrisul copiat de Alexandru Agyagfalvi în Haţeg: *vinie împărăţia ta* (vezi un fragment la GHERMAN, ASP. UM., p. 154).

c) **în sec. al XVIII-lea** se observă regresul formei cu *să*, forma *vie* impunându-se mai întâi în sudul ţării.

Există şi varianta greşită *fie*, născută probabil prin confuzia celor două cereri: *să fie împărăţia ta* (PETROVA) şi chiar în perioada modernă (ABEC. 1880 şi versiunea de la Bălţi). Dacă ne gândim la *Crez, şi viaţa veacului ce va să vie*, în alte variante *să fie*, putem conchide că evoluţia la *fie* se poate explica şi prin ambiguitatea creată de imposibilitatea vorbitorului de a asocia forma *vie* cu paradigma verbului a *veni*. Rosetti (1986, p. 408-409) menţionează forma *să fie = să vie*, citându-l pe N. Drăganu, între grafiile fără valoare fonetică.

5.5.1. Forma iotacizată *vie* în stilul bisericesc

Un aspect deosebit de important este faptul că forma iotacizată *vie* a verbului *a veni* se păstrează în textul biblic doar la Mt. 6:10 şi la Lc. 11:2, deci numai în rugăciunea *Tatăl nostru*. Într-un alt pasaj, la Mt. 10:13, acelaşi *ἐλθέτω* (TR: „*ἐλθέτω ἡ εἰρήνη ὑμῶν...*") este tradus în felul următor: „*Vină pacea voastră peste ea*" (RADU-GAL., BIBL. 1988). ES: „*şi de va fi casa destoinica, veni-va pace voastră...*" (LUTHER: „*und so es das Haus wert ist, wird euer Friede auf sie kommen*"). La Coresi: „*Şi de va amu fi casa destoinică, veni-va pacele voastre pre ei*". NTB 1648: „*Deci de va fi casa destoinică,veni-va pacea voastră spre ia*". *Biblia de la Bucureşti* este prima care traduce corect pasajul, printr-un conjunctiv cu valoare de imperativ: *Şi de va fi casa destoinică, vie pacea voastră spre ea*". Samuil Micu, în BIBL. 1795, probabil pentru a limpezi sensul, foloseşte conjunctivul clasic: „*Şi, de va fi vreadnică casa, să vină pacea voastră preste ea*". Nu ştim care este sursa acestui pasaj în BIBL. 1914, care traduce greşit, la fel ca în secolul al XVI-lea: *va veni* (idem BIBL. 1944). *Biblia* Nitzulescu redă corect, cel puţin cuvântul care ne interesează: „*Şi dacă este casa aceea vrednică, vie ururea voastră preste dânsa*" (idem NT 1913). Credem că este interesant să dăm aici cele două versete şi în traducerea insolită din BIBL. IEH. 2006: „*Să vină regatul tău*" (Mt. 6:10); „*Şi, dacă această casă merită, pacea pe care i-o doriţi să vină peste ea*" (Mt. 10:13).

Exemplul care ilustrează cel mai bine caracterul de diasistem al stilului bisericesc, în care varianta biblică trebuie să răspundă nevoii de comprehensiune, iar varianta liturgică să-şi păstreze caracterul conservator[7], se întâlneşte în NTCAT. Ştiind că limbajul biblic adoptat în alte texte decât cele ortodoxe are un caracter inovator, remarcăm în rugăciunea *Tatăl nostru* din această ediţie forma iotacizată, iar la Mt. 10:13 forma neiotacizată de conjunctiv: *să vină*, demonstrând că nici conjunctivul fără *să* nu mai pare a fi de actualitate Aceeaşi situaţie în BIBL. 1873 şi BIBL. CORN[1]. În TLN 2001, care are la bază BIBL. CORN. 1931: *vie* (cu nota: *să vină*) – *să vină*. La ANANIA: *vină* (în rugăciune), *să vină* (Mt. 10:13).

Remarcăm, aşadar, rezistenţa la inovaţie a pasajului din *Tatăl nostru* (iniţiativa izolată a mitropolitului Bartolomeu, pe care o mai găsim şi la BORGOVANU (în 1914), a rămas nepopulară), atât în versiunile ortodoxe tradiţionale, cât şi în cele catolice şi protestante. Versetul de la Mt. 10:13, trecând peste erorile de traducere, transpune acelaşi cuvânt în acord cu limba literară actuală: *(să) vină*, în timp ce Nitzulescu reia forma din BIBL. 1688: *vie*.

Ediţiile moderne ale *Bibliei* respectă norma contextuală (cu excepţia BIBL. ANANIA, unde s-a încercat o actualizare), ceea ce indică existenţa a două norme distincte: norma variantei liturgice (unde trebuie să mai remarcăm şi azi supravieţuirea unor forme arhaice ca *pre, mormânturi*) şi norma variantei biblice.

Vitalitatea formei *vie* este asigurată şi de graiurile care încă o păstrează, dar şi de literatură. Omului cultivat forma *vie* îi evocă versurile: „Trecut-au anii ca nori lungi pe şesuri/ Şi niciodată **n-or să vie** iară" (Eminescu, *Trecut-au anii...*), „Ce-au cuprins tot universul încap bine-n patru scânduri.../ **Or să vie** pe-a ta urmă în convoi de-nmormântare,/ Splendid ca o ironie cu priviri nepăsătoare" (Eminescu, *Scrisoarea I*) „Da' să vie neapărat" (Caragiale, *Căldură mare*). „Cuvine-se hirotonirea/ Cu harul cerurilor ţie/ Drept-vestitorule apostol/ Al unei vremi ce **va să vie**!" (Goga, *Apostolul*).

Aşadar, *să vie* este normă în secolul al XVI-lea, în secolul următor intră în concurenţă cu *vie*, în secolul al XVIII-lea *să vie* pierde teren în favoarea lui *vie*, iar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea este prezentă doar varianta *vie*.

[7] Asupra raportului tradiţie-inovaţie în traducerea Bibliei, vezi Munteanu 2008, p. 472 ş.u.

Forma *vie* se foloseşte în zone unde a dispărut din limbă sau are o arie restrânsă de circulaţie. Prin uzul său, în virtutea tradiţiei, forma poate fi considerată o formă de discurs repetat. Există zone în care ea a ajuns să fie neidentificabilă, însemnând, prin aceasta, că nu mai poate fi nici comutată[8] (cf. Coşeriu 2009, p. 55).

5.6. Cererea a treia: „Fie voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ"

Mircea (1995, s.v. *voie*) explică conceptul de *voie* prin trei pasaje biblice: omul cere în rugăciune să se facă voia Tatălui (Mt. 6:10); voia Tatălui este ca oamenii să se mântuiască (I Tim. 2:4), motiv pentru care a trimis în lume pe Fiul său, care face voia lui Dumnezeu (Evr. 10:7, 9). A cere să se facă voia lui Dumnezeu înseamnă a opta pentru o viaţă ca a îngerilor din cer (HRISOSTOM, p. 252). Sf. Ioan Gură de Aur vede şi în cererea aceasta o dimensiune intersubiectivă: „Domnul n-a spus: «Facă-se voia Ta în mine sau în noi», ci: «Facă-se voia Ta pretutindeni pe pământ» ... să nu mai fie nicio deosebire între pământ şi cer" (HRISOSTOM, p. 252).

5.6.1. Tradiţia textuală

A treia cerere din rugăciunea *Tatăl nostru* nu prezintă variaţii în textele greceşti, latineşti şi slavone: gr. *γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς*; lat. *fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra*; ***да бѫдетъ волıа твоѫ, іако на небеси и на земли***. Dacă în textele din vechile limbi de cultură nu există variaţii, ele apar în perioada medievală în traducerile în grai vernacular. În discuţia de faţă trebuie surprinse trei aspecte: traducerea conceptului *voie* şi traducerea imperativului.

Voie nu este un atribut exclusiv al divinităţii. Aşa se înţelege din II Tim. 2:26, unde se vorbeşte şi despre voia diavolului. Textul grecesc îl întrebuinţează pe *θέλημα*, redat în versiunile româneşti prin *voie* (< sl. ***волıа***). În unele pasaje retraduse în ediţiile moderne, BIBL. 1688, BIBL. 1795 şi BIBL. 1914 îl conservă pe *vrere* (Pildele lui Solomon 8:35, Iez. 18:23, Înţ. Sol. 16:25). *Vrere* (< lat. *volere*) nu apare niciodată în rugăciunea *Tatăl nostru*. Însă în LEX. MARD.

[8] Am avut prilejul să aud în localitatea Blandiana, jud. Alba, interpretarea lui *vie* ca feminin al adjectivului *viu*.

surprindem o epocă în care acesta se afla în concurenţă cu *voie*. Un termen ca ***изволєніє*** este explicat „vreare, voie” (p. 150). ***Волєю Бжїю*** apare tradus „cu voia lui Dumnezeu”. Ţinând seama de faptul că aromâna îl are doar pe *vrere*, iar la începuturile scrisului în limba română *vrere* şi *voie* se aflau în concurenţă, putem presupune că prin asemenea contexte s-a impus *voie*, prin transfer lexical direct.

5.6.2. „*Fie/facă-se* voia ta”

Într-o comunicare ţinută la Roma, Eugeniu Coşeriu aminteşte despre Eugen Ionescu următoarea întâmplare: întrebat de un jurnalist francez dacă el chiar crede că Dumnezeu există, scriitorul îi răspunde: „Non. Dien n’existe pas. Il est”. Am amintit acest lucru, căci asupra lui Coşeriu (2004, p. 43) a mai revenit o dată, explicându-l astfel:

> Diferenţa este că „a exista” sugerează un obiect în afara noastră, într-un loc în care l-ai putea constata. De altfel şi sensul etimologic al cuvântului *existere* înseamnă ‘a fi în afară’, a fi aici, a se prezenta. Pe când el spune că Dumnezeu nu este un obiect oarecare, pe care-l poţi pipăi, trebuie să-l simţi peste tot: şi-n tine, şi-n afară. „Il est”. Nu există aşa ca obiectul ăsta… Existenţa e totdeauna o judecată de relaţie, adică stabileşte că un obiect mintal, pe care-l ai, îl găseşti şi-n afara minţii şi-n afara conştiinţei.

Am adus în discuţie aceste distincţii ale lui Coşeriu, pentru a înţelege mai bine cererea a treia din rugăciunea *Tatăl nostru*, tradusă în perioada veche astfel: „Fie voia Ta, precum în cer aşa şi pre pământ”. A se cere ca voia lui Dumnezeu *să fie*, în cheia de interpretare coşeriană devine o aspiraţie la înfiinţarea voii divine în lume.

Norma, încă din primele texte româneşti, durând până către jumătatea secolului al XIX-lea, impunea utilizarea lui *fie* în cererea a treia. Pentru acest conjunctiv cu valoare de imperativ admitem un model slavon: ***да бѫдєтъ***, construcţie echivalentă cu imperativul (din verbul ***бъıти*** la prezent cu valoare de viitor, precedat de particula ***да***), prezentă în toate versiunile slave. Admitem prototipul slavon, dar nu putem şti dacă unele versiuni nu au avut ca model latinescul *fiat* sau forme slave moderne. Intrarea în sfera de influenţă a culturii greceşti, nemediată de slavonism, aduce o inovaţie în acest pasaj: *γενηθήτω*, aoristul lui *γίνομαι* este redat prin *să se facă*. Dificultatea găsirii unei formule adecvate reiese din formele oscilante ale traducătorilor într-o situaţie similară:

Geneza 1:3 apare astfel: *да бѫдет свѣтъ* (OSTROG), *Să să facă lumină* (BIBL. 1688), *Facă-se lumină* (Ms. 45, în MLD), *Să se facă lumină* (BIBL. 1795). Spre deosebire de acestea, Ms. 4389 urmează originalul slavon: *Să fie lumină*. Trebuie, aşadar, să presupunem un original grecesc sau descendenţa dintr-un prototip românesc cu original grecesc pentru toate pasajele similare din Rugăciunea domnească.

Biblia de la Bucureşti reflectă, în asemenea pasaje, două tradiţii diferite: una slavo-latină, conţinându-l pe *fie*, venind din *Noul Testament de la Bălgrad*, iar cealaltă de sorginte grecească, conţinându-l pe *facă-se*:

> Mt. 26:42: „A doa oară iară mearse şi Să rugă, zicând: Tatăl Mieu, de nu poate treace cest păhar să nu-l beau, fie voia Ta" (NTB 1648); „Iară a doua oară mergând, Să rugă, zicând: «Părintele Mieu, de nu poate treace acest păhar de la Mine, de nu voiu bea pre el, fie voia Ta»" (BIBL. 1688).
>
> Mt. 4:3: Atunci zise Lui diavolul: Să eşti Fiiul lui Dumnezău, zi petrii aceştiia să fie pâine (NTB 1648); Şi zise Lui diavolul: «De eşti Fiiul lui Dumnezău, zi pietrii aceştiia să să facă pâine»" (BIBL. 1688).
>
> Fapte 21:14: „Iară deaca nu-l putum pleca pre el, noi-l lăsăm, zicând: Fie voia lui Dumnezău" (NTB 1648); „Şi, neascultând el, am încetat, zicând: «Voia Domnului să să facă!»" (BIBL. 1688).

Exemplele sunt numeroase, dar noi ne oprim aici. Mai amintim şi un exemplu din debutul versetului de la Ps 108:15, în care *fie* din PS devine la Dosoftei *facă-să*. Cu toate că apare în secolul al XVII-lea în rugăciune (o găsim în secolul al XVII-lea la Stiernhielm şi la Smith), impunerea formei *facă-se* s-a făcut relativ târziu, căci autoritatea tipăriturilor lui Antim Ivireanul nu a lăsat loc de inovaţii în secolul al XVIII-lea: ea reapare la Veniamin Costachi şi se impune în acelaşi timp cu sintagma *pâinea cea spre fiinţă*.

Trebuie să remarcăm aici că labiala *f* apare nealterată în versiunile rugăciunii *Tatăl nostru* în pasajul de faţă. Versiunea din Codicele Todorescu este excepţia care confirmă regula: palatalizarea lui *f* în *fie* (*hie voie ta*), arată că a existat şi aici o influenţă a graiurilor, dar conştiinţa normei supradialectale a fost mai puternică, încă înainte de momentul 1750.

5.7. Cererea a patra: „Pâinea noastră cea spre fiinţă..."

5.7.1. Interpretare

Pasajul cel mai obscur al Rugăciunii domneşti este reprezentat de sintagma *ἄρτος ἐπιούσιος*. Dificultatea vine din faptul că acest termen este un *hapax*, în textul biblic având doar două ocurenţe (în cele două versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*). Origen observă că termenul *ἐπιούσιος* nu este utilizat de niciun grec învăţat, de unde trage concluzia că acesta a fost inventat de autorii celor două evanghelii care conţin rugăciunea, utilizându-l fără vreo deosebire de nuanţă (ORIGEN, p. 260). Unii teologi consideră că la data redactării celor două texte rugăciunea deja circula în mediile greceşti, aşa putându-se explica prezenţa aceluiaşi hapax în ambele versiuni neotestamentare (Douglas 1995, s.v. *Tatăl nostru*). Într-un studiu amplu, profesorul Eugen Munteanu (2008, p. 407-448) face o analiză amănunţită din punct de vedere hermeneutic şi lingvistic a sintagmei neotestamentare *panis quotidianus*. Cercetând drumul parcurs de acest concept în cultura europeană, domnia sa distinge cinci ipoteze interpretative în exegetica biblică, evidenţiind apoi două tipuri de interpretări: una de tip occidental (cu semnificaţie activă şi terestră) şi una de tip oriental-ortodox (cu semnificaţie speculativ-ascetică), menţionând că de multe ori aceste tendinţe coexistă (p. 421).

O contribuţie recentă, semnată de Chrys C. Caragounis (2014, p. 61-69), pe care ne-a semnalat-o filologul clasic Magda Mircea, pare să rezolve problema lui *ἐπιούσιος*: după biblistul pomenit, singura interpretare corectă a hapaxului este cea care pleacă de la compusul *ἐπί* şi *οὐσία*, celelalte fiind încercări forţate, care nu se susţin nici lingvistic, nici hermeneutic. Interpretarea corectă ar fi, aşadar, „pâinea necesară pentru subzistenţă", întemeiată lingvistic şi în consens cu majoritatea covârşitoare a interpretărilor patristice. Pâinea pe care creştinul o cere în rugăciune este necesarul zilnic – nici mai mult, nici mai puţin (a se vedea şi Pilde 30:8), atitudine care exclude grija zilei de mâine, în acord cu o altă poruncă biblică. Pe de altă parte, este subînţeleasă interpretarea mistică a pasajului, de vreme ce textul biblic vorbeşte de o hrană materială, necesară trupului, şi de o hrană spirituală, necesară sufletului.

Cercetarea lui Caragounis vine să confirme interpretarea pe care, acum mai bine de un mileniu, Chiril şi Metodie o dăduseră acestui termen, care în

acest fel l-au analizat şi l-au calchiat în slavonă. Interpretarea trebuie avută în vedere şi pentru simplul motiv că amândoi misionarii veneau din intelectualitatea bizantină, Chiril fiind un strălucit elev al patriarhului Fotie al Constantinopolului.

5.7.2. „Pâinea noastră cea săţioasă”

Determinarea *săţioasă* a pâinii din cererea a patra este cea mai veche opţiune de traducere în acest context, cu statut de normă în primele două secole de scris românesc. Atestarea ei în cele mai vechi versiuni româneşti, venite din provincii diferite, la doar câţiva ani distanţă, ne îndreptăţeşte să afirmăm că era în uz la acea dată şi avea caracter panromânesc. Ea apare în toate cele zece versiuni din secolul al XVI-lea conservate integral[9] şi în multe versiuni din secolul următor. Tradiţia aceasta dispare la sfârşitul veacului al XVII-lea, cauza fiind influenţa tiparului bucureştean: încă aflăm termenul *săţioasă* în CEASL. 1685, copiat de popa Pătru, în EV. 1686 (care poate fi copiat după *Tetraevangheliarul de la Războieni*), precum şi în CEASL. S. XVII (care nu reproduce versiunea din ceaslovul manuscris menţionat anterior). Nu am înregistrat nicio ocurenţă a sintagmei *pâinea noastră cea săţioasă* după 1700.

În româna veche, termenul *săţios* apare destul de rar. Potrivit DLR, *s.v.*, *săţios* este derivat de la *saţ* (< lat. *satium*) + sufixul *–os*. Sensul care ne interesează aici este următorul: „(Despre alimente) Care satură repede şi bine, care ţine saţ; nutritiv, hrănitor, substanţial, consistent, (învechit) săturăcios, săturător”. Exemplele din DLR sunt puţine, începând cu *Tatăl nostru,* rezultând că termenul nu e foarte popular. Examinând atestările sale din DLR, exclusiv culte, Munteanu (2008, p. 430) conchide că *săţios* „pare să fi fost creat tocmai în contextul acestei rugăciuni”, forma *de saţiu* folosită de Dosoftei părând un indiciu suplimentar al fragilităţii formei (p. 432). Verificând această ipoteză, am constatat frecvenţa formei negative *nesăţios* în româna veche, cu numeroase atestări în DLR: „1. negativ al lui săţios; care nu se simte (niciodată sătul), care nu are saţ la mâncare, la băutură; p. ext. lacom la mâncare, la băutură”. Exemplele vin din Coresi, Neculce, Sadoveanu etc. „(Regional; despre alimente)

[9] Versiunea din *Apocalipsul apostolului Pavel* păstrează doar invocaţia şi primele trei cereri. În secolul al XVI-lea ar putea fi plasat şi *Tatăl nostru* păstrat la Gruneweg (care a făcut ultima călătorie în Ţările Române înainte de 1600, dar şi-a redactat opera după această dată), cu toate că este greu de spus dacă el a obţinut versiunea în timpul călătoriilor sau a cules-o de la un român aflat în Lvov. V. supra, Martin Gruneweg.

Care nu satură, nu ţine saţ". Aici DLR nu dă niciun exemplu, cu toate că în *Cazania a doua* a lui Coresi am identificat două pasaje cu acest sens: „Datori sântem să însetoşem de aceasta dumnezeiască apă: de învăţătura mântuitoriului nostru şi Dumnezeu. Şi dragoste nesăţioasă să avăm către-însul" (CC^2, p. 191); „Cu fierbinte pohtire şi cu dragoste nesăţioasă cade-se" (p. 257). Răspândirea derivatului cu prefixul *ne-* dovedeşte că termenul era bine încadrat în limbă. Nu ar trebui, aşadar, să ne surprindă prezenţa termenului *săţios* în traducerea *Vechiului Testament* efectuată de Nicolae Milescu şi revizuită probabil de Dosoftei (Ms. 45). Termenul grecesc *δαψιλής* ('1. libéral, généreux, 2. abondant', BAILLY, s.v.) este echivalat în Ms. 45 astfel: 1 Mac. 3:30: *cu săţioasă mână* (sensul fiind mai clar redat în SEPT. NEC: *cu mână largă*, redând ideea de generozitate); 3 Mac. 5:31: *de saţiu mâncare* (SEPT. NEC: *ospăţ îmbelşugat*); cu valoare adverbială, acelaşi termen este echivalat prin sintagmele *cu de-ajunsu* (3 Mac. 5:2), *de ajuns* (Înţ. Sol. 11:7). Dacă în rugăciune sensul contextual este 'hrănitor, substanţial', în Macabei el înseamnă '1. generos, 2. îmbelşugat'. Profesorul Alin Mihai Gherman ne-a semnalat mai multe pasaje din *Evanghelia învăţătoare* de la Govora (1642) în care apar derivate de la *saţ*. Textul abundă în asemenea cuvinte; dăm aici câteva exemple: „nesăţioşi, de argint iubitori" (CAZ GOV., p. 167), „[sfinţii] lapte dulce şi săţioasă hrană dau sufletelor noastre" (p. 197), „nesăţioasă dragoste către Dumnezeu" (p. 214), „bucatele dulceţiei ceii nesăţioase" (p. 221), „[măcenicii] adăpaţ cu dragoste către însul nesăţioasă" (p. 336), „dulceaţa cea nesăţioasă, jeluită de îngeri" (p. 470).

Putem presupune că termenul *săţios*, derivat de la un cuvânt de origine latină, a circulat întotdeauna în graiuri. Pe lângă mulţimea atestărilor derivatelor, opinia noastră se sprijină pe două constatări făcute în decursul studierii versiunilor rugăciunii *Tatăl nostru*: 1. prezenţa termenului *săţioasă* în manuscrise şi în versiuni libere, la persoane puţin preocupate de problema limbii. Înclinăm să credem că forma *de saţiu* la Dosoftei se poate explica prin spiritul cărturarului moldovean, permanent căutător de mijloace expresive (Munteanu 2008, p. 174 ş.u.), dovadă stând şi alte inovaţii pe care învăţatul mitropolit le aduce în rugăciune; 2. apariţia lui *săţios* la mai mult timp după dispariţia din rugăciune a termenului susţine, de asemenea, explicaţia noastră. În stadiul actual al cercetării, este dificil de delimitat o arie de circulaţie a termenului *săţios*. Este însă deasupra oricărei îndoieli că, departe de a fi cult, *săţios* a pătruns din limba poporului în textul biblic.

În discuţia pe această temă, profesorul Eugen Munteanu (2008, p. 433-434) consideră drept cert modelul slavon al rom. *săţioasă*, care nu poate fi decât ***насѫщьнъ***. Cuvântul este socotit transparent din punct de vedere semantic („care saturǎ"), fiind invocat în acest sens MIKLOSICH, care îl explică, impropriu, prin „sufficiens", chiar dacă e dat ca echivalent al lui *ἐπιούσιος*. Eugen Munteanu arată că sl. ***насѫщьнъ*** a rezultat prin descompunerea gr. *ἐπιούσιος* în *ἐπί* „pe" şi un presupus adj. **οὔσιος* „care ţine de fiinţă", elemente echivalate „în mod automat prin material morfematic slavon": prep. ***на*** „pe" şi adj. ***сѫщьнъ*** „care ţine de fiinţă". Domnia sa continuă: „semnificaţia originară atribuită acestei creaţii lexicale pare să fi fost aproximativ «(necesar) pentru fiinţa (noastră omenească)»", dar „percepţia semantică «săţios» pare rezultatul unei opţiuni consensuale de tip interpretativ, şi nu etimologic".

În realitate avem a face cu două sensuri distincte, de aceea are dreptate profesorul Eugen Munteanu când pomeneşte o „semnificaţie originară" şi una „de tip interpretativ". Cu toate acestea, nu a fost oferită o explicaţie pentru alunecarea semantică de la „necesar pentru fiinţă" la „săţios". Cu excepţia lui Miklosich, care înregistrează în dicţionar o stare de fapt, căci chiar aşa era înţeles cuvântul la slavii de sud, cum vom vedea imediat, sensul sl. ***насѫщьнъ*** este explicat de dicţionare prin „ἐπιούσιος", fără a se spune întotdeauna ce se înţelege prin aceasta: e.g. DJAČENKO, ***насѫщный*** (*ἐπιούσιος*) „necesar pentru existenţă; indispensabil" (s.v.).

A sătura are o întreagă familie de cuvinte în slavonă (vezi SJS, de unde am preluat termenii şi traducerea): ***насытити*** „saturare, satiare, implere, replere" (forma perfectivă); ***насыщати*** „implere, satiare, exsatiare, saturare, pascere" (forma imperfectivă); ***насыщаниѥ*** „perceptio, saturatio"; ***насыщениѥ*** „satietas, saturitas, refectio, saturatio"; ***сытость*** „satietas, saturitas, cibi (pl.), satiatum esse", ***сытъ*** „saturatus, contentus"; ***сыть*** „satietas". Această familie de cuvinte se află şi în limbile slave moderne. Textele biblice slavoneşti abundă în asemenea forme, cu care cărturarii români erau familiarizaţi, întrucât utilizau în cult respectivele texte sau le traduceau. Dăm mai jos câteva exemple, însoţite de traducerea practicată în textele vechi româneşti, parţial urmând aparatul întocmit de Candrea în ediţia PS: Ps. 100:5: ***несытымъ сердцемъ*** (OSTROG) corespunde următoarelor traduceri: *nesăturatul cu înrema* (PS), *cu îrima nesătul* (PH), *nesătulul cu inema* PC[2], *nesăţios la inemă* (PD): Ps. 105:15: ***посла сытость в***

дш҃ахъ ихъ (OSTROG) - *tremese saţiu în sufletele lor* (PS); Ps. 132:15: **ниwаѧ є҃го насыщ҃ѳ хлѣба** (OSTROG) - *mêserii lui saturu-i de păre* (PS), *mişeii ei sătura-i-voiu de păine* (PD); Ps. 147:3: **тоукa пшєничнa насыщaa тѧ**, tradus prin *grasul grăului satură-te* în PS; toate psaltirile îl păstrează pe *a sătura*.

Termenul **насѫщьнъ** „pentru fiinţă" apare în textele slave doar în cererea a patra din *Tatăl nostru*, fiind un calc după *ἐπιούσιος*. Pe de altă parte familia lui **насъытити** este foarte populară, astfel încât era firească o atracţie paronimică între cele două lexeme. Această confuzie nu ar fi putut avea loc în epoca traducerii textelor biblice slave, când **ѫ** nota un *o* nazal. Mai târziu, evoluând la *ă* sau *u*, cuvântul în cauză a ajuns să fie notat chiar **насѹщный** sau **насъщный**. Apropierea de verbul **насъытити** s-a produs devreme, în epoca confuziei iusurilor la bulgari; o dovedeşte sintagma **хлѣбь насыщиний** „pâinea săţioasă" din *Ilovička krmčija* (1262), pe care MIKLOSICH o înregistrează sub verbul **насъытити** „satiare". Că aşa stau lucrurile ne-o dovedeşte şi grafia lui **насѫщьнъ** la Milescu: în textul destinat capelanului Th. Smith, incluzând notarea *Tatălui nostru* românesc şi slavonesc atât cu slove chirilice, cât şi greceşti, păstrat în autograf (v. Mihail 1996), autorul scrie **насъщнии**, respectiv *να σέςτνιη*. În sistemul de echivalare folosit de Milescu, slova *ε* redă chirilicul **ъ**, care avea valoarea *ă*. În aceeaşi epocă, în lexicoanele slavo-române descendente din lexiconul slavo-rusesc al lui Pamvo Berynda (1627) găsim grafia **насѹщный**, preluată din originalul lor rutean. Aşadar, sursa lui *săţioasă* trebuie căutată în textele medio-bulgare care-l conţin pe **насъщьнъ** (e.g. EV. KOHNO, f. 51^{v}), unele păstrându-se pe teritoriul României, e.g. EV. MS. V-30 de la BCU Iaşi, f. 38^{r} (descris de Linţa 1980, p. 15).

Considerăm, aşadar, că opţiunea interpretativă „săţios" este rezultatul unei atracţii paronimice care s-a petrecut în limba slavonă. Traducătorii români au redat fidel textul slavonesc de redacţie bulgară, căci ar fi fost nefiresc să traducă interpretativ într-o epocă în care se practica principiul literalităţii. Traducătorul ÎNV. 1642, grec prin naştere (v. Munteanu 2008, p. 445), a tradus într-un mod neobişnuit termenul grecesc: *Pâinea noastră cea ce tot iaste*. Probabil asemănător ar fi trebuit să sune şi redarea în româneşte a sl. **насѫщьнъ**, dacă ţinem seama de modul în care Mardarie Cozianul (LEX. MARD., p. 245) înţelegea unele cuvinte: **сѹщєє** (**сѫщєє**) „ceaia ce iaste acmu; adevărat"; **сѹщѹю** „pre cea ce iaste, pre pre cea adevărată", **сѹщєствo** „fire, adevericiune".

Circulaţia sintagmei tradiţionale *pâinea noastră cea săţioasă* a fost limitată de două evenimente cruciale pentru istoria culturii noastre: apariţia NTB 1648, în care traducătorii optau pentru *cea de toate zilele* (sintagma, cu o oarecare răspândire în Transilvania, era acum consacrată prin includerea într-un text de referinţă). Al doilea eveniment crucial este reprezentat de intrarea în viaţa cărţii româneşti a eruditului Antim Ivireanul, care reuşeşte să impună o altă sintagmă, datorită autorităţii de care s-au bucurat cărţile bucureştene în tot spaţiul românesc.

5.7.3. „Pâinea noastră cea de toate zilele"

Cea mai veche atestare a sintagmei *de toate zilele* vine din culegerea poliglotă de *Pater noster* pe care Hieronymus Megiser o tipăreşte în 1603. Aceeaşi sintagmă mai are câteva atestări în epocă, toate din Transilvania: o găsim într-o altă culegere poliglotă (BOCATIUS, 1614), apoi în copia bihoreană a *Molitvenicului* coresian (MOL. 1641) şi în catehismele calvineşti (CAT. 1648 şi CAT. 1656). În aceeaşi perioadă apare în NTB 1648, de unde rugăciunea e preluată şi reprodusă în texte calvine din epocă (PETR., 1672; VISKI, 1697); tot NTB 1648 stă la baza versiunii din CEASL. 1685, CEASL. 1696 şi SA, apoi trece în Muntenia şi este revizuită, fiind publicată în EV. 1682[a], BIBL.1688, MĂRT. 1691, EV. 1693, Ev. 1697, BUC. 1699. Publicarea textului NTB 1648, după revizie, în textele biblice şi liturgice munteneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea are un rol decisiv în răspândirea acestei sintagme în toate teritoriile româneşti. Altă serie de ocurenţe o reprezintă *Catehismul* lui Vito Piluzio (CAT. 1677), HARTKNOCH (1684) şi PÂN. PR. (1702), toate fiind înrudite între ele, prima şi ultima fiind lucrări catolice sigure. După cum se observă, cele mai vechi versiuni conţinând sintagma *de toate zilele* provin din Transilvania şi apar în texte de orientare confesională diferită (ortodoxă, catolică şi calvină), lucru care ar putea indica vechimea ei. Totuşi, ţinând seama de numărul mic de texte ajunse la noi, absenţa atestărilor sintagmei *de toate zilele* în Moldova şi Muntenia nu permite concluzii ferme cu privire la repartiţia ei teritorială.

Răspândirea iniţială a sintagmei în Transilvania sugerează existenţa unei surse occidentale, care nu poate fi decât lat. *quotidianus*. Tradiţia acestui termen în rugăciune începe cu *Itala*, însă Ieronim îl preferă în versiunea de la Matei a *Vulgatei* pe *supersubstantialis* (Munteanu 2008, p. 410-411). Versiunile latineşti umaniste optează pentru termenul *quotidianus* în ambele pasaje, lucru reflectat şi

în traducerile vernaculare husite (BIBL. OLOMOUC.: *vezdejší*) şi reformate (CAT. LUTHER, p. 9: *täglich*, CAT. HELTAI, f. 13^{v}: *mindennapi*), dar şi în cele catolice. Aşadar, aria lui *quotidianus* şi a echivalentelor sale în limbi vernaculare cuprinde tot Occidentul, fiind deci dificil de stabilit sursa lui în română.

Nu ştim de când datează sintagma *de toate zilele* în *Tatăl nostru*. Bazându-ne pe faptul că versiunea din NTB 1648 se apropie de versiuni româneşti mai vechi, am afirmat că sintagma din acest text nu reprezintă traducerea lui *quotidianus* din NT BEZA, ci provine dintr-o versiune cunoscută în regiune. Prima echivalare sigură a lui *quotidianus* cu *de toate zilele* vine din dicţionarul latin-român redactat de Corbea[10] (LEX. COR., s.v. *quotidianus*). În afară de rugăciune, singura ocurenţă a lui *quotidianus* în *Noul Testament* este la Iac. 2:15: „Dacă un frate sau o soră sunt goi şi lipsiţi de hrana cea de toate zilele..." (gr.: *τῆς ἐφημέρου τροφῆς,* NT BEZA: *quotidiano victu*, OSTROG: ***днєвныа пища***). În versiunile din secolul al XVI-lea ale Apostolului, traduse din slavonă, pasajul este redat astfel: *leşinaţi prespre zi de hrană* (CB), *lipsiţi fi-voru de hrana dzileloru* (CV), *lăsaţi de a zileei hrană fiind* (CP). Nici măcar traducătorii NTB 1648 nu dau traducerea exactă: „în toate zilele vor fi lipsiţi de hrană". Având model grecesc, BIBL. 1688 traduce exact: „lipsiţi de cea de toate zilele hrană".

Susţinând că *de toate zilele* este o opţiune veche, ne întemeiem, aşadar, pe două lucruri: în primul rând, pe constatarea că ea este uzuală în Transilvania la începutul sec. al XVII-lea, iar în al doilea rând pe faptul că, în celălalt pasaj din *Noul Testament* în care apare *quotidianus*, traducătorii NTB 1648 nu îl traduc prin *de toate zilele*. Trebuie admis că sintagma este mai veche şi că nu avem nicio posibilitate de a o data sau de a stabili limba-sursă.

NTB 1648 are un rol decisiv în impunerea sintagmei *pâinea de toate zilele*. Cum s-a văzut, versiunea bălgrădeană s-a răspândit nu doar în regiune (*Sicriiul de aur* al lui Ioan Zoba din Vinţ e o probă certă a autorităţii de care se bucura NTB 1648), ci trece şi în Muntenia: traducerea *Noului Testament* începută de egumenul Silvestru de la Govora şi continuată de cărturarii de la

[10] Cărturar braşovean care se pare că studiase la Academia movileană, fiind apoi secretarul voievodului Constantin Brâncoveanu şi colaboratorul episcopului Mitrofan, cu cheltuiala căruia a redactat lucrarea undeva în perioada 1691-1702 (Gherman, în LEX. COR., p. VI-VII). Pe lângă faptul că este autorul *Dicţionarului* şi al unei *Psaltiri în versuri*, Corbea a contribuit la apariţia unor tipărituri bisericeşti la Buzău, sub oblăduirea aceluiaşi episcop Mitrofan (Gherman 2010, p. 35).

Bălgrad este diortosită şi inclusă în prima *Evanghelie* românească şi apoi în prima *Biblie* integrală şi în lucrările ulterioare. Antim o preferă în textele semnate de el. În tâlcuirea Sfintei Liturghii, Ieremia Cacavela îi dă un înţeles duhovnicesc, întemeindu-se pe sfântul Ioan Damaschinul:

> ***Ѿче нашъ***, îndireptătoriul şi făcătoriul nostru, pâinea noastră acea den toate dzilele, dă noo astădzi, carea să tâlcuiaşte să fie svânta sângură Preceştenie, acea den toate dzilele, precum o tâlcuiaşte Ioan Damaschin, cartea a patra a pravoslavnicei credinţei, glava 90: arată sau pâinea acea a veacului celui viitoriu sau acea ce să mănâncă întru întărirea a fiinţei noastre fie cum va fi. Trupul Domnului, ***хлѣбъ насѹщнїй***, adecă pâinea acea a fiinţei noastre, cu bună socoteală poate să să cheame, şi aşea îndată dzice ***Ѿче нашъ***.

Din vremea lui Mihai Viteazul, sintagma *pâinea noastră cea de toate zilele* circulă până azi în paralel cu alte opţiuni interpretative, fiind mai stabilă tocmai datorită transparenţei semantice de care se bucură.

5.7.4. „Pâinea noastră cea de pururea”

La sfârşitul secolului al XVII-lea a survenit un eveniment cu influenţă directă asupra rugăciunii *Tatăl nostru*: începutul operei tipografice a eruditului ierarh Antim Ivireanul. El sau altcineva a introdus în rugăciune o nouă încercare de redare a celui mai obscur pasaj din rugăciune. Creaţia *săţioasă* putea ridica întrebări diortositorului riguros, variantele *de înfiinţare* şi *înfiinţată* (EV. 1682, EV. 1693) încercau, stângaci, să redea hapaxul grecesc, iar opţiunea *de toate zilele* nu avea o sursă ce corespundea originalelor greceşti şi slavoneşti. În aceste condiţii, la sfârşitul secolului al XVII-lea apare o altă echivalare, care va deveni rapid normă în spaţiul românesc, rezistând mai bine de un secol, iar în unele zone şi în anumite condiţii istorice chiar până azi: *pâinea cea de pururea*.

Această nouă încercare de echivalare a gr. ἐπιούσιος are ca sursă lexicoanele slavo-române din secolul al XVII-lea, reprezentând prelucrări după lexiconul slavo-rutean al lui Pamvo Berynda (1627). Sensurile pe care le găsim în aceste lexicoane sub ***насѹщный*** traduc al doilea sens din tipăritura kieveană (BERYNDA, s.v.) – *cel de pururea* (LEX. STAICU, 104^{v}), *cel de pururea, de toate zilele* (LEX. MOSC., 112^{r}, LEX. 1348, 38^{r}) sau primele două sensuri – *cel de*

pururea, de toate zilele sau cela ce iaste adevărat (LEX. 3473, 158^{r})[11]. De remarcat că al treilea sens din BERYNDA, inspirat de lat. *supersubstantialis*, a fost trecut cu vederea în traducerea românească. Descoperirea acestei echivalări în lexicoanele slavo-române descendente din BERYNDA şi prezenţa ei, ulterior, în tipăriturile antimiene, începând cu 1697, poate fi un indiciu al legăturii mitropolitului Antim cu şcoala de slavonie care dăduse, prin Daniil Panoneanul, o traducere a *Vechiului Testament* ce va fi folosită şi ea în definitivarea ediţiei BIBL. 1688 – unde prezenţa lui Antim este de presupus, în calitate de colaborator şi apoi succesor al lui Mitrofan.

Sintagma din rugăciunea *Tatăl nostru* este introdusă în DLR la sensul 4.b) al cuvântului *de*: „exprimă încadrarea unei acţiuni prin proiectare înspre un reper temporal; cu valoare de determinare sau de calificare temporală". Exemplele conţin sintagme ca *ziua de apoi*, *viaţă de veci*, *de pururea*. Reţinem cele două exemple care privesc problema de faţă: „*Stăpânul acestui pământ de pururea să fie biruitoriu asupra aceii case cu toate namestiile ei* (Varlaam, C. 71); *Pâinea noastră cea de pururea dă-ne noao astădzi* (*Abeţedar greco-rom*., Bucureşti, 1825, 22^{2}/4)" (DLR, s.v. *de*). O variantă a acestei sintagme este următoarea: „(Urmat de *a*, în legătură cu construcţii care indică o anumită modalitate statornică de încadrare a unei acţiuni) *Numai aceia pohtea şi numai întru aceia a petreace de-a pururea să nevoea* (Antim, *Predice făcute la praznice mari*, 1886, p. 12)". Mai remarcăm încă un sens: „(învechit, rar, urmat de *de*, în legătură cu construcţii care indică încadrarea nelimitată) *Şi n-au cum se priceştui cândva de de pururea păcatele lui* (Prav. Gov., 28^{v}/13)".

Reţinem din prezentarea cuprinzătoare aflată în DLR nuanţa de sens care diferenţiază sintagmele *de pururea* şi *de-a pururea*. Prima construcţie are valoare de determinare temporală, iar a doua este specializată pentru a preciza această determinare temporală, care este statornică. Pe la jumătatea secolului al XVIII-lea încep să apară grafii de felul ***дѣ пѡѕѡрѣ*** (în locul lui ***дє*** al lui Antim). Probabil construcţia *de pururea* începea să sune arhaic, ajungând astfel să se confunde cu *de-a*, mai frecvent în limbă.

[11] BERYNDA dă trei sensuri: „Насущный: [1] албо насущественны(й): тотъ которїй тои(ж) истности: тоестъ, нашей истности притрафлаючїй сѧ, и пригожїй: [2] кождоденный, повседневный. м(ф): б(с): фї. [3] на(д)истотны(й), и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е" (Puriayeva 2018, 300-301). Autoarea remarcă şi faptul că Petru Movilă a reţinut această interpretare în traducerea Rugăciunii domneşti din *Catehismul* publicat în 1645, unde găsim termenul *насущественный*, o echivalare a lat. *supersubstantialis*.

În fapt, autorul acestei opţiuni de traducere reda aici ideea care se găsea exprimată stângaci şi în ÎNV. 1642: *Pâinea noastră cea ce tot iaste*. De acest lucru ne convingem dacă examinăm statutul cuvântului *pururea* în limba veche. În limba epocii, *de pururea* echivalează un adverb sau adjectiv cu valoare temporală. Edificatoare este următoarea traducere din NTB 1648 (1 Tim. 5:23): *slăbiciunile tale ceale de pururea* (VUL: *frequentes*, TR: *πυκνάς*, OSTROG: ***частыхъ***), unde adjectivul din original exprimă o iteraţie. În traducerea *Vechiului Testament* din slavonă şi latină, efectuată de Daniil Panoneanul în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (publicată în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, v. MLD), *de pururea* apare destul de frecvent, redând termeni cu înţeles durativ: e.g. lat. *semper,* sl. ***присно*** 'totdeauna, veşnic' (Ieş. 25:30), lat. *jugis,* sl. ***вынѹ*** 'continuu' (Num. 28:6) (v. MLD). Şi scrierile lui Antim Ivireanul abundă în pasaje care conţin sintagma *de pururea*. Se pare că la el are ambele sensuri menţionate în DLR, după cum rezultă din următoarele exemple: „să să facă părtaşi cereştilor bucurii şi fericirilor celor de pururea" (ANTIM, p. 111), „de pururea pre dânsul să-l mărim şi să-l lăudăm" (p. 133). În Ps. 33:1: *Bine voiu cuvânta pre Domnul în toată vrêmea; pururea lauda lui în gura mea* (BIBL. 1688). La începutul *Liturghierului*, rugăciunea pe care o rosteşte preotul în faţa icoanei Născătoarei de Dumnezeu conţine cererea ***яви якѡ присно силѹ твою*** (LIT. 1715, p. 3), notată în slavoneşte în primele traduceri ale Sf. Liturghii, redată azi prin cuvintele: „*arată, precum de-a pururea, puterea ta*". Într-un dicţionar al echivalărilor biblice, *pururea* ar trebui să figureze alături de gr. *διαπαντός*, lat. *semper* şi sl. ***присно***.

În zilele noastre, sintagma *de-a pururea* se mai aude foarte rar, în cadrul unor slujbe speciale. La asemenea slujbe, cum ar fi Taina Cununiei, am observat tendinţa de a da o notă solemnă momentului prin interpretarea de către dascăl sau de către cor a rugăciunii *Tatăl nostru* în versiunea compusă de Ciprian Porumbescu (în locul clasicului Anton Pann). Un fapt cu totul surprinzător este supravieţuirea sintagmei în Basarabia, unde ea încă se menţine ca normă. În 1815, mitropolitul Gavriil Bănulescu tipărea la Chişinău *Liturghierul*, despre care s-a afirmat că reproduce versiunea rusească de la Kiev[12] (v. Popovschi

[12] Prin documentul sinodal de înfiinţare a tipografiei de la Chişinău, aceasta era pusă sub controlul strict al sinodului de la Moscova. Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni i se interzicea să publice alte lucrări în afara celor deja tipărite de sinodul moscovit. În fapt se interziceau cărţile româneşti, mitropolitul având

1931, p. 85). La o comparaţie sumară, am constatat că el reia de fapt una din ediţiile care descind din *Liturghierul* lui Antim Ivireanul. Conservarea rugăciunii *Tatăl nostru* în varianta antimiană pură se datorează, aşadar, condiţiilor istorice ale Bisericii din Basarabia, care o lungă perioadă de timp a fost lipsită de ediţii revizuite ale cărţilor de cult.

5.7.5. „Pâinea noastră cea spre fiinţă"

Sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului următor a însemnat apogeul şcolii de traducere de la Neamţ, care fusese organizată de stareţul Paisie Velicikovski. Rugăciunea înregistrează şi ea două modificări notabile. Cea mai importantă este noua variantă de traducere a sintagmei *ἄρτος ἐπιούσιος* prin *pâinea cea spre fiinţă*. Episcopul Ignatie al Huşilor ne sugerase, cu un deceniu în urmă, că această traducere trebuie să-şi aibă originea în şcoala paisiană. În adevăr, cea mai veche atestare vine din *Tâlcuirea la cele patru evanghelii a lui Teofilact* apărute în 1805 (TÂLC. TEOF., p. 51). Lucrarea fusese tălmăcită de Gherontie, neobosit traducător şi ucenic al stareţului Paisie Velicikovski, şi de ucenicul aceluia, viitorul mitropolit Grigorie Dascălul al Ţării Româneşti. Sintagma *pâinea cea spre fiinţă* se datorează, aşadar, traducătorilor filocalici nemţeni. Ce înţelegeau traducătorii prin această sintagmă ne arată comentariul la acest pasaj din TÂLC. TEOF. (p. 51), în traducerea lui Gherontie şi Grigorie: „*Cea spre fiinţă* zice pre cea de ajuns spre fiinţa şi starea noastră, şi leapădă pregrija cea pentru a doao zi. Încă şi Trupul lui Hristos Pâine este spre fiinţă, cu carele fără de osândă a ne împărtăşi ne rugăm".

Chiar dacă sintagma *spre fiinţă* se naşte în obştea Stareţului Paisie Velicikovski, ea nu a fost imediat adoptată. În AGHIAZM. 1814, Veniamin Costachi dă o versiune foarte apropiată de cea din *Ceaslovul* lui Antim Ivireanul. Nu mai este de mirare că apare aici forma sudică *greşalele*, care devenise normă supradialectală încă din secolul anterior. Că revizia nemţeană fusese însă receptată o dovedeşte redarea gr. *γενηθήτω* prin *facă-se*, întâlnită la Milescu şi

obligaţia să publice doar traduceri din slavonă: „5. Cărţile bisericeşti vor fi tipărite acolo în l. slavonă. Pentru aceasta, tipografia nu va lua ediţiile vechi sau oarecare altele, ci numai acelea nou corectate, ce ies de subt tipar din tipografia sinodală din Moscova: 6. în aceste reproduceri nu se admite nicio abatere – în conţinut şi cuvinte – de la ediţiile tipărite în tipografia sinodală; 7. în tipografia exarhicească se vor tipări cărţile bisericeşti şi-n l. moldovenească, traducerea cărora din slavoneşte trebuie făcută numai după aceleaşi cărţi sinodale" (Popovschi 1931, p. 82).

în BIBL.1688, dar dispărută din cauza impunerii normei antimiene. Această particularitate ne ajută să atribuim cu precizie dascălilor nemţeni versiunile de la începutul secolului al XIX-lea. Faptul nu este lipsit de importanţă: textul prelucrat în obştea de la Neamţ era, în părţile lui esenţiale, *Tatăl nostru* din cărţile de cult ale lui Antim Ivireanul (menţinându-se chiar şi sintagma *de pururea*), ceea ce demonstrează că norma antimiană era vie în Moldova.

Sintagma *spre fiinţă* apare în CEASL. 1816, apoi şi în celelalte tipărituri din epocă pe care le-am consultat: LIT. 1818, NT 1818 şi IST. SCR. 1824. Această nouă încercare de lexicalizare a celui mai obscur cuvânt din textul grecesc al rugăciunii s-a făcut sub influenţa curentului paisian, dar este semnificativ că Veniamin Costachi a adoptat-o şi a popularizat-o (în mod cert prin IST. SCR. 1824). Acest lucru nu este surprinzător: Iorga îl considera pe Veniamin Costachi unul dintre stâlpii acestei mişcări spirituale şi „ctitor al limbii noastre" (Iorga 1930, p. 212), iar inovaţia era în acord cu concepţia mitropolitului moldovean despre limbă, pe care a încercat să o primenească sistematic. Înnoirea textelor s-a făcut prin raportare constantă la originalul grecesc, după cum se vede din versiunea rugăciunii aflată în IST. SCR. 1824, care prezintă o fidelitate faţă de textul grecesc pe care rar o întâlnim în istoria rugăciunii. Faptele de limbă cu model grecesc sunt: *facă-să, spre fiinţă, datoriele, datornicilor, lasă, lăsăm* şi *aduce*.

Sintagma *spre fiinţă* a cunoscut o mare popularitate în următoarele decenii. Ea a fost adoptată deja într-un text didactic, ABC. 1826 tipărit la Buda (şi atribuit în mod fals lui Gheorghe Lazăr), apoi în MĂRT. 1827, iar peste câţiva ani o găsim în Muntenia, la Eufrosin Poteca. El a lăsat două versiuni ale unui *Catehism*: primul, păstrat în manuscris, era destinat descendenţilor şi bursierilor săi (după cum notează Rădulescu-Motru, nepotul său, în ed. CAT. POTECA[1]). Din examinarea lexicului rugăciunii constatăm că această versiune era redată probabil din memorie, căci conţine unele fapte de limbă tradiţionale: *de toate zilele, cel rău*. Câţiva ani mai târziu, Eufrosin Poteca publică traducerea *Catehismului* lui Platon al Moscovei, în prelucrarea grecească făcută de Dimitrie Darvaris. În Rugăciunea domnească din această tipăritură e prezentă sintagma *spre fiinţă*, care nu putea să apară independent de scrierile nemţene, fapt confirmat de prezenţa în aceeaşi versiune a termenului *viclean*, care întotdeauna a fost o opţiune moldovenească. *Catehismul* lui Eufrosin Poteca a avut două ediţii şi o difuzare largă, fiind distribuit prin parohii (Vârtosu 1937, p. 7).

La o examinare foarte sumară, am constatat că NT 1838, tipărit la Smirna, reia ediţia nemţeană din 1818. Faptul acesta este cu atât mai surprinzător, cu cât editorul notează în prefaţă că textul este „tipărit cu voia şi blagoslovenia Prea Sfinţiţilor Episcopi ai Prinţipatului Românііі, *după cel mai ales model, dat de Prea Sfinţia lor*" (s.n.). Este o confirmare a autorităţii de care se bucura şcoala de traducători de la Neamţ în epocă[13].

Îa 1850, sintagma *spre fiinţă* a fost cuprinsă în versiunea rugăciunii *Tatăl nostru* pe care Anton Pann avea să o pună în forme muzicale (vezi LIT. PANN, p. 30-31). Introducerea ei într-o versiune cântată în biserici la fiecare Liturghie i-a asigurat difuzarea, având azi statut de normă, alături de sintagma *de toate zilele*.

Azi sintagmele *spre fiinţă* şi *de toate zilele* coexistă. Fiind descendente directe sau indirecte ale sintagmei neotestamentare *ἄρτος ἐπιούσιος*, se poate spune că sunt în relaţie de sinonimie, amândouă exprimând ideea de pâine necesară existenţei. Chiar dacă prima este mai susceptibilă interpretărilor mistice, iar cealaltă celor telurice, nu credem că cele două opţiuni sunt marcate confesional. La o analiză semantică atentă, toate opţiunile textuale pot fi comutabile cu un determinant temporal, iar acesta nu va limita cu nimic posibilităţile hermeneutice ale pasajului. Toate pot fi interpretate drept prefigurare a Euharistiei, la fel cum toate pot fi privite ca referindu-se la necesarul zilnic de hrană materială. Ilustrativă în acest sens este istoria hermeneutică a sintagmei *panis quotidianus*, care din primele secole creştine până în contemporaneitate a cunoscut interpretări radical diferite. Acelaşi lucru s-a petrecut în spaţiul românesc, unde sintagma *de toate zilele* era interpretată mistic de Antim Ivireanul, dar şi de autorii unor catehisme catolice. Determinantul temporal al pâinii – cel mai predispus unei interpretări terestre – poate fi raportat la episodul din Ioan 4:15, unde femeia samarineancă îi cere lui Iisus apa vie *care este veşnică*, aceasta asigurându-i de fapt saţietatea. În această cheie de interpretare, transpunerile româneşti ale sintagmei *ἄρτος ἐπιούσιος* sunt pline de măiestrie,

[13] În epocă se mai găseau încă două ediţii neotestamentare, tipărite în 1817 şi 1819 de mitropolitul Bănulescu-Bodoni. În ciuda faptului că oglinda paginii este identică în NT 1703 (Antim) şi NT 1817 (Bănulescu), această a doua ediţie nu preia textul antimian, ci pe cel din *Biblia* de la Blaj, cu unele adaptări fonetice. NT 1819 reia ediţia din 1817, dar cu aranjare pe două coloane. Spre deosebire de acestea, NT 1818 este o revizuire consistentă a părţii neotestamentare din *Biblia* de la Blaj.

neaducând vreo vătămare deschiderilor interpretative: *pâinea cea săţioasă, pâinea cea de-a pururea, pâinea cea de toate zilele*.

Despre o diferenţă confesională, explicabilă mai degrabă istoric decât hermeneutic, putem vorbi doar azi: dacă sintagma *de toate zilele* este, prin vechimea ei, ecumenică, în sensul că a fost adoptată de toate confesiunile, *spre fiinţă* este folosită de obicei în spaţiul ortodox, fiind mai recentă: ea apare pe la 1800 în şcoala de traducere de la Mănăstirea Neamţ şi, prin autoritatea cărţilor traduse sau revizuite acolo, difuzate ulterior în tot spaţiul românesc, s-a impus rapid şi este predominantă în mediul ortodox.

5.8. Cererea a cincea: „Şi ne iartă nouă greşalele noastre..."

Conectorul dintre cele două propoziţii care formează cererea a cincea pune unele probleme de ordin teologic. Versiunea de la Matei conţine aici o propoziţie modală comparativă, în timp ce la Luca avem o cauzală. Coşeriu (2010, p. 11) consideră că versiunea de la Matei este cea autentică, văzând în pasajul de la Luca o incoerenţă dogmatică incompatibilă cu exigenţele rugăciunii ideale: *ὡς* 'aşa cum' este un angajament al credinciosului, asupra căruia se insistă şi în comentariul care urmează rugăciunii. În versiunea de la Luca, *καὶ γάρ* 'pentru că' implică cererea unui drept, fapt incompatibil cu credinţa ideală.

5.8.1. *A ierta – a lăsa*

Specificul limbii române ca limbă romanică stă şi în întrebuinţarea termenului *a ierta* în acest context. Cuvântul *a ierta* vine din lat. pop. *libertare* (derivat din *libertus* 'liberat din sclavie'). DA surprinde toată bogăţia acestui cuvânt, care în secolul al XVII-lea îşi păstra încă sensul etimologic: „a libera pe cineva din robie, a pune în libertate, a slobozi", iar exemplul este din Dosoftei, VS 100: „Robii şi-au iertat". Reţinem sensul IV „a nu pedepsi sau a ridica pedeapsa pentru păcatul, vina sau greşeala cuiva".

Atunci când se aplică principiul literalităţii, în acest pasaj apare verbul *a lăsa*. Echivalarea era frecventă în textele vechi. După cum explică profesorul Munteanu (2008, p. 87-88), ea rezultă printr-un calc de semnificat, traducătorul redând sensul primar al gr. *ἀφίημι* 'a lăsa' şi nepercepând sensul contextual 'a nu lua în seamă, a neglija'.

5.8.2. *Greşalele – greşiţilor/datoriile – datornicilor*

Traducând potrivit principiului literalităţii, unele versiuni conţin perechea *datorie – datornic* (gr. *ὀφείλημα – ὀφειλέτης*, lat. *debitum – debitor*, sl. **длъгъ – длъжникъ**), unde datoria, o metaforă a păcatului, face trimitere la pilda datornicului nemilostiv. Sensul lui *ὀφείλημα* în *Biblie* este economic, cu sensul religios găsindu-se doar în Rugăciunea domnească de la Matei (Coravu 2016, 235). Alte pasaje dau termeni echivalenţi: în comentariul rugăciunii (Mt. 6:14), cuvântul este înlocuit cu *παράπτωμα* '1. cădere, 2. greşeală', iar în relatarea vindecării slăbănogului din Capernaum se foloseşte termenul *ἁμαρτία* 'greşeală'. Chiar dacă *ὀφείλημα* 'datorie' şi *ἁμαρτία* 'greşeală' nu sunt sinonime în limbă, între ele s-a stabilit o sinonimie contextuală, căci au aceeaşi desemnare extralingvistică. Echivalenţa este stabilită deja de evanghelistul Luca, cel care în primul element al perechii îl foloseşte pe *ἁμαρτία*, iar în cel de-al doilea se serveşte de participiul prezent *ὀφείλων* al verbului *ὀφείλω* 'a fi dator'. Dacă versiunile din limbile vechi de cultură au rămas fidele originalului, unele traduceri vernaculare au armonizat cele două versete biblice, cu atât mai mult cu cât în versetul care urmează rugăciunii, la Mt. 6:14, este explicitată analogia *datorie – greşeală* astfel: „Că de veţi ierta oamenilor greşealele lor, ierta-va şi vouă Tatăl vostru Cel ceresc" (BIBL. 1988). Probabil sub influenţa acestui verset s-a ajuns la înlocuirea celor două cuvinte în rugăciune, opţiune interpretativă care se va generaliza în textele husite şi reformate.

Cele mai vechi versiuni româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* conţin cuplul *greşalele–greşiţilor*. După Al. Niculescu (2002, p. 112), modelul acestei opţiuni de traducere trebuie să fie german sau maghiar, putând fi pusă în legătură cu germ. *Schuld* sau cu magh. *vétek* „peccatum" şi *vétkes* „păcătos". Noi înşine am susţinut că sursa lui trebuie să fie un text slav modern de sorginte husită. Chiar dacă apelul la versiunile vernaculare explică satisfăcător prezenţa celor doi termeni, ambele ipoteze sunt hazardate, căci ele nu se sprijină pe alte date. I. Gheţie şi Al. Mareş afirmaseră cu prudenţă – şi cu justeţe, observăm acum – că nu se cunoaşte originea acestei traduceri la Coresi, fiind posibil „să-şi datoreze prezenţa influenţei exercitate de o versiune românească mai veche a *Tatălui nostru*, cu care traducătorul era deprins" (Gheţie/Mareş 1985, p. 332).

Examinarea versiunilor din secolele al XVI-a – al XVII-lea ne arată că traducerea *greşalele – greşiţilor* era deja normă în spaţiul românesc, lucru care

dovedeşte vechimea acestei opţiuni; termenul *greşit,* un derivat postverbal prin care limba română şi-a îmbogăţit lexicul religios, reprezenta deja o echivalare curentă în *Psaltirea Hurmuzaki*. La momentul de faţă nu se poate spune cu certitudine dacă *greşalele – greşiţilor* reprezintă o traducere interpretativă din limbile vechi de cultură, datorată poate popularelor ocinaşe cu tâlc medievale care au circulat şi la noi în slavonă[14], sau o traducere literală după o versiune vernaculară occidentală. Vechimea acestei opţiuni de traducere şi prezenţa ei alături de alţi termeni cu model slavon cert ne determină să considerăm veridică prima variantă, lucru care ne duce cu gândul imediat la faptul că şi *Psaltirea Hurmuzaki* are la bază o versiune slavonă comentată. Trebuie precizat faptul că acest tip de echivalare se găseşte şi în cea mai veche versiune albaneză, datând tot din sec. al XVI-lea, cu model latinesc şi care pare a avea o tradiţie mai veche (v. Vătăşescu 2016, p. 203-205).

Greşit (derivat de la *a greşi*), potrivit DLR are două sensuri: „(cu înţeles activ) care a greşit, vinovat (faţă de cineva); (cu sens pasiv) care a fost făcut, pus etc. la loc greşit". Verbul *a greşi* are un prim sens întâlnit în limbajul religios: „a păcătui, a face o acţiune rea faţă de Dumnezeu; p. ext. a face o acţiune rea faţă de cineva". Aici DLR face şi o precizare importantă: cuvântul a venit din slavonă, unde avea sensul 'a păcătui'. Sensurile celelalte ale termenului vin din limbile slave moderne. Cuvântul era bine înrădăcinat în româna veacului al XVI-lea, chiar postverbalul *greşit* fiind întrebuinţat frecvent în textele rotacizante, ceea ce ne face să ne gândim din nou la o tradiţie a acestor echivalări. Procedeul schimbării valorii gramaticale în PH este frecvent, după cum constată autorii studiului lingvistic, p. 75. În unele situaţii, *greşit* apare alături de *greaşnic*: „Frânge braţul greşitului şi hicleanului" (Ps. 9:36). În acelaşi psalm avem slavonismul *greaşnic*: „Întoarce-se-vor greaşnicii întru iad" (v. 18); „lăudatu e greaşnicul în pohta lui" (Ps. 9:24). Ps. 144:20: „Ţinre Domnul toţi ce iubesc el şi toţi greşiţii piiarde-i-va".

Lexicalizarea lui *greşit* (căci *păcătos* nu putea mulţumi pe traducătorul în căutarea unei forme prin care să exprime mai bine ideea de „om căzut în păcat") s-a făcut mai devreme în limbă, fapt demonstrat de întrebuinţarea sa curentă în rugăciune în secolul al XVI-lea. În *Psaltirea Hurmuzaki*, *greşit* 'păcătos' apare

[14] În traducerea *Ocenaşului cu tâlc*, datând de la înc. sec. al XVII-lea, publicată de M. Georgescu, *datoria* din rugăciune este redată în comentariu prin *păcat*: „ne iartă datoriile [...]: cum ai zice să ne ispovedim păcatele". V. şi „sfânta pâne [...] celor greşiţi le va fi de amar" (OCENAŞ, p. 75).

de două ori (7^{r}_{18}, 122^{v}_{17}), în paralel cu slavonismul *greaşnic*: *Frânge braţul greşitului şi hicleanului* (Psalmul 9, 36, PH 7^{r}_{18}), iar mai departe: *Întoarce-se-vor greaşnicii întru iad* (Ps. 9, 18, PH 6^{r}). Prezenţa termenului ar putea sugera obişnuinţa utilizării lui în context, cel puţin în cazul rugăciunii *Tatăl nostru*.

Cuplul *păcatele – păcătoşilor* pare a avea o oarecare răspândire, în ciuda faptului că este o variantă nefericită, *păcătos* neputând fi raportat la om, ci numai la Dumnezeu. El apare la sfârşitul secolului al XIX-lea, iar motivaţia lui nu poate fi decât latinistă.

Când traduce fidel, tălmăcitorul optează pentru cuplul *datoriile – datornicilor*, cum este cazul versiunii lucane din *Tetraevangheliarul* lui Coresi. Nu există date care să ateste circulaţia pe scară largă a acestei opţiuni, dar ea va fi prezentă mai târziu în texte biblice cu autoritate (lucru firesc, ţinând seama că traducerile biblice au fost făcute mai degrabă literal), asigurându-i o oarecare difuzare. Potrivit DLR, *dator* şi *datornic* au un sens comun: „(învechit; în religia creştină) persoană care se face vinovată pentru o greşeală săvârşită". *Datorie*: „(învechit; în religia creştină) încălcarea obligaţiilor faţă de Dumnezeu; p. ext. greşeală". DLR atestă aici că *dator, datornic* şi *datorie* au căpătat independenţă faţă de context.

5.8.3. *Greşalele* în stilul bisericesc

După Gheţie (1975, p. 140-141) şi Chivu (1997, p. 13), forma *greşalele* reprezintă o veche normă fonetică de tip muntenesc, generalizată prin tipăriturile bisericeşti din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Durificarea lui *ş* era prezentă la Coresi, dar nu şi în textele ardeleneşti din secolul al XVII-lea (vezi *Catehismul Marţian*, *Ceasloveţul* sau *Catehismul* de la 1648). Apare însă în *Ceaslovul* lui Antim Ivireanul din 1715. Trebuie să spunem aici că cele mai multe versiuni ortodoxe de azi se diferenţiază doar prin câteva elemente fonetice minore, modificarea semnificativă (la nivel lexical) constând în înlocuirea sintagmei *pâinea cea de-a pururea*. Acest fapt ne îndreptăţeşte să credem că impunerea formei sudice *greşale* are ca izvor opera tipografică a lui Antim Ivireanul. Chivu (1997, p. 13) remarcă faptul că *greşale* a fost înlocuit, în ultimele versiuni biblice ale *Tatălui nostru*, cu *greşeli*. Cu toate acestea, versiunile oficiale ale Bisericii Ortodoxe şi cărţile de cult continuă tradiţia vechii norme sudice (ex. BIBL. 1914, RADU-GAL., LIT. STR.). Mai mult, asistăm la o

revitalizare a acestei forme: Mitropolitul Bartolomeu optează pentru ea, motivându-şi alegerea: „Limba impune o diferenţiere semantică a acestui plural. Spre deosebire de greşeli, care sunt simple erori sau abateri de la normă, greşalele înseamnă încălcarea datoriilor morale pe care oamenii le contractează nu numai faţă de Dumnezeu, ci şi de semenii lor, atât prin răul pe care-l fac, cât şi prin binele pe care nu-l fac” (ANANIA, nota *d* la Mt. 6:12). Altfel spus, contextul este chemat să actualizeze în text sensul său. Am observat oscilaţia între *greşale, greşeale* şi *greşeli* în LIT. IAŞI 2004: *greşalele* înregistrează cinci ocurenţe, *greşealele* de trei ori, în rest avem *greşelile*.

5.9. Cererea a şasea: „Şi nu ne duce pe noi în ispită”

5.9.1. Repere filologice şi exegetice

Transformările acestei cereri nu sunt semnificative, reflectând nu orientări hermeneutice inedite, ci dinamica lexicală a limbii române în decursul istoriei sale. Pentru înţelegerea problemelor pe care le pune cererea a şasea, vom avea în vedere şi câteva interpretări patristice ale rugăciunii.

În privinţa interesului pe care această cerere l-a suscitat de-a lungul timpului, ea rivalizează, probabil, cu discuţiile pe marginea *hapax*-ului ἐπιούσιος din cererea a patra. Problema e cu atât mai dezbătută azi, când în Biserica Catolică se discută despre posibilitatea adaptării acestei cereri, lucru care a determinat apariţia unui număr semnificativ de publicaţii pro sau contra. Despre ce este vorba? Pasajul grecesc sună astfel:

καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν

Pasajul de faţă este o secvenţă fără ascunzişuri în limba greacă: creştinul îl roagă pe Dumnezeu *să nu-l ducă* în încercare. Forma μὴ εἰσενέγκῃς reprezintă aoristul conjunctiv activ al verbului εἰσφέρω, care înseamnă ‘a băga pe cineva sau ceva’ (Luc. 5:19), ‘a aduce în’ (Evr. 13:11), ‘a duce în’ (Mat. 6:13) (CARREZ-MOREL, s.v.). Temele verbale ale conjunctivului au rolul de a exprima nu timpul, ci aspectul (*Aktionsart*); astfel, aoristul marchează aspectul momentan, în opoziţie cu prezentul, care exprimă durata (v. Ştef 1986, 126). Prepoziţia εἰς arată direcţia şi înseamnă ‘la, în, către’ (CARREZ-MOREL, s.v.).

Sensul verbului devine şi mai clar din analiza modului în care s-a format: prefixul εἰς, care indică direcţia, s-a ataşat la verbul φέρω ‘a purta’, căpătând sensul indicat mai sus.

Celălalt termen care pune probleme este πειρασμός, tradus de obicei prin ‘ispită, încercare, probă, test’. Termenul πειρασμός este neutru, contextul indicând dacă acesta primeşte o conotaţie pozitivă sau negativă.

Adevărata dificultate a acestui pasaj este de ordin exegetic: dacă cerem de la Dumnezeu să nu ne ducă în ispită, înseamnă că şi Dumnezeu poate să ispitească. Or, în epistola Sf. Iacov (1:13) citim: „Nimeni să nu zică, atunci când este ispitit: De la Dumnezeu sunt ispitit, pentru că Dumnezeu nu este ispitit de rele şi El însuşi nu ispiteşte pe nimeni” (BIBL. SIN.). De aici începe controversa. S-au invocat, pe bună dreptate, pasaje din *Vechiul Testament* în care Avraam este pus la încercare de Dumnezeu. În mod paradoxal, scriitorii bisericeşti din primele secole nu au resimţit o contradicţie aici. Din ediţia critică a *Noului Testament* grecesc (BIBLIA GRAECA) rezultă că *cererea a şasea a Rugăciunii domneşti nu a cunoscut nicio modificare în papirii şi manuscrisele biblice din primele veacuri*.

Textul rugăciunii *Tatăl nostru* de la Matei apare prima dată reprodus în *Didahie*, scriere apostolică datată în anii 50-70 p. Chr. (PSB 1, 20), în forma prezentă în *Noul Testament*. Dar transmiterea acestei scrieri prin manuscrise târzii ar putea conduce la opinia că ea oferă o versiune deja standardizată. *Didahia* atestă şi practica rostirii de trei ori pe zi a Rugăciunii domneşti (v. textul în PSB 1, 29).

Policarp al Smirnei, care a fost sfinţit episcop de Sf. Ioan Evanghelistul, menţionează cererea a şasea din rugăciune în epistola pe care o adresează filipenilor (7.2, v. PSB 1, 211). Faptul este de o importanţă deosebită, întrucât autorul nu redă întocmai pasajul, ci îl pune în vorbire indirectă, atestând deplina familiaritate cu rugăciunea – a sa şi a destinatarilor săi:

> De aceea părăsind deşertăciunea celor mulţi şi învăţăturile false, să ne întoarcem la *cuvântul care ni s-a predat dintru început* (s.n.), „priveghind în rugăciune”, stăruind în posturi, cerând în rugăciunile noastre către Dumnezeu, Cel ce vede toate, *„să nu ne ducă în ispită*” [αἰτούμενοι τὸν παντεπόπτην θεὸν μὴ εἰσενεγκεῖν ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, v. LOEB, 292], că a zis Domnul: „Duhul este osârduitor, iar trupul neputincios.”

Despre această scrisoare avem la Sf. Irineu de Lyon următoarea apreciere: „o scrisoare foarte puternică, din care cei care vor şi au grijă de mântuirea lor pot cunoaşte credinţa şi predica adevărul" (PSB 1, p. 205). Metzger (1988, p. 59) afirmă că Sf. Policarp era familiarizat cu evangheliile şi epistolele, lucru care nu trebuie să ne surprindă, de vreme ce – după mărturia lui Irineu de Lyon (PSB 1, 204) – îi cunoscuse personal pe apostoli şi se bucura de o mare autoritate ca învăţător, fiind el însuşi autor de epistole destinate să întărească noile comunităţi creştine.

Receptarea patristică a pasajului a făcut obiectul a numeroase exegeze şi sinteze în ultimii ani (în limba română, v. Vlad 2005); ne vom limita la a spune că marii sfinţi şi scriitori bisericeşti din primele secole – Ioan Hrisostom, Origen, Ieronim, Ambrozie, Augustin, Ciprian al Cartaginei, Chiril al Ierusalimului, Grigorie de Nyssa etc. – au lăsat comentarii la Rugăciunea domnească.

Comentând episodul ispitirii lui Iisus, Sf. Ioan Hrisostom vorbeşte despre importanţa ispitirii (probei, încercării), având ca exemplu pe Iisus, care le-a învins ca om, încât omul să se încredinţeze că este înzestrat cu daruri ca să lupte (sublinierile ne aparţin):

> Lucru minunat este că [Hristos] a fost dus de Duhul; că aşa spune evanghelistul, că Duhul L-a dus în pustie. Aceasta, pentru că Hristos a făcut şi a suferit totul *pentru învăţarea noastră*; a primit să fie dus şi în pustie şi să lupte cu diavolul, ca fiecare om botezat să nu se tulbure dacă după botez suferă încercări şi ispite mai mari la care nu se aştepta, ci să îndure totul cu curaj, ştiind că tot ce i se întâmplă e firesc să i se întâmple. *De aceea ai luat arme, nu să trândăveşti, ci să lupţi!* De aceea nici Dumnezeu nu opreşte încercările şi ispitele care vin peste tine după ce te-ai botezat: în primul rând, ca să cunoşti că prin botez ai ajuns cu mult mai puternic; în al doilea rând, ca să rămâi smerit şi să nu te mândreşti cu măreţia darurilor primite la botez, pentru că încercările pot să-ţi înfrângă cerbicia; în al treilea rând, ca vicleanul diavol, care pune încă la îndoială îndepărtarea ta de el, să se încredinţeze, prin încercările la care te supune, că l-ai părăsit depărtându-te definitiv de el; în al patrulea rând, ca să ajungi, prin încercări, mai tare chiar decât fierul; în al cincilea rând, ca să capeţi o dovadă evidentă a visteriilor încredinţate ţie (XIII, 1, în PSB 23, 153).

Autorul consideră necesar să invoce şi îndemnul din Mat. 26:11: „«Rugaţi-vă ca să nu intraţi în ispită», adică «Iisus nu S-a dus în pustie că a vrut să Se ducă, ci că a fost dus de Duhul potrivit unei rânduieli dumnezeieşti,

lăsându-ne să înţelegem să nu ne băgăm singuri în încercări, ci să le înfruntăm cu curaj atunci când suntem târâţi în ele»". Şi continuă: „«Rugaţi-vă să nu cădeţi în ispită, că duhul este osârduitor, iar trupul neputincios»: Chiar dacă ai vrea să dispreţuieşti moartea, spune Hristos, nu vei putea, atâta vreme cât Dumnezeu nu-ţi întinde mână de ajutor; că trupul trage în jos mintea" (XIII, 1, în PSB 23, 154).

Că Dumnezeu îl poate încerca pe om afirmă şi Sf. Vasile cel Mare: „Domnul, Cel care rânduieşte toate cu măsură, nu ne pune la încercări mai mult decât îngăduie puterile noastre, ci încearcă ocazional pe cei ce luptă pentru credinţă, fără să îngăduie să fie ispitiţi mai greu decât le este puterea; El amestecă cu măsură lacrimile cu băutura (Ps. 79:6) celor care trebuie să arate dacă în timpul suferinţelor păstrează pentru Dumnezeu recunoştinţa la care are drept" (Ep. 219, în PSB 12, p. 451-452).

În viziunea creştină, ispita îşi are locul ei: unde este *exerciţiu* (gr. ἄσκησις, asceză) vine şi *încercarea* sau *proba* (πειρασμός, ispită), dar aceasta este depăşită dacă există *trezvie* (νήψις). Îndemnul la trezvie, care a dat în ascetica răsăriteană un mod de a fi – părinţii niptici, se întemeiază pe îndemnul din 1Petr. 5:8: „Fiţi treji (νήψατε), privegheaţi (γρηγορήσατε). Potrivnicul vostru, diavolul, umblă răcnind ca un leu, căutând pe cine să înghită. [...] Iar Dumnezeu a tot harul [...] vă va întări, vă va împuternici, vă va face neclintiţi". Însă îndemnul la priveghere a însoţit întotdeauna, în *Evanghelie*, avertismentul de a nu cădea în ispită (e.g. Mat. 26:41).

Cum a fost receptată în vechea cultură românească cererea a şasea din *Tatăl nostru*? Comentariile se găsesc în catehisme, mărturisiri de credinţă şi omilii; ne vom opri la trei dintre ele. În ÎNV. 1642, 27^{r}: „Ci nu duce pre noi în ispită, ce izbăveaşte pre noi de hitlianul. Aicea cearem de la Dumnezeu ca să nu ne dea în mânile diavolului să ne facă răotate". Mai amplu este însă textul din PRAV. MĂRT. 1691 (130), a cărui autoritate în vechea cultură românească este cunoscută:

> Care iaste a şasea cearere? Răspunsul: Şi nu ne băga pre noi în ispită. Întâiu rugăm pre Dumnezeu să fim slobozi de toate bântuialele şi de nu iaste cu putinţă a fi într-alt chip, măcară den bântuialele cari prisosesc puterile noastre să ne izbăvească harul Său. Detr-aceastea unele vin de la lume, de la diavolul şi de la carne, şi ne îndeamnă spre a păcătui. Altele vin de la tirani carei bat cu război beseareca lui Dumnezeu cu minciunoase cazanii, cu pohlibuituri (adecăte

> ciocotneţii) şi cu cuvinte amăţitoare, cu minuni mincinoase, cu făgăduinţe de băgăţie şi de slavă, şi mai pre urmă de toate cu tiranie, cu necazuri şi cu nevoi, cu jafuri şi cu răpituri de averile altora, cu ocări şi cu altele aseamene acestora toate aceastea şi în zilele noastre le ispitim. Aşijderea rugăm pre Dumnezeu la această cearere de s-ar întâmpla să păţim şi măcenie pentru numele Lui cel sfânt şi pentru Sfânta Besearecă, mireasa Lui, şi pentru adevărul *Evangheliei* Sale, să ne întărească cu harul Său, ca să putem să răbdăm cu tărie şi cu bărbăţie caznele care ne-ar da până la sfârşit şi la ceriuri să luom cununa măceniei şi să nu lase să păţim ceva care să prisosească puterile noastre.

Influenţa PRAV. MĂRT. 1691 se vede în *Învăţătura* scrisă de Antim Ivireanul, care explică cererea a şasea astfel: „Şi nu ne duce pre noi în ispită: Prin rugăciunea aceasta cearem de la Dumnezeu să nu ne ducă la ispita lumii şi a diavolului şi a trupului, pentru că într-aceaste trei ispite să cuprinde tot fealiul de ispită. Ci păzindu-ne de aceastea, vom fi păziţi de toată altă ispită”.

5.9.2. Traducerile româneşti. Seria *a (a)duce – a băga*

Respectul pentru textul biblic, care îşi găseşte deplina expresie în aprecierea ieronimiană despre Scriptură – „ubi et ordo verborum mysterium est”, se reflectă şi în literalismul care a dominat practica traducerii textului sacru de-a lungul secolelor. Am remarcat mai sus că cererea a şasea nu conţine variaţii în textele biblice din primele secole creştine. În versiunile româneşti, gr. εἰσφέρω a fost tradus în acest pasaj în trei feluri de-a lungul timpului: *a duce*, *a aduce*, *a băga* (în slavonă, la Mat. 6:13 apare **нє ввєди**). Ca şi în alte cazuri, surprinde BIBL. 1688, care conţine verbul *a băga* în versiunea de la Luca. Echivalarea *a băga* nu este rară în BIBL. 1688, ea corespunzând mai multor verbe din NTB 1648: în Fapte 17:20, NTB 1648 întrebuinţează verbul *a aduce*, iar BIBL. 1688 – *a băga*; la Evr. 13:11: *a duce*/*a băga*. Nu ştim cine a optat pentru *a băga* în BIBL. 1688 (inclusiv în rugăciunea de la Luca). Prezenţa aceluiaşi verb în PRAV. MĂRT. 1691, care ştim că este tradusă de Greceanu, ne-ar putea duce la concluzia că în BIBL. 1688 el a operat modificarea respectivă. Dar *Tatăl nostru* din PRAV. MĂRT. 1691 este preluat din BIBL. 1688, cum dovedeşte fără urmă de îndoială prezenţa sintagmei *de toate zilele*, care acolo avea drept sursă NTB 1648. Ştim însă că *a băga* apare de trei ori în versiunile Rugăciunii domneşti date de mitropolitul Dosoftei (DOS. LIT. 1679, 91-92; DOS. LIT. 1683, 21^{v}; DOS. MOL. 1681, 40^{r}), cărturar a cărui legătură cu ediţia BIBL. 1688 devine tot mai sigură.

Este surprinzătoare răspândirea lui *a aduce* în versiunile moldoveneşti. Termenul apare prima dată la STROICI (1594), apoi la MILESCU/SMITH (1669), iar mult mai târziu reapare la Veniamin Costachi (IST. SCR. 1824, 184). Lucrul curios în aceste echivalări este că toate vin din Moldova, apar izolat, la mare distanţă în timp unele de altele, ultimele două având sursă grecească. Am presupune că Nicolae Spătarul i-a furnizat lui Smith o traducere nouă, dar Zamfira Mihail (2009, 15-39; 2014, 298-299) dovedeşte convingător că Milescu a redat din memorie textul. După Coşeriu (1994, p. 53), ea ar putea reflecta o versiune prezentă în graiurile nordice. Această particularitate nu se găseşte însă în versiunea de tip nordic culeasă de Gruneweg pe la 1600.

5.9.3. Seria *ispită – năpastă* şi sursa celui mai vechi *Pater*

Cele mai vechi versiuni româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* prezintă sinonimia *ispită – năpastă*. Termenul **напасть** cu sensul ‘ispită’ este rar în textele slavone, fiind concurat în acest pasaj al rugăciunii de **искѹшєнїє**. Raritatea primului termen se reflectă şi în traducerile româneşti, unde *năpastă* apare de obicei prin transfer lexical direct. Dacă *năpastă* nu poate avea decât o sursă slavonă cu **напасть**, în cazul opţiunii *ispită* posibilităţile sunt mult mai mari, putând fi rezultatul traducerii din orice limbă veche sau modernă; doar cunoaşterea epocii în care s-a tradus textul poate oferi un indiciu în stabilirea sursei. În redacţia medio-bulgară există o familie de versiuni care-l prezintă pe **искѹшєнїє** în loc de **напасть**: EV. VRAŢA (148), EV. KOHNO (51^{v}) şi EV. MS. V-30 de la BCU Iaşi (38^{r}). *Tatăl nostru* românesc se apropie de aceste versiuni slavoneşti de la Matei prin trei particularităţi: *pâinea săţioasă – ispită – viclean.* Însă cel mai important indiciu că versiunile româneşti rezultă din familia de manuscrise menţionată este prezenţa traducerii *pâinea săţioasă*, care nu poate veni decât dintr-o versiune slavonă de redacţie bulgărească care-l notează pe **ъ** în loc de **ѫ**.

Răspândirea celor doi termeni, *ispită* şi *năpastă*, a fost echilibrată în primele două secole de scris românesc. *Năpastă* nu a putut fi nici marcat confesional, după cum demonstrează prezenţa lui în CAT. 1656 (f. 113) şi în PÂINEA PR. (42^{v}-50^{v}). *Noul Testament de la Bălgrad*, operă umanistă de importanţă majoră, destinată, cum observă Alin-Mihai Gherman (2018), lecturii individuale şi, deopotrivă, folosirii în biserică (lucru dovedit de indicaţiile tipiconale în slavonă), a reuşit să impună în secolul al XVII-lea versiunea care

conţine două opţiuni textuale ce o individualizează: sintagma *de toate zilele*, rezultată din sursa latină, şi termenul *năpastă*, preluat din sursa slavonă. Tipăritura bălgrădeană a asigurat răspândire formei *năpastă* chiar până în secolul al XVIII-lea (ultima apariţie se înregistrează în EV. 1760^{ms}, o copie după *Noul Testament de la Bălgrad* executată de V. Volschii în Bârgău). Desigur, *năpastă* niciodată nu a cunoscut răspândire cu sensul de 'ispită' în afara limbii cărţilor bisericeşti.

> Potrivit DLR, *năpastă* (< sl. **напасть**) are cinci sensuri: 1. „(învechit) ispită, momeală; păcat" (prima atestare: CV; DLR dă numai atestări din textele religioase, ceea ce demonstrează circulaţia limitată a cuvântului cu acest sens); 2. „nedreptate, prigoană, persecuţie" (atestat prima dată în CT, a cunoscut răspândire, fiind prezent şi azi); 3. „acuzaţie nedreaptă, învinuire sau afirmaţie neîntemeiată; calomnie" (atestat în secolul al XVII-lea, a cunoscut o mare răspândire); 4. „nenorocire mare, pacoste, calamitate, belea; chin, necaz, suferinţă" (sensul e atestat începând cu CV); 5. „impozit, bir (suplimentar)" (atestat în secolul al XVII-lea).

Dispariţia sa din rugăciune s-a făcut treptat, în acelaşi timp cu regresul şi dispariţia culturii slavone la noi. Cuvântul *ispită* întotdeauna a fost opţiunea cea mai la îndemână a traducătorilor, aşa cum reiese din textele vechi româneşti. Dar impunerea sa ca normă absolută în rugăciunea *Tatăl nostru* se datorează lui Antim Ivireanul, care o dă în cărţile sale de cult (după momentul Antim, nimeni nu va mai încerca să inoveze pasajul).

5.9.4. Alte opţiuni contextuale: *întrebare, bântuială, iscuşenie*

Toate cele trei opţiuni vin din secolul al XVII-lea. Echivalarea lui *năpastă* cu *întrebare* în *Evangheliarul de la Războieni* (ER) s-a făcut prin paralelismul semantic dintre *ispită* şi cognatul său slavon **испытаниѥ** (acesta este explicat de LEX. MARD. (154) prin „ispitire, întrebare", iar verbul **испытѣю**: „ispătesc, întreb"). Echivalarea aceasta ilustrează modul de lucru al cărturarului, aflat într-o continuă căutare de noi echivalări. Ioan 5:39 („Cercetaţi scripturile") este redat în CAT. 1656 (f. 17^{r}) prin „Să ispitiţi scripturile", dovadă că semantismul cuvântului de origine slavă încă era viu.

În cazul lui *bântuială* problema nu este la fel de simplă. Termenul are următoarele sensuri în DLR: 1. „supărare, necazuri, asupriri şi prigoniri prin

abuz de putere"; 2. „jaf, pradă, pustiire (din partea duşmanilor)"; 3. (sens dispărut) „(în)cercare, ispitire, ispită" (exemplele din DLR sunt luate numai din BIBL. 1688). Termenul *bântuială* 'ispită' îşi are originea în sensul al treilea al verbului *a bântui* (DLR, s.v.): „a cerca (pe cineva), a pune la (în)cercare, a ispiti". Din nou sunt date exemple din BIBL. 1688.

Mai multe informaţii despre acest cuvânt vom încerca să obţinem din datele prezentate mai jos. Cert este că *bântuială* apare o singură dată în rugăciune, în BIBL. 1688. El nu a reuşit să se impună în stilul bisericesc în paradigma sinonimică a lui *ispită*, dar există unele pasaje în care a supravieţuit: în rugăciunea I din Slujba Cununiei, după ectenia care urmează binecuvântării mari, MOL. 2002 (60): „Păzeşte viaţa lor fără bântuială". Nu am identificat sursa acestei exprimări care pare să trimită la activitatea de diortosire de la sfârşitul secolului al XVII-lea. În MOL. 1681 (f. 36^{r}), Dosoftei dă o traducere puţin diferită, iar pasajul în cauză conţine termenul *primejdie*. *Bântuială* apare în schimb la Gavriil Bănulescu-Bodoni, în MOL. 1820 (f. 59^{v}). Cum se ştie că mitropolitul basarabean tipărea cărţi provenite de la Antim Ivireanul, prezenţa lui *bântuială* acolo se poate explica prin sursa munteană.

O soluţie lexicală obişnuită pentru secolul al XVII-lea, dar neobişnuită în rugăciune, apare la Dosoftei. Acesta introduce în *Tatăl nostru* termenul *iscuşenie*, cu atestări în două din cele trei versiuni pe care le avem de la mitropolitul moldovean: în MOL. 1681 şi într-una din versiunile aflate în *Liturghier*. Desigur, nu este un împrumut contextual, ci face parte din vocabularul lui Dosoftei, după cum atestă ocurenţele din textele mitropolitului (ex. *Psaltirea în versuri*: *iscusi*, *iscuşenie*).

5.9.5. Seria *ispită – năpastă – bântuială* în textul biblic

Urmărim în paginile care urmează conceptul de „ispită" în limbile de cultură şi în vechile traduceri româneşti ale textelor biblice. Ne-am oprit asupra unui număr de trei cuvinte: ebr. *massah* (cinci ocurenţe), lat. *temptatio* (21 de ocurenţe) şi gr. πειρασμός (21 de ocurenţe). Ebraicul *massah* are cinci ocurenţe în TM: Deut. 4:34, 7:19, 29:3; Iov 9:23; Ps. 94:8. Termenul *temptatio* înregistrează 42 de ocurenţe în *Vulgata Hieronymiana* (21+21) şi 43 în *Vulgata Clementina* (22+21). Diferenţa stă în Ps. 17:30: *accintus* (din versetul „in te enim curram accintus et in Deo meo transiliam murum", VUL.) este înlocuit cu *temptatio* în VUL. CLEM. („quoniam in te eripiar a tentatione; et in Deo meo

transgrediar murum"). De notat şi că în VUL. NOV. (1979) versetul în cauză arată astfel: „Quoniam in te aggrediar hostium turmas et in Deo meo transiliam murum". În LXX (v. BIBLIA GRAECA), termenul πειρασμός înregistrează 35 de ocurenţe (14 în *Vechiul Testament* şi 21 în TR, la fel ca în NT din VUL.).

Ocurenţa din Ex. 17:7 (gr. πειρασμός, lat. *temptatio*, sl. **искѹсъ**) a fost redată în vechile texte româneşti prin *ispită* (MS. 45, MS. 4389, BIBL. 1688). Aceleaşi cuvinte au la Deut. 4:34 echivalentul românesc *ispitire*, în toate cele trei versiuni. Dăm întregul pasaj de la Deut. 6:16, pentru a se vedea cum a fost redat verbul: „**да не искѹшаєши г҃а б҃а своєго ꙗкоже искѹшасте въ искѹшєнїи**" (OSTROG), „Să nu ispiteşti pre Domnul Dumnezeul tău în ce chip L-aţ ispitit la ispită" (MS. 45, BIBL. 1688), „Să nu ispiteşti pre Domnul Dumnezeul tău cum l-aţ ispitit în locul Ispitirii" (MS. 4389).

Pasajul de la Deut. 7:19 prezintă variaţii importante: τοὺς πειρασμοὺς τοὺς μεγάλους (LXX), *plagas maximas* (VUL.), **бѣды великїа** (OSTROG), *dodăiêlele/învăluiêlele cêle mari* (MS. 45), *nevoile cêle mari* (MS. 4389), *băntuialele cêle mari* (BIBL. 1688).

Paradigma sinonimică a lui *ispită* se îmbogăţeşte la Deut. 29:3: τοὺς πειρασμοὺς τοὺς μεγάλους, *temptationes magnas*, **искѹства велика**, *ispitile cêle mari* (BIBL. 1688), *cercetările cêle mari* (MS. 45), *ispititurile cêle mari* (MS. 4389).

În Ps. 17:30, πειρασμός nu apare, iar *temptatio* este prezent doar în VUL. CLEM. Textul slavon dă **напасть**, iar în versiunile româneşti situaţia se prezintă astfel: „Că cu tire izbăvescu-me de năpasti, şi Dumnedzeul meu trecu păreate" (PS[1]), „Că cu tine mă voiu izbăvi de năpaste, şi cu Dumnădzăul mieu voiu trêce zidiul" (PD). Textul slavon paralel: **ꙗкѡ тобѡ҇ избавлѧсѧ ѿ напасти, и ѡ б҃ѣ моємъ прелѣзѡ҇ стѣнѫ҇.** În BIBL. 1688 avem *bântuială*, în MS. 45 *dodeială*, iar în MS. 4389 *ispitire*.

În Ps. 94:9, textul grecesc τὴν ἡμέραν τοῦ πειρασμοῦ, lat. *in die temptationis*, sl. **по дн҃и искѹшєнїа.** În PS[1] se traduce *după dzi ispitire*, în BIBL. 1688 şi MS. 45 – *ziua ispitirii*, iar în MS. 4389 – *vrêmea ispitirei*.

Într-un pasaj cunoscut de la Sir. 2:1, BIBL. 1688 traduce *ispită*: „Fătule, de vei să te apropii a sluji Domnului Dumnezău, găteaşte sufletul tău spre ispită". La fel se traduce şi Sir. 6:7. Interesant este pasajul de la Sir. 27:6, care demonstrează sensul de 'încercare' al verbului *a ispiti*: „Vasele olariului le ispiteaşte cuptoriul, şi ispitirea omului – în gândul lui" (BIBL. 1688; cf. VUL.:

„vasa figuli probat fornax et homines iustos temptatio tribulationis"). Pentru alte trei versete din aceeaşi carte, 27:8 şi 33:1 şi 44:21, BIBL. 1688 reţine opţiuni diferite: *ispitire*/*dodială* (acest cuvânt poate fi de la Milescu)/*ispită*.

La Sol. 14:11, BIBL. 1688 dă *piadecă*. LXX nu înregistrează pe πειρασμός, ci pe σκάνδαλον, iar VUL. dă *temptatio*. În alte două pasaje, la 18:20 şi 18:25, πείρα din LXX are ca echivalent în BIBL. 1688 pe *ispită*, în timp ce VUL. dă *temptatio*.

Aşadar, în *Vechiul Testament* principalele echivalări ale lui πειρασμός sunt următoarele: *cercetare*, *ispită*, *dodăială*, *învăluială* (MS. 45), *ispită*, *ispitire*, *ispititură*, *nevoie* (MS. 4389), *dodială*, *ispită*, *ispitire*, *băntuială*, *piadecă* (BIBL. 1688), *năpastă*, *ispitire* (PS[1]). Unele variaţii se datorează intermediarului slav. Pentru demersul nostru, este important de subliniat că *ispită* e dat ca echivalent curent, *dodeială* apare în traducerea lui Milescu, *năpastă* apare atunci când în originalul slav este prezent acest cuvânt, iar insolitul *bântuială* apare doar în BIBL. 1688. Aceste cuvinte apar şi în Rugăciunea domnească.

În *Noul Testament* situaţia nu este diferită. Vom renunţa să mai menţionăm textul grecesc, întrucât urmărim doar pasajele în care πειρασμός apare în TR.

Pentru a începe cu Rugăciunea domnească, trebuie să spunem că la Mat. 6:13 NTB 1648 dă *năpaste*, iar BIBL. 1688 – *bântuială*. La Luc. 11:4 cele două texte prezintă aceeaşi opţiune: *ispită*.

La Mat. 26:41, NTB 1648 dă *ispită*, însă BIBL. 1688, în ciuda faptului că urmează textul bălgrădean, înlocuieşte termenul cu *dodeială*: „Prevegheaţ şi vă rugaţ, ca să nu întraţi la dodeială; că duhul e osârdios, iară trupul e slab". La Marc. 14:38, NTB 1648 urmează textului slavon, dând *năpaste*, în timp ce BIBL. 1688 echivalează cu *bântuială*. La Luc. 4:13, BIBL. 1688 preia întregul verset din BIBL. 1688, care conţine *ispită*. Pentru Luc. 8:13 opţiunile sunt din nou diferite: *năpastă* (NTB 1648), *dodeială* (BIBL. 1688).

Noul Testament de la Bălgrad utilizează termenul *dodeială* la Luc. 18:5, dar cu alt sens decât în BIBL. 1688: *Iară pentru că-mi face dodeială văduа aceasta, izbăvi-voiu pre ia, ca venind, să nu-mi mai facă supărare*. Aşadar, dacă BIBL. 1688 dă *dodeială* cu sensul 'temptatio', NTB 1648 îl foloseşte cu sensul 'necaz, supărare'. Interesant că în acest pasaj BIBL. 1688 îl păstrează pe *dodeială*: *Iară pentru că-m face dodeială văduva aceasta, izbândi-voiu pre ea, ca nu până la săvârşit venind să-m facă supărare*.

O situaţie complicată apare la Luca 22: în BIBL. 1688 avem *bântuială* (Luc. 22:28), *dodeială* (Luc. 22:40), *năpastă* (Luc. 22:46). NTB 1648: *năpăştile* şi *năpaste*, urmând textul slavon. Probabil trebuie să vedem intervenţia mai multor mâini aici. Versetul de la Luc. 22:28 este important şi din alt punct de vedere: textul slavon sună astfel: „**вы же есте пребывше со мною в напастєχъ**”. NTB 1648 îl ia pe *năpăşti* de aici: *Iară voi sânteţi carii aţi rămas cu Mine întru năpăştile Meale*. Tipăritura de la 1688 prezintă o asemănare perfectă cu textul de la Bălgrad, până la cele mai mici detalii, dar înlocuieşte pe *năpăşti* cu *bântuiale*. Suna oare prea slavoneşte acest cuvânt pentru revizorul BIBL. 1688? Pentru a nu încărca expunerea, nu mai dăm citatele următoare. Dar remarcăm că, la Luc. 22:49, revizorului îi scapă *năpaste*, care apare, aşadar, şi în textul bucureştean: *Sculaţi-vă şi vă rugaţi, ca să nu întraţi în năpaste* (versetul este preluat integral din NTB 1648).

Trecând la *Faptele Apostolilor* şi la *Epistole*, am extins comparaţia la mai multe texte. La Fapte 20:19, BIBL. 1688 dă *dodeiale*, dar Micu actualizează la *ispite* în BIBL. 1795. CB, CV şi CP dau *năpaste*.

Versetul de la 1 Cor. 10:13 vine ca o explicaţie a cererii din *Tatăl nostru*: *şi nu ne duce pre noi în ispită*:

> NTB 1648: „**Năpăstuire** pre voi nu v-au agiunsu, fără numai omenească: dereptu e Dumnezău, carele nu lasă **să vă ispitească** asupră de puteare. Şi cu **ispite** depreună da-va şi izbăvire, ca să o puteţi suferi”. BIBL. 1688: „**Dodiiala** pre voi nu v-au apucat, fără numai omenească. Iară credincios e Dumnezău, Carele nu va lăsa pre voi **să vă dodeiţi** mai mult de ce puteţi, ce va face, împreună cu **dodiiala**, şi istovul, ca să puteţi voi suferi”.

În alte două pasaje NTB 1648 dă *ispită* (Gal. 4:13) şi *năpaste* (1Tim. 6:9), în timp ce BIBL. 1688 conţine *dodeială*.

Este surprinzător pasajul de la Evr. 3:8, unde NTB 1648 şi BIBL. 1688 dau opţiuni unitare, chiar dacă între cele două texte nu e o legătură în acest loc: „Pentru aceaea, după cum zice Duhul cel Sfânt: «Astăzi de veţi auzi glasul Lui, Nu întăriţi inimile voastre, ca şi la amărăciune, în ziua **ispitirii** în pustiiu, unde au **ispitit** pre Mine părinţii voştri, **ispititu**-M-au şi au văzut lucrurile Meale 40 de ani!»” (BIBL. 1688).

Iac. 1:2 conţine variaţii importante: în BIBL. 1688, în versetul al doilea avem *dodeială*, iar în următorul apare *ispită*. Oscilaţia trebuie explicată ori prin

revizia textului, ori prin sursă: TR dă aici πειρασμός–δοκίμιον, iar VUL. *temptatio–probatus*. Oscilaţia din BIBL. 1688 e conformă cu 1Petr. 1:6 (*bântuială–ispită*). Aşadar, putem să ne facem o imagine despre modul în care erau echivalaţi termenii: πειρασμός „dodăială, bântuială"; δοκίμιον „ispită". CB dă *năpaste* în ambele cazuri, CV dă *năpaste–ispită*, iar CP dă *ispită* în ambele locuri, la fel ca NTB 1648 şi BIBL. 1795.

Sensul de la Iac 1:12 este foarte transparent: nu Dumnezeu ispiteşte, ci omul, prin propria plăcere. Sinonimia pentru *ispită* indică tocmai numărul de mâini care au lucrat la întocmirea BIBL. 1688. Este intrigantă oscilaţia de la Iac. 1:12-14 între BIBL. 1688 şi BIBL. 1795: *dodeială*/*ispită*; *dodeindu-să*/*fiind ispitit*; *dodeiesc*/*ispitesc*; *neispitoriu*/*nu easte ispititoriu*: *nu ispiteaşte*/*nu ispiteaşte*; *să ispiteaşte*/*să ispiteaşte*. *A dodei* apare aici cu trei forme diferite, fapt care atestă că traducătorul avea la îndemână întreaga paradigmă derivativă, termenul fiind bine încadrat în limbă (cel puţin în graiul scribului). De la jumătate apare doar *ispită* cu derivatele sale, ceea ce ar putea sugera că de aici a intervenit altă mână, cu siguranţă alta decât cea care opta frecvent pentru *bântuială*.

> CV: „Ferice de bărrbatul cela ce rreabdă **năpasti**, că cela ce va fi **năpăstuitu** preemi-va curură de viaţă cea ce o giurui Domnul celora ce iubescu elu. Şi nime **năpăstuitu** se nu grăiască că «De la Dumnedzeu **năpăstuitu** sîntu». Că Dumnedzeu, amu, nu e **năpăstuitoriu** rrealeloru, nu **năpăstuiaşte** niminrile, ce cinrescu **ispiteaşte**-se de ale sale pohtiri trasu şi prilăstitu. De aci pohta începîndu naşte-se păcatu, şi deca se sfîrşaşte păcatul naşte moarrtia".

> NTB 1648: „Ferice de bărbatul ce rabdă **ispită**: că fiind **ispitit**, luoa-va corona vieţii, carea au făgăduit Domnul celora ce-l iubăsc pre el. Nime cănd are **ispită** să nu zică că-l **ispitêşte** Dumnezău. Că Dumnezău nu-i **ispititoriu** spre rău: şi el pre nime nu **ispitiaşte**. Iară fie cine să **ispitêşte** cănd-l trage pofta sa, şi să otrăvêşte".

> BIBL. 1688: „Fericit bărbatul carele rabdă **dodeială**, căci lămurit făcându-se, lua-va cununa vieţii, carea au făgăduit Domnul celora ce iubesc pre El. Nimeni, **dodeindu-să**, să zică că «de la Dumnezău mă **dodeiesc**»; pentru că Dumnezău **neispititoriu** iaste de reale şi pre nimenea El nu **ispiteaşte**. Iară fieştecarele să **ispiteaşte** de a sa pohtă trăgându-să şi înşălându-se. Apoi, pohta zămislind, naşte păcat; iară păcatul săvârşindu-să, naşte moarte".

La 1Petr. 1:6, în textul grecesc avem πειρασμός–δοκίμιον, în cel latinesc *temptatio–probatus*, în BIBL. 1688 *bântuială–ispită*. Ni se relevă adevăratul semantism al lui *ispită* 'încercare', spre deosebire de *năpastă* 'ispită'. În versetul 11, BIBL. 1688 dă *cercetând*, iar BIBL. 1795 *ispitind*. VUL. dă *scrutantes*, iar TR – ἐρευνῶτες (de la ἐραυνάω „a căuta, a examina, a cerceta")[15]. În NTB 1648 şi în versiunile mai vechi ale *Apostolului* seria sinonimică prezentă aici este formată din *năpastă* şi *ispită*. În BIBL. 1688: *Întru carea bucuraţi-vă puţin acum, de iaste cu cuviinţă mâhnindu-vă întru multe feliuri de bântuiale, Ca ispitirea voastră a credinţii, cu mult mai cinstită decât aurul cel ce piare şi pren foc să lămureaşte, să să afle, în laudă şi cinste şi mărire, întru descoperirea lui Iisus Hristos*. La 1Petr. 4:12 *ispită* apare în ambele texte din secolul al XVII-lea.

La 2Petr. 2:9 apar două elemente din lexicul rugăciunii *Tatăl nostru*, care pot ilustra tradiţia din spatele acestor texte: *a izbăvi–năpaste* (CB, CV, CP, NTB 1648), *a mântui–bântuială* (BIBL. 1688), *a izbăvi–ispită* (BIBL. 1795). Gr. πειρασμός apare şi în Apoc. 3:10, pasaj omis de BIBL. 1688; aici NTB 1648 şi BIBL. 1795 traduc prin *ispită*.

Din versetele studiate se pot evidenţia următoarele serii sinonimice: *ispită – năpaste* (NTB 1648); *bântuială – dodeială – ispită – năpaste* (BIBL. 1688). Bogăţia seriei sinonimice din *Biblia de la Bucureşti* se datorează probabil faptului că avem de a face cu un text tradus şi apoi diortosit de mai multe mâini. Cert este că *năpaste* apare în NTB 1648 acolo unde se traduce din slavonă şi numai când textul slavon conţine acest cuvânt. Când *năpastă* apare în BIBL. 1688, el îşi are originea în traducerea bălgrădeană, de unde vine împreună cu versetul care-l conţine. Dar *năpastă* scapă destul de greu în paginile tipăriturii bucureştene, căci revizorii îl înlocuiesc deseori cu *dodeială* sau *bântuială*. Pe *dodeială* l-am găsit la Dosoftei (*Psaltirea în versuri*: *dodei*, *dodeială*) şi la Milescu[16], iar pe *bântuială* la Greceanu, în *Viaţa lui Constantin Brâncoveanu*. Credem că cercetarea acesteia ajută la identificarea surselor textelor menţionate

[15] Gr. ἐραυνάω din TR este redat în *Vulgata* în toate locurile prin *scrutare* (Ioan 5:39, 7:52, Rom. 8:27, 1Cor. 2:10, 1Petr. 1:11, Apoc. 2:23).

[16] Vezi şi *Carte cu întrebări* (v. ediţia la Cândea 1979), întrebarea nr. 10: „Dară pentru ce îl iertă Dumnezeu a dodei firea omenească?" (în nota 78, Cândea explică prin „a războiu").

(scop pe care nu ni l-am propus aici)[17]. Acelaşi *bântuială* apare la Constantin Cantacuzino (în *Istoria Ţării Rumâneşti*) şi la Cantemir (în *Istoria ieroglifică* şi în *Hronic*).

5.9.6. *Cale de ispită*

Alături de traducerea obişnuită a pasajului biblic în discuţie, există două atestări din secolul al XVII-lea ale unei echivalări destul de neobişnuite a termenului *ispită*, prin sintagma *cale de ispită*. Această construcţie se individualizează prin aşa-numitul genitiv arhaic cu *de*, destul de frecvent în româna veche. Genitivul cu *de* este întâlnit atât în limba veche, cât şi astăzi, deopotrivă la nordul şi la sudul Dunării (e.g. drom. *mijloc de codru*, arom. *uşa di călivă*) (v. Ivănescu 1980, 136; Rosetti 1986, 514). Asemenea construcţii analitice au fost semnalate de Gafton (2001, 92) în Iac. 1:12 din CV, înlocuit în CB prin genitivul sintetic: *curură de viaţă – cununa viiaţeei* (în latină, greacă şi slavonă găsim un substantiv în genitiv). Psaltirile rotacizante abundă şi ele în asemenea forme: e.g. „pre mijloc de codri trec ape" (Ps. 103:10, în PS[1]); dacă această construcţie este resimţită ca normală de vorbitorul de azi, faptul se datorează poeziei *La mijloc de codru des*, de Mihai Eminescu, cititor pasionat al textelor biblice vechi[18].

Prima ocurenţă vine de la Hieronymus Megiser, care a publicat în culegerea sa poliglotă de *Pater noster* şi o versiune românească. Nu ştim de unde a luat-o, dar ar putea veni de pe urma contactelor strânse ale românilor cu Viena în vremea lui Mihai Viteazul. Această versiune trebuie să fi avut circulaţie în epocă, de vreme ce găsim asemănări cu *Tatăl nostru* consemnat în 1641 de Ioan din Pociovelişte. Cea de-a doua ocurenţă a sintagmei *cale de ispită* vine să sprijine ipoteza circulaţiei în Transilvania a versiunii care apoi, prin intermediul lui Megiser, va fi difuzată în întreaga Europă: o mai găsim în *Tatăl nostru* dintr-un Ceaslov fragmentar aflat în ms. rom. B.A.R. 4818 (CEASL. MS. 4818). Manuscrisul în cauză este un miscelaneu care a fost datat filigranologic de Mareş (1971) în intervalul 1637-1648 şi al cărui prototip românesc trebuie să fie

[17] Gafton (2011) justifică prezenţa bogatei sinonimii a lui *ispită* în BIBL. 1688 prin încercarea autorilor de a lărgi posibilităţile lexico-semantice ale românei biblice, edificând un aspect cult al limbii.

[18] Pentru influenţa importantă pe care a exercitat-o textul biblic românesc vechi asupra limbii şi poeziei lui Eminescu, a se vedea Alin Mihai Gherman, *Eminescu şi lecturile sale biblice*, în „Dacoromania", Freiburg, 8, 1991, 35-50 (cu o bibliografie asupra problemei).

vest-transilvănean. Fiind un text mai greu accesibil, publicăm mai jos în transcriere Rugăciunea domnească pe care manuscrisul o conţine:

> Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-se numele tău, […] cumu-i în ceriure aşea şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ni-o noao astădzi. Şi ne iartă greşealele noastre cum iertăm şi noi greşealele greşiţilor noştri. Şi nu ne lăsa pre noi în cale de ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, Tatălui şi a Fiiului şi a Duhului Sfânt, acmu şi pururea şi în veciia de veac. Amin! (CEASL. S. XVII, f. 22^{r-v}).

Prezenţa termenului *săţioasă* încadrează această versiune în tipul slavo-ortodox, rezultat din traduceri slavoneşti. Ceea ce individualizează versiunea de faţă nu este doar sintagma *cale de ispită*, ci şi opţiunea *nu ne lăsa*: după datele pe care le avem acum, aceasta este singulară în *Tatăl nostru* din epoca veche, apropiind-o de variantele interpretative latineşti medievale.

Un indiciu în stabilirea sursei pare să vină din NTB 1648: la Luc. 1:79 aflăm secvenţa *în calea de pace* (gr. εἰς ὁδὸν εἰρήνης, lat. *in viam pacis*), care nu poate rezulta decât din OSTROG: **на пѫть мирєнъ**. Sintagma nu apare doar în OSTROG, ci şi în vechi monumente slave (Zografensis şi Marianus, v. SJS), iar traducerea *calea de pace* se găseşte şi în Psaltirile din secolul al XVI-lea, cu sursă, evident, slavonă (v. aparatul PS^2, 336). Aşadar, construcţia cu *de* echivalează în acest caz un adjectiv slavonesc, dar originea sintagmei *cale de ispită* rămâne deocamdată necunoscută. Următoarea ocurenţă a sintagmei se găseşte într-un calendar năsăudean din 1867, care condamnă dezvoltările orale din rugăciune neconforme cu originalul (v. MAGAZ. PED. 1867, 195). Surprinzător este faptul că această sintagmă încă circulă – am înregistrat-o în judeţele Bacău şi Suceava –, iar construcţia cu *de* ne trimite tot la epoca veche a scrisului românesc.

Cererea a şasea din rugăciune nu a fost controversată în vremea primilor ei receptori, iar acest lucru este indicat de însăşi stabilitatea pasajului în manuscrisele greceşti din primele secole creştine: de-a lungul timpului, această secvenţă a sunat în greacă într-un singur fel, cel conservat de cei doi evanghelişti. În spaţiul românesc, cererea a şasea, în forma ei actuală, se găseşte atestată în cele mai vechi versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*, datând din secolul al XVI-lea. Inovaţiile apărute pe parcurs nu au fost reţinute de normă.

5.10. Cererea a şaptea: „Ci ne izbăveşte de cel rău”

5.10.1. Construcţia adversativă

În limbile clasice, cuvântul cu care începe cererea introduce un raport de coordonare adversativă (gr. *ἀλλά*, lat. *sed*, sl. ***нъ***). Pentru a exprima asemenea raporturi, româna dispunea în epoca veche de mai multe conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale adversative: *ce*, *dar(ă)*, *e*, *iar(ă)*, *însă*, *şi*, *numai ce*, unele dintre acestea fiind întărite de altele: *ce însă*, *ci doar* etc. (SINTAXA, p. 201-202). În versiunile româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* din ultimele cinci veacuri am identificat patru conjuncţii care apar în context, cea mai răspândită fiind *ce* (*ci*), prezentă cu regularitate încă din primele versiuni.

În general, conectorii adversativi din limba română au fost clasificaţi pornind de la intensitatea opoziţiei pe care o exprimă. Într-un articol dedicat acestei probleme, Rodica Zafiu (2005, p. 246) atrage atenţia că „gradele intensităţii semantice a opoziţiei sunt în genere determinate nu de conector, ci de raportul – infinit şi imprevizibil – dintre conţinuturile propoziţionale asociate”. Prin urmare, domnia sa propune trei tipuri de raporturi adversative: a) *contrazicerea aşteptărilor* create de un membru al opoziţiei; b) *corectarea* (corecţia, rectificarea) şi substituirea unei ipoteze negative explicit; c) *contrastul tematic* (p. 244). Potrivit acestei clasificări, *ci* este specializat pentru rolul de corectare şi substituire a unei ipoteze negative (p. 249); *dar* şi *însă* sunt specializaţi pentru *contrazicerea aşteptărilor* şi *contrastul semantic orientat*, două valenţe semantice între care nu se poate face o distincţie clară (p. 248). Aceste precizări sunt extrem de importante pentru studierea conjuncţiei care leagă ultimele două cereri din rugăciunea *Tatăl nostru*.

5.10.1.1. Conjuncţia *ci* în Rugăciunea domnească. Vechiul *sed*, care exprima raporturi adversative în latină, a fost înlocuit în Romania. Între conjuncţiile romanice orientale, din care unele se regăseau deja în latina vulgară, Mihăescu (1993, p. 172-173) menţionează şi latinescul *quid* > dr. *ci*.

În legătură cu fonetismul acestui cuvânt, trebuie spus că cea mai veche formă atestată este *ce*, care a suferit apoi închiderea lui *e* final la *i*. Ion Gheţie (1975, p. 109-110), examinând problema în detaliu, constată că în secolul al XVI-lea *-e* era prezent în toate regiunile ţării de unde s-au păstrat texte, în timp ce *-e* > *i* se întâlneşte frecvent în Moldova (mai ales în nord) şi rar în Oltenia.

După 1600 se difuzează în toată Moldova şi începe să apară în estul Munteniei. În Transilvania şi Banat fenomenul apare notat foarte rar. Azi fenomenul este prezent în trei arii: Moldova, estul Munteniei şi Dobrogea; vestul Transilvaniei; sud-estul Banatului şi Oltenia de apus. Gheţie subliniază însă că, fiind aton, un cuvânt ca *ce* face unitate cu lexemul următor, care poartă accentul, ceea ce face ca vocala finală să fie tratată ca un *e* medial. Am notat prima ocurenţă a formei *ci* în OCENAŞ, la începutul secolului al XVII-lea, apoi în EV. 1686. Din versiunile lui Antim Ivireanul consultate, doar cea cuprinsă în LIT. 1713 conţine forma nouă *ci*. După cum remarcă şi Frâncu (2009), p. 332, perioada de concurenţă între cele două forme este reprezentată de secolul al XVIII-lea, când *ci* câştigă teren, în timp ce dubletul său mai vechi pierde teren. Am putut remarca acest lucru şi într-un text de la sfârşitul secolului al XVII-lea: în ms. rom. B.A.R. 4818 (sf. sec. al XVII-lea), într-un loc destul de greu lizibil, *ce* este corectat la *ci*. Între ultimele ocurenţe ale vechiului *ce*, menţionăm *Evanghelia* copiată de V. Volschii în 1760. Semnificativ este faptul că ultima apariţie în rugăciunea *Tatăl nostru* este în CEASL. 1786. Tipăritura blăjeană reproduce o versiune apropiată de cea din ACAT. 1786, cu două diferenţe: *sfinţească-să* şi *ce*. Cu toate că sintagma *de pururea* indică aici o descendenţă din tipăriturile lui Antim, versiunea din ACAT. 1786 este diferită de cea din ACAT. 1763 (care are aceeaşi sursă). Acest lucru poate fi un indiciu că la sfârşitul secolului al XVIII-lea forma *ce* încă avea circulaţie.

În cazul textului biblic, rolul adversativ al conjuncţiei *ci* trebuie studiat prin comparaţie cu sursele traducerilor. Gr. *ἀλλά* este o conjuncţie adversativă, însemnând literal „d'un autre côté", „autrement" (BAILLY, s.v.). La o scurtă examinare, am constatat că versete în care greaca foloseşte *ἀλλά*, echivalat în textele slavone cu **нъ**, *Evangheliarul de la Sibiu* introduce adversativa prin *însă*, iar *Tetraevangheliarul* lui Coresi prin *ci* (v. Mt. 4:4, 5:15, 5:17, 5:39, 6:18 etc.). Semnificativ este faptul că versetul de la Mt. 5:17, conţinând cuvintele *n-am venit să sparg, însă să împlu* (ES), a fost preluat în tipăritura coresiană, înlocuindu-se însă conjuncţia adversativă de acolo cu *ce*. SINTAXA, p. 203, înregistrează, de asemenea, preferinţa pentru *ci*, care tinde să înlocuiască conjuncţia *e* în citatele biblice preluate în *Cazania a doua* a lui Coresi. Înlocuirea lui *e* era justificată şi de poziţia sa în regres, spre deosebire de *însă*, a cărui frecvenţă ca adversativă „puternică" în tipăritura sibiană trebuie încă analizată.

5.10.1.2. Rolul adversativ al conectorului în rugăciune. Cum remarcă Zafiu (2005, p. 244), modelul gradualităţii coordonării adversative este formulat pe criterii insuficiente, căci ignoră condiţiile semantice de apariţie. Este eronat să susţinem în cazul lui *ci*, pentru toate contextele în care apare, un raport adversativ puternic. Creativitatea se manifestă în vorbire şi, după Coşeriu (2009, p. 56), vorbitorul are întotdeauna dreptate. Aşadar, trebuie plecat de la context pentru a interpreta raportul introdus de conector, nu invers. Între ultimele două cereri din Rugăciunea domnească avem, după interpretarea tradiţională a adversativelor, o opoziţie intensă. Aşa ar sta lucrurile, potrivit explicaţiilor date de GR. DE NYSSA, p. 451-452: *ispita* şi *cel rău* sunt două nume ale aceleiaşi realităţi, „căci dacă cel ce nu intră în ispită este numaidecât în afară de cel viclean, şi cel ajuns în ispită se află numaidecât în cel viclean, ispita şi cel viclean sunt una, după înţelesul lor". ORIGEN, p. 281, împărtăşeşte aceeaşi părere, arătând că identitatea dintre cele două cereri a făcut ca la Luca să fie dată versiunea sintetică a rugăciunii, conţinând doar cererea *şi nu ne duce pe noi în ispită*. SINTAXA, p. 203-204, pune în evidenţă răspândirea conjuncţiei *ci* mai ales însoţind o coordonată negativă; corelaţia *nu ... ci*, exprimă opoziţia cea mai puternică, excluzând acţiunea din propoziţia anterioară. În acest context semantic, izbăvirea de diavol exclude şi ispitirea, justificând prezenţa conjuncţiei puternice *ci*. Probabil la această interpretare au aderat şi autorii ediţiilor moderne ale *Bibliei* în limba română, care separă cererea a şasea şi a şaptea doar prin virgulă.

Cu toate acestea, unele interpretări vorbesc distinct despre ultimele două cereri din rugăciune. IOAN HRISOSTOM, p. 255, vede în cererea a şasea un avertisment în a nu căuta ispitele, iar în cererea a şaptea, un apel la război neîncetat cu diavolul. În plan semantic, nefiind o opoziţie între cele două cereri, a doua venind mai degrabă ca o completare, nu se poate vorbi despre un raport adversativ intens. Aplicând modelul propus de Rodica Zafiu (2005, p. 244), constatăm că, interpretând cele două cereri din rugăciune ca pe o unitate din punct de vedere semantic, conectorul trebuie să exprime substituirea ipotezei negate. În aceste condiţii, utilizarea generalizată a lui *ci* este pe deplin justificată: *nu ne duce ... ci ne scapă*.

5.10.1.3. Alte conjuncţii în context: *însă, dară, şi*

Abaterea de la norma existentă în rugăciunea *Tatăl nostru* din dacoromână, utilizând alţi conectori în locul tradiţionalului *ci*, ar trebui explicată

prin această ultimă interpretare a celor două cereri din rugăciune: având două cereri distincte în pasajul *şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău*, conectorul celor două propoziţii trebuie să exprime *contrastul semantic*. Zafiu (2005, p. 244) subliniază faptul că s-a stabilit, în mod eronat, valoarea adversativă a conectorilor în textele vechi, raportând-o la utilizarea actuală sau la posibilitatea de substituţie în context cu un adversativ modern. Situaţia din rugăciunea *Tatăl nostru* demonstrează că apariţia altor conectori, în afara lui *ci*, se poate explica prin înţelegerea diferită a contextului.

O primă abatere o constituie apariţia lui *însă* în versiunea păstrată în *Evangheliarul de la Sibiu*: ea este frecventă în acest text, dar fără a deveni majoritară în raport cu *ci*. În pasajele verificate, *însă* exprimă fie o *corectare*, fie un *contrast*. Arătând trecerea la altă idee, ea surprinde unul dintre sensurile gr. *ἀλλά*: „pe de altă parte".

La Hartknoch (1684) este prezentă în acest pasaj conjuncţia *dară*, apariţie care trebuie pusă şi pe seama creşterii frecvenţei conjuncţiilor *dar(ă)* şi *însă* în secolul al XVII-lea – al XVIII-lea (cf. SINTAXA, p. 203).

În câteva versiuni apare conjuncţia *şi*, interpretată de cercetători ca adversativă. Faptul a fost pus sub semnul întrebării de Zafiu (2005, p. 245), care arată că *şi* „adversativ" „indică doar una dintre valorile posibile, perfect legitime, ale copulativului", contrastul tematic putând fi exprimat nu doar prin conectori adversativi, ci şi prin juxtapunere (*Ion e gras, Dan e slab*).

Prima ocurenţă a lui *şi* se găseşte în versiunea lui Megiser, în anul 1603 (*sune mentujaste preroi de reu*). Poate tot un *şi* trebuie să vedem şi în grafia *ße* de la Bocatius (1614).

> Lecţiunea e nesigură: africata *č* este notată în text prin grupul *cz* (*czi*, *czer*, *czerire*, *veczie*). *ß* apare de trei ori, notându-l pe *s* (*ßencziazheßemte*, *ße*). *Ş* este notat în text prin *s*. Avem, aşadar, de trei ori *ße*: în primul caz el apare acolo unde în română e de obicei *să*, iar a doua oară unde e *ci* sau *şi*. Având în vedere şi greşelile de limbă, e posibil ca versiunea să provină de la cineva care nu cunoştea bine limba română. Este important de reţinut şi faptul că această a doua versiune apărută în Occident este cu totul diferită de prima, pusă în circulaţie de Megiser.

Apariţia lui *şi* un secol mai târziu, în LIT. 1814, pare a fi un fapt izolat: ea nu poate fi legată de ediţiile sibiene precedente, căci LIT. 1789 şi LIT. 1807 păstrează aici adversativa *ci*. Ea poate avea ca sursă analogia cu celelalte cereri

din rugăciune introduse prin *şi*. Dacă aici avem bănuieli în privinţa intenţiei autorului, o versiune anterioară lui Antim Ivireanul dă un răspuns cert: este vorba de rugăciunea *Tatăl nostru* din *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, care în varianta latinească originală conţine cererea a şasea din Rugăciunea domnească sub forma *et libera nos a malo*. Acest *et* nu este tradiţional în versiunile latineşti, iar el este întărit prin comentariul cărturarului de la Kiev: cererea a şasea exprimă dezideratul eliberării de ispite, „care purced de la lume, de la diavol, de la trup şi ne împing la păcătuire; altele, într-adevăr, de la acei tirani care războiesc Biserica..."; răul din cererea a şaptea semnifică „oricare rău care este vătămător oamenilor, precum foamea, boala, războiul, focul şi altele ... Şi, în sfârşit, prin rugăciunea aceasta, ne rugăm să ne izbăvim de pedeapsa veşnică a iadului şi de diavol" (MĂRT. 2001, p. 159-161). Trebuie remarcat faptul că profesorul Traian Diaconescu, traducând textul, redă *Tatăl nostru* în versiunea consacrată în spaţiul românesc, dar introducând ultima cerere prin conjuncţia copulativă *şi*. Dar acest fapt de limbă nu a ajuns în traducerile româneşti ale *Mărturisirii ortodoxe*, căci acestea descind din traducerea grecească a lui Meletie Sirigul, care în acest pasaj „restaurează" adversativa tradiţională *ἀλλά* (MĂRT. 1699, p. 54). Aşadar, prezenţa lui *şi* se poate explica fie prin analogie cu celelalte cereri (aceeaşi situaţie şi în cazul cererii a doua din ES, unde tradiţia textuală nu atestă niciun cuvânt de legătură), fie prin diminuarea opoziţiei dintre cele două cereri printr-o altă perspectivă teologică asupra pasajului.

Concluzia celor prezentate este că *ci* a constituit întotdeauna în dacoromână prima opţiune în exprimarea raporturilor adversative (cf. SINTAXA, p. 203), iar acest aspect se reflectă în textul rugăciunii *Tatăl nostru*, unde norma, pe parcursul celor cinci secole, a fost cuvântul *ci* (< lat. quid). Spre deosebire de graiurile nord-dunărene, macedo-româna întrebuinţează în acest context pe *ma* (< gr. *ἀμμή* şi it. *ma*, v. Capidan 1932, p. 508). La nivel romanic, româna se diferenţiază prin opţiunea pentru această adversativă, căci celelalte limbi întrebuinţează pe *mais*, *mas*, *ma*, dar şi *y* (în cea spaniolă).

5.10.2. Eliberarea în limbajul biblic

Această cerere este exprimată cu ajutorul verbului *ῥύομαι* 'a apăra, a proteja, a elibera', căruia îi corespunde în latină *libero*, iar în slavonă ***избавити***. Termenul are 18 ocurenţe în *Noul Testament* grecesc şi este folosit în legătură cu

ameninţări diverse – inamici, moarte, animale etc. (v. BAILLY, s.v. *ῥύομαι*). Protecţia este oferită de soldaţi, de conducători, dar şi de divinitate, cum e situaţia în Iliada (15, 257, 290), unde acest verb este folosit când se cere un sfat care *să salveze* oastea sau când se vorbeşte de faptul că Apolo îl *protejează* pe Hector în luptă.

De-a lungul timpului, verbul a fost transpus prin *a izbăvi*, *a scăpa*, *a scoate* şi *a mântui*. Trebuie să facem observaţia că toţi aceşti termeni sunt socotiţi sinonimici în limba română, chiar dacă în câmpul lexical al eliberării, la nivelul discursului religios, există deosebiri semnificative între ei. Cel mai frecvent, în această cerere, apare *a izbăvi*, care are statut de normă. În epoca slavonismului cultural, el a putut rezulta prin transfer direct, căci ***избавити*** apare în absolut toate versiunile slavone ale Rugăciunii domneşti. Verbul a mai fost folosit pentru a reda şi pe *λυτρόω*. Dar acesta desemnează eliberarea prin plata unei răscumpărări, toate cele trei ocurenţe din textul grecesc fiind redate în NTB 1648 prin *a răscumpăra*.

Sinonimia dintre *a izbăvi* şi *a mântui* era posibilă în româna veche pentru că în limbă exista un termen folosit exclusiv cu referire la Dumnezeu, corespunzând gr. *σῴζω*: *a spăsi* (de unde s-a format şi *Spăsitoriu*, corespunzând lui *Σωτήρ*). Ieşind însă din uz, limba a rămas fără un termen care să desemneze exclusiv salvarea sufletului de către Dumnezeu. Chiar dacă *a izbăvi* nu are sensul lui *σῴζω* ‘a mântui’, se observă tendinţa specializării lui în desemnarea acţiunii divine, fiind un termen care funcţionează aproape exclusiv în discursul religios. Nu acelaşi lucru se poate spune despre derivaţi: *Mântuitor* îşi păstrează sensul pe care îl are *Σωτήρ*, neavând concurenţi în această privinţă.

Din cele 18 ocurenţe ale lui *ῥύομαι*, NTB 1648 traduce *a izbăvi*, variantă reţinută în cele patru evanghelii din BIBL. 1688; situaţia se poate explica prin faptul că evangheliile au fost trecute printr-o revizie mai superficială. Lucrurile se schimbă în epistole, care nu mai sunt atât de tributare întorsurii bălgrădene: la Rom. 7:24 îl găsim pe *a mântui*. Sensul ‘a izbăvi’ e dat de context: „cine mă va mântui den trupul morţii aceştiia”. La Rom. 11:26, traducerea este riguroasă: *σῴζω – ῥύομαι*, ***съпасти – избавити,*** redate prin *a mântui – a izbăvi*. La 2 Cor. 1:10, situaţia din NTB 1648 este datorată atât sursei slavoneşti (***избавити***), cât şi celei latineşti (*eripio*): „dentr-atâta perire ne-*au răpit* şi ne-*au izbăvit*; întru carele şi nădăjduim că iară ne *va izbăvi*” (NTB 1648), „dentru moarte ca aceasta

au mântuit pre noi şi *ne mântuiaşte*, la carele nădejduim încă şi ne *va* mai *izbăvi*" (BIBL. 1688).

Din studierea ocurenţelor lui *ῥύομαι* am constatat că, pentru traducătorii NTB 1648, între *a izbăvi* şi *a mântui* era o diferenţă relativ clară. Revizorii bucureşteni – neputând spune acum dacă e vorba de fraţii Greceanu sau de învăţaţii moldoveni implicaţi în diortosire – îl preferă în general pe *a mântui*, căruia îi atribuie acelaşi sens; e.g. 2 Tim. 4:17: *m-au izbăvit din gura leului* (NTB 1648), *mă mântuiiu de gura leului* (BIBL. 1688). Sensul este transparent şi în 2 Tes. 3:2, unde BIBL. 1688 atestă aceeaşi înlocuire a lui *a izbăvi* cu *a mântui* în secvenţa „să ne mântuim de oamenii cei fără de cale şi răi". Reiese de aici că cei doi termeni sunt sinonimi, dar nu în graiul traducătorilor de la Alba Iulia, ci în cel al revizorilor. Este dificil de spus acum care era acoperirea geografică a acestui fenomen. Ţinând cont de faptul că el apare la Stroici şi la Milescu, am putea presupune că e datorat moldovenilor.

Mitropolitul Dosoftei, care caută tot timpul soluţii lexicale noi, redă pasajul astfel: „ne scoate de la răutate". La cărturarul moldovean două versiuni conţin aici opţiuni diferite: *duce/ispită/scoate/răutate*; *băga/iscuşenie/izbăvi/vicleanul*. Remarcăm că în limba lui Dosoftei *duce – băga* şi *scoate – izbăvi* formează serii sinonimice. Compararea traducerilor pasajului de la Ps. 88:26 în vechile psaltiri româneşti demonstrează că *mântuire* făcea parte din aceeaşi serie sinonimică cu *scoatere* şi *spăsenie*: *Tatăl mieu eşti tu, Zeul mieu, agiutoriu spăsenia mê* (PS), *scoateriei mêle* (PH), *sănătaţăi mêle* (PD), *mântuirii mele* (Ms. 45, Ms. 4389, BIBL. 1688 etc.). De aici ne ducem cu gândul la opoziţia funcţională de care vorbeşte Coşeriu (2009, p. 51), între verbele *poner* „a pune" şi *meter* „a băga" / *quitar* „a lua" şi *sacar* „a scoate": „Se quita lo que se pone e se saca lo que se mete".

Cu sensul 'a scăpa', verbul *a mântui* apare în rugăciune la Stroici şi Milescu, sugerând, în mod curios, circulaţia lui în zonă. În *Tatăl nostru* mai apare apoi în tipăriturile blăjene, iar de el abuzează intelectualii latinişti, în încercarea de a evita slavonismul *a izbăvi*.

DLR introduce greşit pe „nu ne aduce pre noi în ispite, ce ne mântuiaşte" la sensul „2. (în limbajul bisericesc) a ierta sau a obţine iertarea păcatelor săvârşite, a scăpa de pedeapsa divină; a (se) izbăvi, a (se) salva, a (se spăsi)". Întrebuinţarea de aici nu este echivalentă cu cea din exemplul următor din DLR: „ne mântuiaşte pre noi pentru numele tău cel sfânt". Pasajul din rugăciunea *Tatăl*

nostru trebuie introdus la sensul „1. (învechit şi popular) a scăpa dintr-o primejdie, de o nenorocire, de la moarte, de cineva etc., a (se) salva”.Echivalarea *a scăpa* apare prima dată în ABEC. 1826, scos de Carcalechi; neavând un precedent în versiunile dacoromâneşti, această apariţie se poate explica numai prin originea aromână a autorului: ambele versiuni aromâneşti cunoscute ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVIII-lea îl dau în acest pasaj pe *scápă-nă* (UCUTA; LIT. AROM.). Independent sau nu, termenul reapare în LAUR. TENTAM., după care îl găsim în unele ediţii biblice britanice (BIBL. 1873, BIBL. 1874, NT NITZ. etc.), menţinându-se până azi în unele versiuni biblice neoprotestante.

O corespondenţă interesantă găsim între unele vechi versiuni posibil bănăţene (CAT. 1648, CAT. 1677 şi PÂN. PR.) şi versiuni istroromâne: *a slobozi*.

5.10.3. *Cel rău/cel viclean*

Cel substituie aici un substantiv. DA arată nuanţa de sens, exemplificând prin *bunul* (tradus *le bon*) în comparaţie cu *cel bun* (tradus *le bon homme*). Se menţionează şi că *cel* ajută la formarea termenilor eufemistici pentru diavol: *cel-din-bolovani*, *cel-cu-coarne*, *cel-din-baltă* etc. (DA, *s.v.*). Întrebuinţarea lui *cel* se impune aici deoarece răul despre care se vorbeşte este unul personalizat, sintagma desemnând pe diavol. La origine *reus* era tot personalizat, sensul său în latină fiind ‘acuzat, vinovat’.

Cel rău şi *cel viclean* se află în concurenţă încă din primele texte româneşti păstrate. *Noul Testament de la Bălgrad* glosează pe *cel viclean* prin *cel rău*, recunoscând circulaţia ambelor forme în rugăciune. Versiunile moldoveneşti vechi îl dau pe *viclean*. Autoritatea textelor lui Antim Ivireanul va face ca *viclean* să aibă tot mai puţine atestări, până ce Veniamin Costachi îl reintroduce în circuit, azi el tinzând chiar să elimine opţiunea *cel rău* din versiunile rostite în cultul public. Hitlean a intrat în română în secolul al XV-lea, datorându-se influenţei feudale maghiare (cf. Drăganu 1922, p. 588). *Psaltirea Hurmuzaki* pare a atesta etapa de extindere a circulaţiei lui *hiclean*, căci preferă slavonismul *lăstitoriu* acolo unde versiunile ulterioare ale *Psaltirii* dau maghiarismul (e.g. Ps. 42:1).

În textele vechi el are şi sensul primar de ‘necredincios’, ‘rău’, ‘satana’, ‘diavolul’. Trebuie să reţinem că *hitlean* nu a rezultat cu prilejul traducerii din germană, căci nu poate fi transpunerea lui *uebel*, *böse*. Drăganu (1922, p. 587) remarcă faptul că traducătorul catehismului coresian a preluat acest cuvânt,

probabil neştiind să-l echivaleze cu altceva. Tot Drăganu arată că aici termenul are o accepţie specială, iar copistul *Codicelui Todorescu* nu-l înţelegea şi l-a glosat cu *ghevolul*.

În CT, oscilaţia între *hitlean* şi *rău* are ca sursă textul slavon. Gr. *πονηρός* are la Luca unsprezece ocurenţe. În traducerea slavonă publicată de Coresi, termenul grecesc apare redat prin *зълѡ* sau *лѫкавъ*. După cum reiese din examinarea exhaustivă a ocurenţelor de la Matei şi Luca, traducerea românească s-a făcut prin echivalarea consecventă a lui *зълѡ* cu *rău* şi a lui *лѫкавъ* cu *viclean*. Aşadar, sursa lui *viclean* a fost, în primele veacuri, slavonă. Un secol mai târziu, în multe cazuri când CT dă *hitlean*, NTB 1648 echivalează cu *rău*, după alte modele (ex. Lc:11:34: *ochiul hitlean*, în CT; *ochiul rău*, în NTB 1648). Aşadar, cel puţin în primele secole, pentru versiunile care conţin termenul *viclean* trebuie să presupunem un original slavon.

Cuvântul *viclean* a cunoscut variaţii fonetice importante de-a lungul timpului. Vasile Arvinte, în studiul lingvistic la Facere, în MLD, I, p. 55, consideră că sunetul iniţial trebuie să fi fost rostit ca o spirantă palatală sonoră, *y*, pentru a putea fi apoi substituit în graiurile moldoveneşti prin spiranta labiodentală sonoră *v*-. Am examinat răspândirea lui *viclean* şi a derivatelor sale în volumele MLD. În Ms. 45 norma este cu *v*: *viclean, vicleni, viclenie, vicleşug*. Traducătorul Ms. 4389 îl dă mai rar, iar atunci apare forma mai veche cu *h*. În BIBL. 1688, norma este oscilantă: *h*-, *v*-, *f*-. În fapt, acest lucru atestă numărul de traduceri şi revizuiri ale textului. În studiul lingvistic la Ieşirea, în MLD, II, p. 6, V. Arvinte notează că variantele hipercorecte „atestă conştiinţa caracterului neliterar al fenomenului palatalizării labialelor. Ele aparţin unor vorbitori în al căror grai popular palatalizarea labialelor era prezentă". Cercetătorul ieşean pune forma *ficleşug* din Ieşire pe seama tipografilor moldoveni. Dar în studiul lingvistic la Numeri, în MLD, IV, p. 3, Arvinte pune formele hipercorecte pe seama diortositorilor, care sunt inconsecvenţi, notând *v*- şi *f*-. Comparaţia textelor indică, într-adevăr, existenţa a două norme: cu *h* în graiul revizorilor BIBL. 1688 şi cu *v* în graiul autorului Ms. 45. Am remarcat patru situaţii în texte: 1. revizorii BIBL. 1688 preiau opţiunea din Ms. 45 cu fonetismul originar: *viclean*; 2. revizorii preiau opţiunea din acest text corectând cuvântul la *hiclean*; 3. revizorii îl folosesc pe *hiclean* acolo unde Ms. 45 dă alt sinonim, fapt care atestă, de asemenea, că în graiul lor cuvântul se pronunţa cu *h*; 4. revizorii

introduc forma hipercorectă *ficlean* în cazuri similare celor enumerate anterior. Prezenţa formei hipercorecte în cele patru situaţii demonstrează că ea nu poate veni de la tipograf, ci de la revizori. În epocă, aceasta a fost răspândită (o frecvenţă ridicată are în *Viaţa lui Constantin Brâncoveanul* a lui Radu Greceanu). Curioasă este prezenţa lui *ficlean* şi în versiunea rugăciunii *Tatăl nostru* din EV. 1682, fapt care ar putea sugera intervenţia aceleiaşi persoane în editarea textului.

Concluzii

În lucrarea de faţă am studiat metamorfozele, în limba română, ale celui mai popular text din lume – rugăciunea *Tatăl nostru*, urmărind apariţia, difuzarea şi standardizarea acesteia pe baza a peste 200 de versiuni consemnate în texte româneşti între 1553 şi 2012.

Creştinismul românesc s-a dezvoltat în absenţa legăturilor cu latinitatea occidentală, situaţie care a imprimat un caracter specific vocabularului creştin din limba română. Dezvoltându-se în teritorii aflate sub autoritatea bisericească a Constantinopolului, limba liturgică din teritoriile locuite de români nu putea fi decât greaca. Convieţuirea cu slavii şi autoritatea politică şi bisericească sud-slavă au determinat adoptarea slavonei ca limbă de cultură. Din aceste epoci ale diglosiei se păstrează numeroase dovezi lingvistice în terminologia bisericească superioară. Epoca slavonă a lăsat câteva urme în lexicul rugăciunii din dialectul dacoromân. Urme ale liturghiei greceşti se păstrează în rugăciunea din dialectul aromân, unde slavona nu a acţionat cu aceeaşi intensitate, iar cultul grecesc s-a menţinut mai multă vreme.

Cele mai vechi versiuni româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru*, datând din secolul al XVI-lea, nu permit concluzii sigure privind vechimea rugăciunii în limba română. La data redactării primelor texte româneşti, rugăciunea nu rezultă prin traducere, versiunile notate reprezentând forme contaminate ale unor versiuni mai vechi. Cea mai veche versiune rezultă din slavonă şi are ca particularitate sintagma *pâinea săţioasă*, generală în secolul al XVI-lea. Pe lângă această redacţie de origine slavonă, unele opţiuni de traducere (e.g. *rău*) sugerează existenţa unei a doua redacţii sau a unei revizii cu posibil original latinesc. Sunt şi opţiuni interpretative cu origine necunoscută: *greşalele*, *greşiţilor*. Apariţia şi difuzarea rugăciunii în româneşte nu poate fi separată de prezenţa, în epocă, a celor mai vechi versiuni româneşti ale *Psaltirii*, al căror prototip românesc trebuie să fie anterior anului 1500.

La începutul sec. al XVII-lea circulă următoarele variante de traducere mai importante: *săţioasă* / *de toate zilele*; *năpastă* / *ispită*; *viclean* / *rău*, *greşeală* / *datorie*; *greşit* / *datornic*. *Noul Testament* de la 1648 difuzează sintagma *de toate zilele*, tradiţională în Transilvania, care va fi adoptată la Bucureşti şi inclusă în importante texte biblice, liturgice şi catehetice, circulând

de atunci în tot spaţiul românesc. Aceasta este şi epoca în care mai multe versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* circulă în Europa ca specimene de limbă, mai populară fiind cea dată de Nicolae Milescu Spătarul savantului suedez Georg Stiernhielm, cu largă difuzare în Occident.

Următorul moment important îl reprezintă activitatea lui Antim Ivireanul, care pune în circulaţie o versiune tradiţională. Dacă sintagma *de toate zilele* a circulat neîntrerupt până azi, opţiunea *săţioasă* a fost înlocuită în vremea lui Antim cu *de pururea*, prezentă până azi în Basarabia. Prin difuzarea extraordinară în tot spaţiul românesc a textelor sale, rugăciunea a căpătat o formă definitivă atât din punctul de vedere al opţiunilor de traducere, cât şi al limbii: e.g. pronumele *care(le),* articolul demonstrativ *cel, cea* (cu primele ocurenţe la cărturarii moldoveni), conjunctivul fără *să* (*vie, fie*), termenii *tată, greşeală, greşit, duce, ispită, izbăvi*.

Pe la 1800, în şcoala paisiană de traducere de la Mănăstirea Neamţ, textul este revizuit după originalul grecesc: apare sintagma *spre fiinţă, fie* lasă locul lui *facă-se,* iar *cel rău* din versiunile antimiene este înlocuit cu *cel viclean,* care a fost mereu folosit în jumătatea nordică a ţării. Aceste opţiuni vor fi difuzate prin cărţile biblice şi liturgice din vremea lui Veniamin Costachi în tot spaţiul românesc.

Transformările suferite de rugăciune de-a lungul timpului nu sunt semnificative, reflectând nu orientări hermeneutice inedite, ci dinamica lexicală a limbii române în decursul istoriei sale.

Stabilitatea oscilaţiilor actuale din *Tatăl nostru* (*fie ~ facă-se*; *de toate zilele ~ spre fiinţă*; *cel rău ~ cel viclean*) se datorează celor două procese de înnoire a cărţii bisericeşti, care fie au difuzat opţiuni tradiţionale, fie au înnoit textul rugăciunii: primul în vremea lui Antim Ivireanul, celălalt în vremea lui Veniamin Costachi. Cu excepţia inovaţiilor de la Neamţ, toate opţiunile de traducere din *Tatăl nostru* românesc actual sunt atestate în sec. al XVI-lea, tot atunci fiind fixate şi alte secvenţe din rugăciune (e.g. topica din *sfinţească-se* şi *ne izbăveşte*).

Rolul decisiv în standardizarea textului rugăciunii şi în impunerea unor opţiuni de traducere l-a avut Sfânta Liturghie. *Liturghierul* lui Antim Ivireanul a fost hotărâtor în fixarea rugăciunii în forma pe care o avem azi, nu doar ca opţiuni de traducere, ci şi ca particularităţi fonetice şi morfo-sintactice, limitând circulaţia variantelor de traducere. *Liturghierul* lui Veniamin Costachi a reuşit să

difuzeze înnoirile de la Neamţ, generalizându-le în câteva decenii, în condiţiile în care textul rugăciunii era deja fixat.

Cele mai prolifice epoci în generarea unor variante de traducere sunt secolul al XVII-lea şi secolul al XIX-lea. Ambele perioade manifestă maximă permeabilitate lingvistică: prima reprezintă epoca marilor traduceri religioase în limba română, iar cealaltă reprezintă epoca marilor traduceri laice şi a reformelor lingvistice cu urmări de importanţă deosebită în dezvoltarea limbii române literare. Cu toate acestea, rugăciunea *Tatăl nostru* nu a reţinut nimic din aceste înnoiri, dovedindu-şi calitatea de text esenţial sau, după expresia lingvistului Eugeniu Coşeriu, de „model suprem şi absolut al rugăciunii ideale"; textul rugăciunii a păstrat opţiunile de traducere din secolul al XVI-lea, devenite normă la nivelul întregului areal lingvistic dacoromân.

Circulaţia unor opţiuni de traducere în toate teritoriile locuite de români, încă din secolul al XVI-lea, este o dovadă a unităţii lingvistice şi naţionale a românilor. În secolul al XVIII-lea putem vorbi de o versiune românească standard în trei provincii româneşti diferite. Aceeaşi unitate poate fi remarcată şi la nivel confesional.

Limba rugăciunii ilustrează specificul limbii române între limbile romanice, putând fi chiar cartea ei de vizită: a) elemente panromanice: *nume, cer, pâine* etc. b) particularităţi ale romanităţii orientale, unele întâlnite şi în dalmată: *tată, care, împărăţie, ierta, rău*; c) „balcanisme": postpunerea articolului, contopirea genitivului cu dativul, conjunctivul cu *să* etc.; d) posibile fapte de limbă autohtone: *băga, pururea*, poate şi unele dintre „balcanisme". La acestea se adaugă mărcile datorate contextului istoric: versiunea actuală cuprinde 10% cuvinte nelatineşti, ilustrând influenţele externe culte şi populare exercitate asupra limbii române.

Bibliografie

1. Izvoare

ABEC. 1878 = Vasile Ionescu, *Noul abecedar fonetic*, Iaşi, 1878.

ABEC. 1880 = V. Nestorescu, *Abecedar sau Povăţuitorul la scrierea şi citirea limbii române*, Bucureşti, 1880.

ABEC. 1898 = A. I. Odobescu, V. G. Borgovanu, *Noul abecedar pentru scris şi citit*, partea a II-a: *Carte de citire pentru clasa I*, Bucureşti, 1898.

ABEC. 1942 = Ilie I. Mirea, *Abecedar româno-rus pentru Transnistria*, Bucureşti, 1942.

ABEC. CREANGĂ[2] = I. Creangă, C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Receanu, A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi citire pentru uzul clasei I primară*, ediţia a doua, Iaşi, Tipografia H. Goldner, 1868.

ABEC. CREANGĂ[8] = I. Creangă, C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Receanu, A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi citire pentru uzul clasei I primară*, ediţia a opta, Iaşi, Tipografia H. Goldner, 1874.

ABEC. CREANGĂ[19] = I. Creangă, C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Receanu, A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi citire pentru uzul clasei I primară*, ediţia a nouăsprezecea, Iaşi, Tipografia Naţională, 1886.

ABEC. CREANGĂ[20] = I. Creangă, C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Receanu, A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi citire pentru uzul clasei I primară*, ediţia a douăzecea, Iaşi, Tipografia Naţională, 1887.

ABEC. CREANGĂ[22] = I. Creangă, C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Receanu, A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi citire pentru uzul clasei I primară*, ediţia a douăzeci şi doua, îmbunătăţită şi adăugită cu mai multe figuri şi text, Iaşi, Tipografia Naţională, 1887.

ABEC. ŞINCAI = Gheorghe Şincai, *ABC sau Alphavit*, Blaj, 1783.

ACAT. 1763 = *Acathistiariu cu multe alease rugăciuni*, Blaj, 1763.

ACAT. 1786 = *Acathist*, ediţia a treia, Blaj, 1786.

AGHIAZM. 1814 = *Aghiazmatar*, Iaşi, 1814.

ANANIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediţie jubiliară a Sfântului Sinod, versiune diortosită după Septuaginta, redactată şi adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania Arhiepiscopul Clujului, sprijinit pe numeroase alte osteneli, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune Ortodoxă, 2001.

ANTIM = Antim Ivireanul, *Opere*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, Editura Minerva, 1972.

ARH. = *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели*, Moscova, Научно-издательский центр „Скрипторий”, 1997.

AS. = Josef Vajs, Josef Kurz (edit.), *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*, tom. II, Praga, Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1955.

BIBL. 1795 = *Biblia de la Blaj, 1795*, ediţie jubiliară, Precuvântare de Lucian Mureşan, Cuvânt introductiv de Camil Mureşan, edit. coord.: Ioan Chindriş; coord. filol.: Eugen Pavel; studii: Ioan Chindriş, Eugen Pavel; transcrieri: Elena Ardeleanu, Ioan Chindriş, Nicolae Edroiu, Elena Mihu, Florica Nuţiu, Dora Pavel, Eugen Pavel, Şerban Turcuş, Veronica Turcuş; concordanţa numelor proprii: Sidonia Puiu; glosar: Elena Comşulea, Valentina Şerban, Sabina Teiuş, Roma, 2000.

BIBL. 1819 = *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi şi a ceii noao*, cu chieltuiala Rosieneştii Soţietăţi a Bibliei, în Sanktpetersburg, în tipografia lui Nic. Grecea, 1819.

BIBL. 1873 = *Sânta Scriptură a Vechiului şi a Noului Testamentu*. Ediţiune nouă revăzută după texturile originale şi publicată de Societatea Biblică pentru Britania şi Străinătate, Pesta, 1873.

BIBL. 1874 = *Sănta Scriptură a Vechiului şi a Noului Testamentu*. Ediţiune nouă, revăzută după texturile originale şi publicată de Societatea Biblică pentru Britania şi Străinătate, Iaşi, 1874.

BIBL. 1911 = *Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*. Tipărită cu spesele Societăţii de Biblii Britanică şi Străină, Bucureşti, 1911.

BIBL. 1914 = *Biblia adecă Dumnezeeasca Scriptură a Legii vechi şi a celei nouă*, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1914.

BIBL. 1921 = *Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*, ediţiune nouă revizuită după texturile originale şi publicată de Societatea Biblică pentru Britania şi Străinătate, Bucureşti, 1921.

BIBL. CHIŞINĂU = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediţia I, tipărită cu binecuvântarea Întâi Stătătorului Bisericii Ortodoxe din Moldova, Înalt Prea Sfinţitul Vladimir, Mitropolitul Chişinăului şi al întregii Moldove, cu străduinţa şi purtarea de grijă a protoiereului mitrofor Ioan Vulpe, Blagocinul de Orhei, Chişinău, Complexul de Edituri al Bisericii Ortodoxe din Moldova, 2004.

BIBL. 1688 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Şerban Vodă Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti, retipărită după 300 de ani în facsimil şi transcriere cu aprobarea şi cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.

BO = *Biblia Olomoucká*, în facsimil la http://dig.vkol.cz/dig/miii1ii/0170v.htm.

BOCATIUS = *Tatăl nostru* publicat de Melchior Bocatius la Košice, în 1614: v. Veress 1934, p. 67-68.

BORGOVANU, IONEL = V. Gr. Borgovanu, *Ionel: principii morale şi creştineşti de educaţiune*, IV. *Ionel la şcoală*, Sibiu, Tipografia Iosif Marschall, 1904.

BORGOVANU, TATĂL NOSTRU = V. Gr. Borgovanu, *Tatăl nostru în pilde din viaţa săteanului român*, Blaj, 1914.

BOROIANU = Dimitrie G. Boroianu, *Istoria dogmelor Bisericii Creştine Ortodoxe de Răsărit*, Bucureşti, 1893.

BR = *Biblia Radziwiłłowska*, în facsimil la Polska Biblioteka Cyfrowa, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=41030&s=1 .

BUC. 1699 = *Bucoavna de la Bălgrad, 1699*, ediţie critică de Alin Mihai Gherman şi Iacob Mîrza, Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia, 1999.

BUC. 1744 = *Bucoavna*, Cluj, 1744 (v. BUC. 1699).

BUC. MAC. 1779 = *Bucoavnă* alcătuită de Macarie, ms. rom. BAR 3745.

BUC. MĂZ. = *Bucoavnă* alcătuită de Vartolomei Măzăreanu, ms. rom. BAR 5311.

CARAGIALE = I. L. Caragiale, *Tatăl nostru*, în „Moftul Român", seria II, nr. 6, 6 mai 1901, p. 3; (republ. în I. L. Caragiale, *Opere*, vol. I: *Nuvele şi schiţe*, ediţie îngrijită de Paul Zarifopol, Bucureşti, Editura „Cultura Naţională", 1930, p. 323-324).

CAT. 1648 = *Catechismus: Az az; A' kcresztyéni Vallasnak és Hütnek*, forditot Fogarasi Istvan, Alba Iulia, 1648.

CAT. 1656 = *Scutul catichizmuşului: cu răspunsu den scriptura svântă*, Alba Iulia, 1656.

CAT. 1677 = *Dottrina Christiana tradotta in lingua valacca da Vito Piluzio*, Roma, 1677.

CAT. 1726 = *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava, 1726*, prefaţă de Iacob Mârza, transcrierea textului, studiul introductiv, îngrijirea ediţiei de Eva Mârza, studiul teologic şi note de specialitate de Anton Rus, bibliografie selectivă şi indice de Eva Mârza şi Anton Rus, Sibiu, Editura Imago, 2002.

CAT. 1774 = *Catehism sârbesc, românesc şi nemţesc*, Viena, 1774.

CAT. 1828 = *Începăturile învăţăturii creştineşti sau sfânta istorie în scurt şi catihizisul în scurt*, Chişinău, 1828.

Cat. 1844 = *Catihizisul creştinesc cel pre larg a pravoslavnicii catholiceştii a răsăritului biserici (...), Moscva, în Tipografiia Sinodului, anul 1839*, s-au tălmăcit de pe limba rusască şi s-au tipărit în duhovnicească tipografiia a Bessarabiei din Chişinău, 1844.

CAT. C. = Alexandra Roman Moraru, *Catehismul lui Coresi*, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic şi indice de Alexandra Roman Moraru, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea* (coord. Ion Gheţie), Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1982, p. 19-128.

CAT. M. = *Catehismul Marţian* (v. CAT. C.).

CAT. MS. 1641 = *Catehism*, sf. sec. al XVII-lea (ms. rom. B.A.R. 1461).

CAT. POTECA[1] = C. Rădulescu-Motru, *Catehismul mititel al lui Eufrosin Poteca*, Bucureşti, 1940 (extras din „Revista de Pedagogie", X, 1940).

CAT. POTECA[2] = Eufrosin Poteca, *Catehismul mare*, Bucureşti, 1836 (ed. a II-a: 1847).

CÂNT. LIT. = *Cântările Sfintei Liturghii, colinde şi alte cântări bisericeşti*, tipărite cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, ediţie revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1999.

CB = *Codicele Bratul*, ediţie de Alexandru Gafton, în format electronic la http://media.lit.uaic.ro/gafton/.

CC[2] = Diaconul Coresi, *Carte cu învaţătură (1581)*, publicată de Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, Bucureşti, vol. I, 1914.

CEASL. 1685[ms] = *Ceaslov* şi *Anghilesc*, copiate de popa Pătru din Tinăud – Bihor în 1685 (ms. rom. BAR nr. 714).

CEASL. 1685 = *Ceasloveţ, care are întru sine slujbele de noapte şi de zi*, Bălgrad, 1685 (v. BUC. 1699, p. 85).

CEASL. 1696 = *Ceasloveţ, care are întru sine slujbele de noapte şi de dzi*, Sibiu, 1696.

CEASL. 1715 = *Ceasoslov*, Târgovişte, 1715.

CEASL. 1766 = *Orologhion adecă Ceaslov*, Blaj, 1766.

CEASL. 1786 = *Ceasoslov*, tipărit cu binecuvântarea lui Ioan Bob, ediţia a şasea, Blaj, 1786.

CEASL. 1817 = *Ceaslov*, Iaşi, 1817.

CEASL. 2001 = *Ceaslov*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.

CEASL. S. XVII = *Ceaslov*, în miscelaneul ms. rom. B.A.R. 4818 (sf. sec. XVII).

CHAMBERLAYNE = J. Chamberlayne, *Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa*, Amsterdam, 1715.

CL = *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv şi indice de Al. Mareş, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969.

CM = *Tâlcul evangheliilor şi Molitvenic rumânesc*, ediţie critică de Vladimir Drimba, studiu introductiv de Ion Gheţie, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1998.

COD. GŞ = *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan, voievodul Moldovei*, studiu şi transcriere de N. Drăganu, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", III, 1924-1925, p. 182-254.

CORN. II = *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*, traducere literală nouă, Bucureşti, GBV, 2001.

CS = *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediţie de text şi indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993.

CT = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Braşov 1560-1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti*, ediţie alcătuită de Florica Dimitrescu, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.

CT^{SL} = Coresi, *Evangheliar slavonesc*, Braşov, 1564.

CV = *Codicele Voroneţean*, ediţie critică, studiu filologic şi lingvistic de Mariana Costinescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1981.

ER = *Evangheliarul de la Războieni*, mij. sec. al XVII-lea (ms. rom. B.A.R. nr. 296).

ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971.

Ev. 1682 = *Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1682.

Ev. 1686^{ms} = *Evanghelie*, copiată în 1686 (ms. rom. B.A.R. 1327).

Ev. 1693 = *Θειον και ίερόν Εναγγελιον. Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1693.

Ev. 1697 = *Sfânta şi dumnezăiasca Evanghelie*, Snagov, 1697.

Ev. 1723 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1723.

Ev. 1742 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1742.

Ev. 1746 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Râmnic, 1746.

Ev. 1750 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1750.

Ev. 1760 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Bucureşti, 1760.

Ev. 1760^{ms} = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, copiată de V. Volskii în Bârgău – Maramureş în 1760 (ms. rom. B.A.R. 5684).

Ev. 1762 = *Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie*, Iaşi, 1762.

Ev. 1765 = *Sfânta şi dumnezeiasca a lui Is. Hs. Evanghelie*, Blaj, 1765.

Ev. Scriban = I. Scriban, *Sfânta Evanghelie: cele 4 evanghelii în una singură, cu însemnări lămuritoare şi tâlcuiri*, Bucureşti, Editura „Ancora", 1926.

Evh. Sin. = Jean Frček, *Euchologium Sinaiticum*, text slav cu sursele greceşti şi traducerea franceză, partea a doua, în *Patrologia Orientalis*, t. 24, fasc. 5, Paris, 1933; t. 25, fasc. 3, Paris, 1943.

Gruneweg = Almut Bues (Hg.), *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618): Über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, Band 2: Edition des Manuskripts, fol. 726-1453, Otto Harrassowitz Verlag, 2008 (versiunea românească în CSŢR).

Hartknoch = *Tatăl nostru* publicat de Hartknoch: v. I. Muşlea, *Un „Tatăl nostru" necunoscut (1684)*, în DR, IV, 1927, p. 964-967.

Ist. scr. 1824 = Veniamin Costachi, *Istoria Scripturii*, Iaşi, 1824.

Înv. 1710 = *Învăţătură bisericească*, Târgovişte, 1710.

Înv. 1726 = *Învăţătură pentru tineri*, Bucureşti, 1726.

Înv. 1756 = *Învăţătura creştinească prin întrebări şi răspunsuri*, Blaj, 1756.

ÎNV. 1828 = *Învăţătură creştinească*, Iaşi, 1828.

ÎNV. ŞC. 1887 = T. Ştefanelli, *Învăţătura creştinească a Bisericei Ortodoxe pentru şcoalele superioare de fete*, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1887.

KOD. 1466 = *Müncheni Kódey (1466). A négy evangélium szövege és szótára*, Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám, Európa Könyviadó, Budapest, 1985.

KOHNO = Natalia Viktorovna Kossek, *Евангелие Кохно. Болгарский XIII в.*, Издательство Болгарской Академии Наук, Sofia, 1986.

LAURIAN, ELEM. = August Treboniu Laurian, *Elemente de istorie şi biografii*, Iaşi, 1856.

LAURIAN, TENTAM. = August Treboniu Laurian, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia vigentis vulgo valachicae*, Viena, 1840.

LIT. 1679 = Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie 1683*, ediţie critică de N. A. Ursu, cu un studiu introductiv de Înalt Prea Sfinţitul Teoctist, arhiepiscop al Iaşilor şi mitropolit al Moldovei şi Sucevei, Iaşi, 1980.

LIT. 1683 = Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, ediţia a doua, Iaşi, 1683.

LIT. 1702 = *Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Buzău, 1702.

LIT. 1713 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713.

LIT. 1715 = *Sfânta şi dumnedzăiasca Liturghie*, Iaşi, 1715.

LIT. 1728 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1728.

LIT. 1729 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1728.

LIT. 1730 = *Liturghier*, copiat de preotul Ştefan la Sâmboşag – Bihor în 1730 (ms. rom. BAR nr. 4133).

LIT. 1732^{ms} = *Liturghier*, 1732 (ms. rom. B.A.R. 5733).

LIT. 1733 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Râmnic, 1733.

LIT. 1741 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1741.

LIT. 1746 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1746.

LIT. 1747^{B} = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1747.

LIT. 1747^{Is} = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Iaşi, 1747.

LIT. 1747^{Rm} = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Râmnic, 1747.

LIT. 1756 = *Dumnezeieştile Liturghii*, Blaj, 1756.

LIT. 1759^{Is} = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Iaşi, 1759.

LIT. 1759^{Rm} = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Râmnic, 1759.

LIT. 1789 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1780.

LIT. 1787 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Râmnic, 1787.

LIT. 1794 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Iaşi, 1794.

LIT. 1797 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1797.

LIT. 1798 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Sibiu, 1798.

LIT. 1807 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Sibiu, 1807.

LIT. 1814 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Sibiu, 1814.

Lit. 1817 = *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Râmnic, 1817.

Lit. 1818 = *Liturghiile a Sfinţilor Ierarhi Ioann Hrysostomul, Vasilie cel Mare şi Grigorie Dialog*, Iaşi, 1818.

LIT. 2004 = *Liturghier pastoral*, tipărit cu binecuvântarea Î.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, Editura Mitropoliei Moldovei şi Bucovinei, 2004.

LIT. 2008 = *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune Ortodoxă, 2008.

LIT. 2012 = *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune Ortodoxă, 2012.

LIT. PANN = Anton Pann, *La Sfânta Liturghie a lui Ioann Gură de Aur, compuse de mine*, Bucureşti, 1854.

LIT. STR. = I. Popescu-Pasărea, *Liturghierul de strană cuprinzând cântările Sfintei Liturghii*, Bucureşti, 1925.

MANUAL 1909 = G. Coşbuc, G. A. Dima, G. N. Costescu, G. Stoinescu, *Carte de cetire pentru clasa a III-a urbană*, Craiova, Institutul grafic „Samitca", 1909.

MANUAL 1913 = G. Coşbuc et al., *Carte de cetire pentru divizia a II-a rurală: anul I şi II*, Bucureşti, Editura Institut. de Arte Grafice „Flacăra", 1913.

MANUAL 1925 = Gh. Tănăsescu, Ion Costacea, Victor Stăcescu, *Cartea adultului de curs primar, cuprinzând materiile de limba română, aritmetică şi geometrie, religie, istorie, geografie şi ştiinţe fizico-naturale*, ediţia a VI-a, Bucureşti, Editura „Cartea Românească", 1925.

MĂRT. 1691 = *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691.

MĂRT. 1699 = *Ὀρθόδοξος Ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς ἀποστολοκῆς ἐκκλησίας* (...), Snagov, 1699.

MĂRT. 1794 = *Pravoslavnica învăţătură*, Bucureşti, 1794.

MĂRT. 1827 = *Pravoslavnica mărturisire*, Bucureşti, 1827.

MĂRT. 1864 = *Mărturisirea Ortodoxă a Apostoleştei şi Catoliceştei Biserici de Răsărit*, traducere de P.S. D.D. Filaret Scriban Stavripoleos, Tipografia Sfintei Mănăstiri Neamţu, 1864.

MĂRT. 1877 = *Confessiunea Ortodoxă a bisericei catolice (sobornicești) şi apostolice a răsăritului*, din nou tradusă de Dr. Barbu Constantinescu, ediţiune aprobată de Excelenţa Sa, Înalt Preasfinţitul Arhiepiscop şi Mitropolit al Românilor greco-orientali din Ungaria şi Transilvania Miron Romanul, Sibiu, Tipografia arhidiecezană, 1877.

MĂRT. 1942 = *Mărturisirea ortodoxă*, editată de preotul Niculae M. Popescu, diac. Gheorghe I. Moisescu, cu o precuvântare de Tit Simedrea, Mitropolitul Bucovinei, Bucureşti, Editura Mitropoliei Bucovinei, 1942.

MĂRT. 1981 = *Mărturisirea de credinţă a Bisericii Ortodoxe*, traducere în limba română de Alexandru Elian, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1981.

MĂRT. 2001 = Petru Movilă, *Mărturisirea Ortodoxă a credinţei universale şi apostolice a Bisericii Orientale*, ediţie bilingvă, introducere, text latin, traducere şi note de Traian Diaconescu, Iaşi, Institutul European, 2001.

MEGISER = *Tatăl nostru* publicat de Hieronymus Megiser într-o culegere de *Pater noster* poliglot, în 1603, la Frankfurt: v. Coşeriu 1994, 33-34.

MLD = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, I-XI, Iaşi, 1988-2011.

MOL. 1641 = *Molitvenicul* copiat de popa Ioan din Pocioveliţe în 1641: v. CM, ed. Drimba, p. 202.

MOL. 1681 = Dosoftei, *Molitvănic de înţăles*, Iaşi, 1680.

MOL. 1689 = *Molitvenic*, Bălgrad, 1689.

MOL. 1706 = *Evhologion adecă Molitvenic*, vol. I-II, Râmnic, 1706.

MOL. 2002 = *Molitfelnic*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2002.

MT. 1913 = *Sfânta Evangelie a Domnului şi Mântuitorului nostru Iisus Hristos scrisă de Sft. Mateiu*, Bucureşti, Societatea Biblică pentru Britania şi Străinătate, 1913.

MIKLOSICH = Miklosich, Fr., *Die slawischen Elemente in Rumunischen*, Wien, 1861, p. 58.

NICETA = Sfântul Niceta de Remesiana, *Opere*, traducere din limba latină, introducere şi note de lect. dr. Ovidiu Pop, Bucureşti, Editura Sofia, 2009.

NOVAKOVIĆ = ***Слово светаго Павла апостола ѡ исходѣ дѹшевнѣмь***, în Stojan Novaković, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Belgrad, Издање Државне Штампарије, 1877, p. 437-440.

NTB 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea cu Leagea Noao a lui Iisus Hristos Domnului nostru*, Bălgrad, 1648 [ediţie modernă: Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988].

NT. 1703 = *Noul Testament*, Bucureşti, 1703.

NT BEZA = *Jesu Christi, D[omini] N[ostri] Novum testamentum, Gr. & Lat. Theodoro Beza interprete*, [Genève], 1580.

NT 1817 = *Noul Testament*, Sankt Petersburg, 1817.

NT 1818 = *Noul Testament*, Iaşi, 1818.

NTCAT = *Noul Testament*, ediţia a II-a, traducere şi note de pr. Alois Bulai şi pr. Anton Budău, Iaşi, Editura Sapientia, 2008.

NT NOICA = *Dumnezeiasca Scriptură a Noului Legământ*, diortosită de ierom. Rafail Noica, ed. electronică, 2008.

OCENAŞ = *Ocenaş cu tâlc*, ms. rom. B.A.R. Cluj-Napoca nr. 100 (înc. sec. al XVII-lea), v. Georgescu 1978.

OCT. 1970 = *Octoih mic*, Sibiu, 1970.

OSTR. = V. Ganka, *Святое Евангелие по Остромирову списку*, Praga, 1853.

OSTROG = *Библиїа, сирѣчь Книгы Ветхаго и Новаго Завѣта по ꙗзыкѹ словенскѹ* [Biblia slavonă, Ostrog, 1581], ed. Rafail (Roman) Torkonyak, Lvov, 2006.

PÂINEA PR. = *Pâinea pruncilor*, Alba Iulia, 1703.

PETR. = Gheorghe Alexici, *Material de limbă din „Codicele de la Petrova"*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", vol. XIII, partea I-III, 1912, Bucureşti, p. 278-293.

PB = *Psaltirea de la Alba Iulia: 1651*, transcriere de Alin Mihai Gherman, Mihai Moraru şi Alexandra Moraru, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2001.

PD = *Psaltire de'nţăles*, Iaşi, 1680.

PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, I, studiu filologic, studiu lingvistic şi ediţie de Ion Gheţie şi Mirela Teodorescu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005.

PS = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, ediţie critică de I.-A. Candrea, vol. I, Bucureşti 1916.

PUŞCARIU, SI = Sextil Puşcariu, *Studii istroromâne*, în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici şi A. Byhan, vol. III, Bucureşti, Cultura Naţională, 1929.

PUTN. = Aemiliani Kałużniacki, *Monumenta Linguae Paleoslovenicae*, vol. I, *Evangeliarium Putnanum*, Viena-Teschen, Sumptibus Caroli Prochaska, 1888.

RADU-GAL. = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi a Noului Testament, tradusă după textele originale ebraice şi greceşti de preoţii profesori Vasile Radu şi Gala Galaction, din înalta iniţiativă a Majestăţii sale Regelui Carol II*, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", 1938 (ed. a II-a, 1939).

RUG. HELIAD. = Ion Heliade-Rădulescu, *Ruge şi morala evangelica pentru clasea I primaria*, Bucureşti, 1861.

SA = Ioan din Vinţ, *Sicriul de aur*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Anton Goţia, Bucureşti, Editura Minerva, 1984.

SIN. 1746 = *Carte de rugăciuni*, Iaşi, 1746 (BRV 245B).

SMITH = *Tatăl nostru* transmis de Nicolae Spătarul Milescu în 1669 capelanului britanic Th. Smith și păstrat în manuscris autograf: Mihail 2009, p. 19-20.

STIERNHIELM = *Tatăl nostru* transmis de Nicolae Spătarul Milescu în 1667 cărturarului suedez Georg Stiernhielm, publicat la Stockholm, în 1671: Coşeriu 1994, 52.

STROICI = *Tatăl nostru* notat de Luca Stroici şi publicat în: Stanisław Sarnicki, *Statuta i metryka przywilejów koronnych*, Kraków, Drukarnia Łazarzowa, 1594, p. 1224.

TOD. = *Codicele Todorescu*, în *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, studiu şi transcriere de dr. Nicolae Drăganu, Bucureşti, 1914.

VRAŢA = B. Ţonev, *Врачанско евангелие, среднобългарски паметник от. XIII в.*, în „Български старини", t. IV, Sofia, 1914.

UCUTA = Constantin Ucuta, *Noua Pedagogie*, în Pericle Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti, 1909, p. 55-101.

VISKI = *Psaltirea* copiată de János Viski, ms. R 1831, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca.

VUL. = *Vulgata Hieronymiana*, http://www.intratext.com/IXT/LAT0001/5/M3.HTM (accesat la 11 septembrie 2019).

VUL. BLAJ = *Biblia Vulgata (1760-1761)*, ed. Ioan Chindriş (coord.) et al., Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005.

2. Literatură secundară

Arranz, Miguel, *La liturgie de l'euchologe slave du Sinai*, în *Christianity among the Slavs. The heritage of saints Cyril and Methodius*, ed. Edward G. Farrugia, Robert F. Taft, Gino K. Piovesana, Roma, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1988, p. 15-74.

BAILLY = A. Bailly, *Abrégé du dictionnaire grec-français*, Paris, Librairie Hachette, 1901.

Bardu, Nistor, *Aspecte ale lexicului în Abecedarul lui Constantin Ucuta (1797)*, în Marius Sala, Maria Stanciu Istrate, Nicoleta Petuhov (ed.), *Lucrările celui de-al cincilea Simpozion Internaţional de Lingvistică, Bucureşti, 27-28 septembrie 2013*, Bucureşti, Univers Enciclopedic Gold, 2015, p. 379-389.

Bărbulescu, Ilie, *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, Editura Casa Şcoalelor, 1929.

Bărbulescu, Ilie, *Românii faţă de sârbi şi bulgari, mai ales cu privire la chestia macedo-română*, Bucureşti, Tipografia „Universitară", 1905.

Bobulescu, C., *Cronica Bisericii Sf. Ecaterine din Bucureşti: 1577 – 1 octomvri 1924*, Bucureşti, 1927.

BERYNDA = *Лексикон словенороський Памви Беринди*, ediţie de V. V. Nimciuk, Kiev, 1961, în format electronic la http://litopys.org.ua/berlex/be.htm.

Bogrea, V., *Contribuţie la studiul elementelor orientale din limba română*, în „Dacoromania", I, 1920-1921, p. 272-290.

Branişte, Ene, *Liturgica specială: pentru facultăţile de teologie*, ed. a IV-a, Bucureşti, Editura Oferta, 2005.

Brückner, Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1985.

Capidan, Th., *Dialectul aromân*, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1932.

Caragounis, Chrys C., *New Testament Language and Exegesis: A Diachronic Approach*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.

Cartojan, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, postfaţă şi bibliografii finale de Dan Simionescu, prefaţă de Dan Zamfirescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1980.

Cândea, Virgil, *Raţiunea domninată*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.

Chiţimia, I. C., *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1972.

Chivu, Gh., *Civilizaţie şi cultură. Consideraţii asupra limbajului bisericesc actual*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997.

Chivu, Gh., *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*, studiu introductiv, ediţie, indici şi glosar, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008.

Chivu, Gheorghe, *Liturghierul lui Antim Ivireanul şi impunerea modelului muntenesc în scrisul liturgic românesc*, în *Şerban Cantacuzino, Antim Ivireanul şi Neofit Cretanul - promotori ai limbii române în cult*, Bucureşti, Editura „Cuvântul Vieţii" a Mitropoliei Munteniei şi Dobrogei, 2013, p. 187-193.

Ciocîltan, Alexandru, *Rugăciunea Tatăl nostru în însemnările lui Martin Gruneweg*, în „Limba Română", 60 (2011), nr. 2, p. 244-247.

Conţac, Emanuel, *Noul Testament de la Bălgrad (1648) şi Reforma: studiu istorico-filologic*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2017.

Conţac, Emanuel, *Tradiţia biblică românească. O prezentare succintă din perspectiva principalelor versiuni româneşti ale Sfintelor Scripturi*, în „Studii teologice", 2011, nr. 2, p. 159-245.

Coravu, Dimitrie, *Rugăciunea domnească. Studiu filologic, istorico-teologic şi ermineutic*, Slobozia, Editura Episcopiei Sloboziei şi Călăraşilor, 2016.

Coşeriu, Eugenio, *Limba română în faţa Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuţii la istoria cunoaşterii limbii române în Europa occidentală*, traducere de Andrei A. Avram, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994.

Coşeriu, Eugeniu, *Determinare şi cadru*, în *Idem*, *Teoria limbajului şi lingvistica generală. Cinci studii*, ediţie în limba română de Nicolae Saramandu, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2004, p. 287-329.

Coşeriu, Eugeniu, *Lecţii de lingvistică generală*, traducere de Eugenia Bojoga, prefaţă de Mircea Borcilă, Chişinău, Editura Arc, 2000.

Coşeriu, Eugeniu, *Omul şi limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii şi lingvistică generală*, antologie de Dorel Fânaru, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2009.

Coşeriu, Eugeniu, *Orationis fundamenta. Rugăciunea ca text*, traducere de Andreea Grinea, în „Transilvania", 39 (2010), nr. 9, p. 1-12 (cf. *Proluziune. Orationis*

fundamenta: rugăciunea ca text, traducere de Elena Ardelean, în *Idem*, *Principiile lingvisticii ca ştiinţă a culturii*, Cluj-Napoca, 2010, p. 365-386).

Coşeriu, Eugen, *Prelegeri şi conferinţe (1992-1993)*, Iaşi, 1994 (supliment al „Anuarului de lingvistică şi istorie literară", 33, 1992-1993, seria A-lingvistică) (=1994b).

Coşeriu, Eugeniu, *Universul din scoică* (interviuri realizate de Gheorghe Popa, Maria Şleahtiţchi şi Nicolae Leahu), Chişinău, Editura Ştiinţa, 2004.

CMG = *Catalogul manuscriselor greceşti*, vol. 1, întocmit de Constantin Litzica, Bucureşti, Inst. de Arte Grafice „Carol Gobl", 1909; vol. 2, întocmit de Nestor Camariano, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1940.

CMR = Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I-IV, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978-1992.

CMSR = *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI-XIII вв.*, Москва, Наука, 1984.

CSŢR = Ştefan Andreescu (coord.), *Călători străini despre Ţările Române*, supliment I, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2011.

Curta, Florin, *Apariţia slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, trad. Eugen S. Teodor, Târgovişte, Cetatea de Scaun, 2006 (= 2006a).

Curta, Florin, *Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh-Century Danube Frontier*, în Florin Curta, Dušan Zupka (ed.), *East Central amd Eastern Europe in the Early Middle Ages*, The University of Michigan Press, 2005.

Curta, Florin, *The Slavic Lingua Franca (Linguistic Notes of an Archaeologist Turned Historian)*, în „East Central Europe", 31 (2004), nr. 1, p. 125-148.

Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages: 500-1250*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006 (= 2006b).

DA = *Dicţionarul limbii române*, tomul I, partea I: *A-B*, Bucureşti, 1913; tomul I, partea a II-a: *C*, Bucureşti, 1940; tomul I, partea a III-a: *D-De*, Bucureşti, 1949; tomul II, partea I: *F-I*, Bucureşti, 1934; tomul II, partea a II-a: *J-Lacustru*, Bucureşti, 1937, *Ladă-Lepăda*, Bucureşti, 1940, *Lepăda-Lojniţă*, Bucureşti, 1940.

Daničić, Đuro, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, vol. I-III, Graz, Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 1962.

DLR = *Dicţionarul limbii române*, serie nouă, 1965 ş. u.

DELLR = Sanda Reinheiner-Rîpeanu (coord.), *Dictionnaire des emprunts latins dans les langues romanes*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2004.

DIDAHIA = *Învăţătură a celor 12 apostoli*, în *Scrierile părinţilor apostolici*, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, note şi indici de Preot Dr. Dumitru Fecioru, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1995, p. 17-35.

Dragomir, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, Editura Academiei R.P.R, 1959.

Dragotă, Aurel, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit şi ritual funerar în Transilvania şi Europa Centrală şi de Sud-Est (secolele IX-XI)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2006.

Drăganu, N., *Catehismele luterane*, în „Dacoromanica", 2, 1921-1922, p. 582-592.

Drăganu, Nicolae, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, ediţie îngrijită, prefaţă şi note de Octavian Şchiau şi Eugen Pavel, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2003.

Drăganu, Nicolae, *Românii în veacurile IX-XIV, pe baza toponimiei şi a onomasticei.* Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1933.

Dumitraşcu, Katalin, *August Treboniu Laurian. Opera lingvistică*, Craiova, Editura Universitaria, 2002.

EMA = André Vauchez, Barrie Dobson, Michael Lapidge (ed.), *Encyclopedia of the Middle Age*, II, Routledge, 2000.

Falluomini, Carla, *La Bibbia gotica e il suo valore come testimone biblico*, în „Biblicum Jassyense", 6 (2015), p. 63-70.

Fasmer, M. (Фасмер, М.), *Этимологический словарь русского языка*, 3-е изд., Москва, Азбука-Терра, 1996.

Ferguson, Charles A., *Diglossia*, în *Idem*, *Sociolinguistic Perspectives. Papers on Language in Society, 1959-1994*, edited by Thom Huebner, New York – Oxford, Oxford University Press, 1996, p. 25-39.

FHDR = *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. 1-4, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1964-1982.

FHDRC = *Fontes historiae Daco-Romanae Christianitas*, traduceri inedite din latină şi greacă de Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă, revizuirea traducerilor de Mihaela Paraschiv, revizuirea textelor de Claudia Tărnăuceanu, selecţia textelor, studiu introductiv, notiţe biobliografice, note şi comentarii, indice de Nelu Zugravu, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2008.

Fischer, I., *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985.

Florescu, Ioan-Florin, *Le* Tétraevangile *de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des évangiles*, în „Biblicum Jassyense", 1, 2010, p. 38-90.

Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 2009.

Georgescu, Magdalena, *Consideraţii filologice asupra unui vechi text românesc*, în „Limba română", 27 (1978), p. 73-82.

Gherman, Mihai Alin, *Aspecte umaniste în cultura românească veche*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2004.

Gherman, Alin-Mihai, *Un umanist român: Teodor Corbea*, Cluj-Napoca, Casa Cărţii de Ştiinţă, 2010.

Gheţie, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R, 1975.

Gheţie, Ion, Evangheliarul de la Sibiu *şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în „Limba română", 28 (1979), p. 165-172.

Gheţie, Ion, *Câteva observaţii filologice asupra* Molitvenicului marţian, în „Limba română", 24 (1975), p. 33-38 (= 1975b).

Gheţie, Ion, *O slovă enigmatică şi vechimea tradiţiei grafice româneşti*, în „Limba română", 25 (1976), p. 501-503.

Gheţie, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997.

Gheţie, Ion/ Mareş, Al., *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări*, Bucureşti, 1974.

Gheţie, Ion/ Mareş, Al., *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985.

Gheţie, Ion/ Mareş, Alexandru, *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994.

Ghibănescu, Gh., *Surete şi izvoare (documente slavo-române între 1230-1546)*, vol. XVIII, Iaşi, Viaţa Românească S.A., 1927.

Hammerling, Roy, *The Lord's Prayer in the Early Church: The Pearl of Great Price*, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

HASDEU ST. = Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Studii de lingvistică şi filologie*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Grigore Brâncuş, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1988.

HCB = Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, vol. 2, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1983.

HELTAI = Gáspár Heltai, *Háló*, Kolozsvár, 1570.

Kovács, Péter, *Christianity and the Greek Language in Pannonia*, în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", 43 (2003), nr. 1-2, p. 113-124.

Iliescu, Maria, *Concurenţa dintre pronumele relative* care *şi* ce, în *Studii de gramatică*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956.

Ionescu, I., *În legătură cu originalul românesc al* Tetraevanghelului *coresian*, în „Limba română", 28 (1979), nr. 2, p. 207-208.

Iorga, N., *Ceva despre episcopul maramureşan Iosif Stoica: câteva fragmente de vechi cazanii româneşti*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria II, tom. XXXVI, Bucureşti, 1913.

Iorga, N., *Istoria literaturii româneşti*, II, ediţia a doua, Bucureşti, 1926.

Iorga, N., *Oameni cari au fost*, Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", vol. I: 1934, vol. II: 1935, vol. III: 1936, vol. IV: 1939.

IST. ROM. = *Istoria românilor*, vol. 3. *Geneze româneşti*, coord. Ştefan Pascu, Răzvan Theodorescu, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2001.

Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iaşi, Editura Junimea, 1980.

LEX. COR. = Teodor Corbea, *Dictionares Latinae cum Valachica interpretatione*, ediţie, studiu introductiv şi note de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, 2001.

LEX. MARD. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român şi Tâlcuirea numelor din 1649*, publicate de Grigore Creţu, Bucureşti, 1900.

Linţa, Elena, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. 1: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iaşi*, Tipografia Universităţii Bucureşti, 1980.

Lupaş, Mariana I., *Mitropolitul Sava Brancovici, 1656-1683*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", VIII, 1939-1942, p. 1-119.

Madgearu, Alexandru, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X-XII*, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2007.

Maleon, Bogdan-Petru, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iaşi, Editura Unviersităţii Alexandru Ioan Cuza, 2007.

Mareş, Al., *O precizare privind traducerea* Pânii pruncilor, în „Limba română", 65 (2016), p. 421-424.

Meteş, Ştefan, *Viaţa bisericească a românilor din Ţara Oltului. Note istorice*, în „Transilvania", 60, 1929, nr. 1, p. 17-32.

Metzger, Bruce M., *The Early Versions of the New Testament. Their Origin, Transmission and Limitations*, New York, Oxford University Press, 2001.

Mihail, Zamfira, *Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2009.

Mihail, Zamfira, *Nicolae Milescu - filolog*, în Un *veac de aur în Moldova (1643-1743). Contribuţii la studiul culturii şi literaturii române vechi*, coord. Virgil Cândea, Chişinău – Bucureşti, Ştiinţa – Editura Fundaţiei Culturale Române, 1996, p. 77-88.

Mihail, Zamfira, *Rezistenţa prin cultură în Basarabia (secolul XIX)*, I. *Scrieri parenetice*, Bucureşti/ Brăila, Editura Academiei Române/ Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2019.

Mihail, Zamfira, *Scrierile Sfântului Antim în unificarea limbii române literare*, în *Şerban Cantacuzino, Antim Ivireanul şi Neofit Cretanul - promotori ai limbii române în cult*, Bucureşti, Editura „Cuvântul Vieţii" a Mitropoliei Munteniei şi Dobrogei, 2013, p. 196-221.

Mihăescu, H., *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993.

Mihăilă, Gh., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1960.

Mihăilă, Gheorghe, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972.

Mircea, Ioan, *Dicţionar al Noului Testament*, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1995.

Misterski, Henryk, *Le „Pater noster" roumain dans la transcription latine*, în „Studia Romanica Posnaniensia", Poznan, 1983, 10, p. 13-17.

Mohrmann, Christine, *Les origines de la latinité chrétienne à Rome*, în „Vigiliae Christianae", 3 (1949), nr. 2, p. 67-106.

Moldovanu, Dragoş (2009-2010), *Toponime de origine romană în Transilvania şi în sud-vestul Moldovei*, Anuarul de Lingvistică şi Istorie Literară, XLIX-L, 2009-2010, 17-95.

Moravcsik, Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1970.

Mošin, V., *Les manuscrits du Musée national d'Ochrida*, în Musée national d'Ohrid, *Recueil de travaux. Édition spéciale publiée à l'occasion du X-e anniversaire de la fondation du Musée et dédiée au XIIe Congrès International des Études Byzantines*, Ohrid, 1961, p. 163-243.

Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2008.

Munteanu, Ştefan/ Ţâra, Vasile D., *Istoria limbii române literare. Privire generală*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1978.

Mureşan, Dan Ioan, *Teoctist I şi ungerea domnească a lui Ştefan cel Mare*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, ed. D. Ţeicu, I. Cândea, Brăila, Istros, 2008, p. 303-416.

Murnu, George, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1984.

Muşlea, I., *Un „Tatăl nostru" necunoscut (1684)*, în „Dacoromania", 4 (1927), p. 964-967.

Năsturel, P., *Une réminiscence roumaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave*, în „Romanoslavica", 1, 1958, p. 198-209.

Niculescu, Alexandru, *Originile creştinismului românesc. Greco-latinitatea*, în „Dacoromania", serie nouă, nr. 5-6, 2001, p. 51-69.

Niculescu, Al., *„Tatăl Nostru" în limba română*, în „Studii Teologice", 2002, p. 93-132.

Obolensky, Dimitri, *Byzantium and the Slavs: collected studies*, with a preface by Ivan Dujčev, London, Variorum Reprints, 1971.

Olteanu, Pandele, *Contribuţii la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri româneşti. II. Verbe, adjective, adverbe, prepoziţii, particule*, în „Limbă şi literatură" 6 (1962), p. 67-67.

Olteanu, Pandele (coord.), *Slava veche şi slavona românească*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1975.

Onu, Liviu, *Critica textuală şi editarea literaturii române vechi: cu aplicaţii la cronicarii Moldovei*, Bucureşti, Editura Minerva, 1973.

Onu, Liviu, Recenzie la *Catechismul românesc din 1544, urmat de celelalte catechisme româno-luterane Bârseanu, Sturdzan şi Marţian*, Sibiu-Cluj, Cartea Românească, 1945-1946: în „Dacoromania", 11, 1948, p. 286-295.

ORIGEN = Origen, *Scrieri alese*. Partea a II-a: *Exegeze la Noul Testament. Despre rugăciune. Filocalia*. Traducere de pr. prof. T. Bodogae, pr. prof. Nicolae Neaga şi Zorica Laţcu, studiu introductiv şi note de pr. prof. Teodor Bodogae. Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1982 [PSB, vol. 7].

Palmer, Leonard Robert, *The Latin language*, University Of Oklahoma Press, 1988.

Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, ediţia a doua, postfaţă, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Szekely, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1994.

Pantaleoni, Daniele, *Observaţii asupră textelor româneşti vechi cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia", 3, 2007, nr. 1, p. 39-56.

Pavel, Eugen, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărţii de Ştiinţă, 2012.

Păcăţian, Teodor V., *Cartea de aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară*, ediţia a doua, vol. I, Sibiu, 1904.

Pătruţ, I., *Studii de limba română şi slavistică*, Cluj, Editura Dacia, 1974.

Petrovici, Emil, *Daco-slava*, în „Dacoromania", 10, 1938-1941, p. 233-277.

Popescu, Emilian, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României. 1. Originile apostolice, 2. Bizanţul sau Roma*, în *Priveghind şi lucrând pentru mântuire*, volum editat la aniversarea a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Prea Sfinţitului Mitropolit Daniel al Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, Editura Trinitas, 2000, p. 194-214.

Puşcariu, Sextil, *Etimologii*, în „Dacoromania", 4 (1924-1926), p. 671-738.

Puşcariu, Sextil, *Limba română*, I. *Privire generală*, Bucureşti, Editura Pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", 1940.

REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Worterbuch*. Heidelberg, ed. I, 1911.

Rosetti, Al., *Istoria limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986.

Rosetti, Radu, *Ungurii şi episcopiile catolice din Moldova*, extras din „Analele Academiei Române", seria a II-a, tom. XXVII, Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1905.

Rusu, M., *Note asupra relaţiilor culturale dintre slavi şi populaţia romanică din Transilvania (sec. IV – X)*, în „Apulum", 9, 1971, p. 713-730.

Simionescu, Dan, *Editarea critică a textelor vechi*, în „Limba română”, 10 (1961), nr. 1, p. 68-75.

SINTAXA = Avram, Mioara (coord.)/ Carabule, Elena/ Ciobanu, Fulvia/ Rizescu, I./ Vasiliu, Laura, *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007.

SCR. BISTR. = *Scrisori româneşti din arhivele Bistriţei (1592-1638)*, publicate de Al. Rosetti, Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1944.

Scurtu, Vasile, *Termeni de înrudire în limba română*, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1966.

Snegarov, Ivan (Снѣгаровъ, Иван), *История на Охридската Архиепископия*, Том 1. *От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турцитe*, София, Кооп. печ. „Гутенбергъ”, 1924 (II изд. Акад. изд. „М. Дринов”, 1995).

Stăniloae, Dumitru, *Vechimea şi spiritualitatea termenilor creştini români în solidaritate cu cei ai limbii române în general*, în „Biserica Ortodoxă Română, 97 (1979), nr. 3-4, p. 563-590.

Şăineanu, Lazăr, *Istoria filologiei române*, ediţia a doua, Bucureşti, Editura Librăriei Socec & Comp., 1895.

Ştefănescu, Melchisedec, *Viaţa şi scrierile lui Grigorie Ţamblac*, Bucureşti, 1884.

Tarnanidis, Ioannis C., *The Slavonic Manuscript discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, St. Catherine's Monastery at Mount Sinai and Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.

Teodor, Eugen S., *Epoca romană târzie şi cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice şi geografice (partea a treia, concluzii)*, în „Muzeul Naţional”, 16 (2004), p. 3-38.

Teodor, Eugen S., *O frontieră incertă a lumii romane. Câmpia Dunării de Jos în epoca lui Iustinian*, în „Cercetări Arheologice”, 12 (2003), p. 325-359.

Theodorescu, Răzvan, *Convertiri est-europene*, în Idem, *Picătura de istorie*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 2002, p. 26-28.

Theodorescu, Răzvan, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1976.

Turcuş, Şerban, *Monahismul ortodox în Transilvania la începutul celui de-al doilea mileniu*, în „Tabor”, 2011, nr. 2, p. 78-90.

Turdeanu, Émile, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, Brill, 1985.

Ţiplic, Ioan Marian, *Contribuţii la istoria spaţiului românesc în perioada migraţiilor şi Evul Mediu timpuriu (secolele IV-XIII)*, Iaşi, Institutul European, 2005.

Uspenski, Th.: П.Н. Милюкова, *Извѣстия Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ (Bulletin de l'Institut archéologique russe à Constantinople)*, София, Държавна печатница, 1900, t. IV, nr. 3, p. 21-151.

Vătăşescu, Cătălina, *Variante din secolul al XVI-lea ale rugăciunii* Tatăl nostru *în română şi albaneză*, în „Studii şi Cercetări Lingvistice", 2016, p. 195-208.

Vârtosu, E., *Pagini din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1937.

Vârtosu, Emil, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968.

Veress, A., *Bibliografia română-ungară*, I, Bucureşti, 1934.

Vintilescu, Petre, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura şi rânduiala lor*, Bucureşti, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, 1943.

Vlasto, A. P., *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to Medieval History of Slavs*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

Zafiu, Rodica, *Conjuncţiile adversative în limba română: tipologie şi niveluri de incidenţă*, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română – structură şi funcţionare*, Bucureşti, Editura Universităţii Bucureşti, 2005, p. 243-258.

Zugravu, Nelu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, Institutul Român de Tracologie, 1997.

Rugăciunea *Tatăl nostru* în limba română. Corpus de texte

În acest corpus am inclus majoritatea versiunilor rugăciunii *Tatăl nostru* prezente în tipărituri, în ordine cronologică. Am inclus şi unele versiuni manuscrise, atâtea câte ne-au fost accesibile.

Am adoptat metoda de transcriere interpretativă, încercând să păstrăm particularităţile lingvistice ale versiunilor. Din cauza faptului că acest corpus cuprinde versiuni din toate regiunile şi din toate epocile, am fost siliţi să optăm uneori arbitrar pentru o anumită transcriere. Pentru ediţiile filologice ale textelor din secolul al XVI-lea şi începutul secolului următor, am respectat, în general, opţiunile editorilor. Acestea sunt însoţite de trimiterea bibliografică la ediţia de text (unde a fost posibil am dat şi fila din original). Transcrierea textelor care încă nu au fost editate ne aparţine, iar în acest caz am menţionat doar fila sau pagina din textul original. Versiunile tipărite în ediţii filologice, dar care nu au fost transcrise (de exemplu ES), au fost transcrise de noi. Câteva versiuni cu litere latine au fost reproduse întocmai, din mai multe motive: unele prezintă fapte de limbă corupte sau greu de identificat, iar versiunile lui Treboniu Laurian sunt relevante în forma lăsată de acesta, ele nefiind uzuale, ci reconstruite în spiritul ideologiei latiniste. În legătură cu anumite dificultăţi şi opţiuni de transcriere, facem următoarele precizări:

1) slovele ѫ, ъ, ь, notând sunetele [ă] şi [î], au fost transcrise prin raportare la norma actuală;
2) є notând diftongul *ie* a fost transcris peste tot *ie*: *iertăm*;
3) ѣ, ѧ, în cuvinte ca *izbăveşte*, au fost transcrise *ê*. În versiunile preluate din ediţii de text ale textelor din secolul al XVII-lea, unde apărea *izbăveaşte*, am înlocuit pe *ea* cu *ê*. Începând cu versiunile de la sfârşitul secolului al XIX-lea, am aplicat transcrierea cu *e* simplu. Măsura are un caracter arbitrar, în realitate cele două slove putând corespunde rostirii *ea* sau *e* (deschis) până în epoca modernă în unele graiuri sau în româna bisericească. Este şi cazul slovei *e* din *Tatăl nostru* notat cu alfabet latin

de Gruneweg (*isbeuechte*) şi Bocatius (*izbeueste*). De asemenea, cele două slove au fost transcrise *ia, ea* (ex. *aşea*).

4) am transcris *împărăţia,* transpunând în sistemul ortografic actual, cu toate că realitatea fonetică este *împărăţiia*.

Literele suprascrise au fost coborâte în rând fără vreo menţiune în legătură cu acest lucru. Lacunele din texte au fost marcate prin […]. Când am completat omisiunile scribului, le-am marcat între < > (simbolul apare şi în câteva versiuni preluate din ediţii de text). Toate versiunile au fost revăzute potrivit ortografiei actuale, iar punctuaţia a fost uniformizată după Biblia Sinodală.

Secolul al XVI-lea

Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)

Tată nostru, cine eşti în ceri, svinţească-se numele tău; şî să vie împărăţia ta; şî să fie voia ta, cum în ceri aşa şî pre pământ. Pita noastră săţioasa dă-ne astădzi; şî ne iartă noo datoriele noastre, cum iertăm şî noi datornicilor noştri; şî nu ne du în ispită, însă izbăveaşte-ne de reu. Că a ta iaste împărăţia şî puterea şî slava în vecie. Amin! (ES 10^{v}_{19}-11^{r}_{13}; ed. Demeny, p. 140-141).

Catehismul lui Coresi (1560)

Tatăl nostru, ce eşti în ceri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţie ta; fie voia ta, cum în ceri aşa şi pre pământ. Pita noastră săţioasă dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne isbăveaşte pre noi de hitleanul. Că a ta e împărăţie şi putearea şi slava în veci. Amin! (Cat. C 8^{v}_{4-15}; ed. Roman Moraru, p. 104).

Tetraevangheliarul lui Coresi (1561)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceri aşa şi pre pământ. Pâinea noastră săţioasă dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne izbăveaşte pre noi de hitleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava în veci în veci. Amin! (CT 10^{r}_{9-17}; cf. ed. Dumitrescu, p. 45).

Luca: Tatăl nostru, ce eşti în ceri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu e la ceri şi la pământ. Pita noastră săţioasă dă-o noao în toate

zile; şi lasă noao datoarele noastre, şi înşine lăsăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce noi în ispită, ce ne izbăveaşte noi de hitleanul (CT 142^{v}_{6-13}; cf. ed. Dumitrescu, p. 117).

Molitvenicul lui Coresi (1567-1568)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceri aşa şi pre pământ. Pânea noastră săţioasă dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne izbăveaşte pre noi de hitleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava în veac. Amin! (CM 256^{r}_{16}-256^{v}_{3}; ed. Drimba, p. 194).

Liturghierul lui Coresi (1570)

Tatăl nostru, ce eşti în ceri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pita noastră săţioasă dă-ne noauo astăzi; şi iartă noauo greşalele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne izbăveaşte pre noi de hitleanul. Că a ta iaste împărăţia şi tăria şi măria, Tatăl şi Fiiul şi Sfântul Duh şi acmu şi pururea şi în veacii de veac (CL 36^{r}_{2-14}; ed. Mareş, p. 144).

Evanghelia cu învăţătură a lui Coresi (1581)

Tatăl nostru, ce eşti în ceri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceri aşa şi pre pământ. Pita noastră săţioasă dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne izbăveaşte pre noi de hitleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi slava în vecie. Amin! (CC^{2}, ed. Puşcariu-Procopovici, p. 561).

Evangheliarul lui Radu de la Măniceşti

Reproduce versiunea din Tetraevangheliarul lui Coresi (1561).

Versiunea Luca Stroici (1594)

Părintele nostru, ce eşti în ceriu, svinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu e în ceriu, aşa şi pre pământu. Pânea noastră săţioasă dă noao astădzi; şi iartă noao detoriile noastre, cum şi noi lăsăm detornicilor noştri; şi nu aduce pre noi în ispită, ce ne mântuiaşte de hitleanul. Că e a ta împărăţia şi putearea şi cinstea în vecii vecilor. Amen! (STROICI).

Apocalipsul Sf. Pavel (Codex Sturdzanus)

Tatăl nostru, cela ce eşti în ceriu, svîntu numele tău, cîndu veri veni dintru împărăţie ta, fie voia ta, cum în ceriu, aşa pre pământu [...] (CS 11^{v}_{4-7}; ed. Chivu, p. 244).

Secolul al XVII-lea

Versiunea Gruneweg (c. 1600)

Tatul nostru, ce este în cer, svinţască-să numele tău; <vie împărăţia ta>; fie voia ta, cum în cer aşa şi pre pământ. Pita noastră săţiosă noastră dă-ne nouă astăz; şi ne iartă grişelile noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în napaste, ce ne izbăvêşte de hitleanul. Amin! (CSŢR, p. 114)

***Ocenaş cu tâlc,* ms. rom. B.A.R. Cluj-Napoca nr. 100 (înc. sec. al XVII-lea)**

Părintele nostru, cela ci eşti din ceriu, sfântu-i numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă datoriile noastre, ca şi noi să iertăm datoriia datornicilor noştri; să nu ne duci în ispită, ci să ne izbăveşti de hitleanii (OCENAŞ).

Codicele Todorescu

Tatăl nostru, ce eşti în ceriu, sviţescă-să numele tău cumu e în ceriu aşe şi pre pământu <hi[e] voe ta> dă pâne nostră ceia săţios[ă] dă-o noa astădzi şi ne ertă greşelia nostria cum să putem erta şi noi a greşiţilor noştri. Şi no ne duce în năpaste, ce ce izbăveşte de hitlenul de ghevolul. C-a ta e potere şi slava şi ţinere şi vecie vecu[lu]i adevăr (TOD., f. 121^{v}-122^{r}, ed. Drăganu, p. 229).

Hieronymus Megiser (1603)

Tatăl nostru, cine eşti în ceriu, sfinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; şi să fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământu. Pâinea noa[stră] de toate zilele dă-ne noao astăzi; şi ne iartă greşalele noastre, cum şi noi iertăm a greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în cale de ispită, şi ne mântuiaşte pre noi de rău. Amin! (cf. Coşeriu 1994, p. 33-34).

Melchior Bocatius (Košice, 1614)

Tatăl nostru ci eşti în cer, sânţească-se numele tău; să fie voia ta, cumu în ceriure aşea şi pre pământ. Pânea noastră de toate zilele dă-ne, Doamne, nouă astădzi şi

de astădzi nainte în toate zilele; şi iartă păcatele noastre, cumu iertăm şi noi greş[el]i[le] greşiţilor noştri; nu ne du, Doamne, în năpaste, ce ne izbăvêşte. Că-i a ta puterea şi slava şi împărăţia, până[-n] vecie veacului. Amen! (BOCATIUS, p. 67-68).

Catehismul Marţian

Părintele nostru ce eşti în ceriu, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; şi să fie voia ta, cumu în ceriu aşea şi pre pământ. Pânea noastră săţioasa dă noao astădzi; şi iartă greşele<le> noastre, cum iertăm şi noi greşealele greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hitleanul. Că a ta-i împărăţia şi putê<rea>, acmu şi pururea, în veciia veacului, adevăr! (CAT. C., ed. Roman Moraru, p. 105).

Evangheliarul de la Războieni, ms. rom. B.A.R. 296 (mij. sec. al XVII-lea)

Matei: Părintele nostru, cela ce eşti spre ceruri, ca să se svinţească numele tău 2. svinţitu-i numele tău, ca să vie împărăţia ta 2. ca să vii împărăţia ta şi ca să fie voia ta, cumu e în cer aşea şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ne-o noao astădzi şi ne iartă noao păcatele noastre, ca şi noi să lăsăm datoriile datornicilor noştri, şi nu ne duce pre noi întru năpaste 2. şi nu ne duce pre noi la-ntrebare, ce ne izbăvêşte pre noi de vitleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêria şi mărirea întru vêcii nesfîrşiţi. Adevăr! (ER, f. 8^{r}).

Luca: Părintele nostru, cela ce eşti spre ceruri, ca să se svinţească numele tău 2. svinţitu-i numele tău; şi ca să vie împărăţia ta 2. şi ca să vii împărăţia ta; şi ca să fie voia ta, cumu-i în cer aşia şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ne noao în toate dzilele; şi ne iartă noao păcatele noastre 2. şi ne iartă noao datoriile noastre, cum şi înşine ertăm 2. lăsăm tuturor datornicilor noştri, şi nu ne duce pre noi întru năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de vitleanul (ER, f. 103^{v}).

***Întrebare creştinească* din Codex Sturdzanus**

Tatăl nostru, ce eşti în ceriu, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţie ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pita noastră săţioasă dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum iertă<m> şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul. Că a ta e împărăţie şi puterea şi slava în vecie. Amin! (CS 104^{r}_{3-17}; ed. Chivu, p. 291).

Molitvenicul copiat de popa Ioan din Pocioveliște (cca 1641)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriu, sfinţească-să numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşea şi pre pământu. Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astădzi; şi iartă noao greşealele noastre, cum şi noi iertăm ale greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vecia veacului. Amin! (CM $234^{v}_{12\text{-}20}$; ed. Drimba, p. 202).

Omilia *Fraţi dragi* din Codex Sturdzanus (1619)

Tatăl nostru, cel ce eşti în ceriure, se sfenţească-se numele tău; să vine împărăţia ta; şi să fie voia ta, ca <ş>i în ceriu şi pre pământu. Pânrea noastră săţioasa dă-o noao astădzi; şi lasă noao greşalele noastre, ca şi noi lăsămu greşiţiloru noştri; nu ne duce noi în năpasti, […] hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi sila şi slava în veciia veacului. Amin! (Chivu, CS, p. 298-300).

Noul Testament de la Bălgrad (1648)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-să numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu e în ceriu, aşa şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de răul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, întru veaci. Amin! (NTB 1648, 8^{r}; ed. 1998, p. 129).

Luca: Tatăl nostru, cela ce eşti în ceriure, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu aşia şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi; şi iartă noao păcatele noastre, că noi încă iertăm tuturora carii ni-s deatori noao; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul (NTB 1648, 83^{r}; ed. 1988, p. 235).

Catehismul calvinesc (Alba Iulia, 1648)

Tatăl nostru, cine eşti în ceruri, svânţască-se numele tău; vină împărăţia ta; fie voia ta, cum în cer aşa aici pre pământ. Pânea noastră de toate dzilele dă-ne nouă astădz. Şi ne iartă nouă greşelele nostre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne slobodzeşte pre noi de răul. Că-i a ta împărăţia, putere şi lauda, până-n vecie vacului. Amen! (CAT. 1648).

Scutul catichizmuşului (Bălgrad, 1656)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu, aşea şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi iartă greşêlele noastre, cum iertăm şi noi greşêlele greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hiclianul. Că-i a ta împărăţia şi putêrea şi slava întru vêcii de veac. Amin! (CAT. 1656, f. 113^{r-v}).

Versiunea dată de Milescu lui Stiernhielm (1667)

Părintele nostru, cela ce eşti în ceri, svinţască-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, cum în cer aşea şi pre pământu. Pânea noastră cea săţioasă dă noao astăzi; şi lasă noao datoriile noastre, cum şi noi lăsăm datornicilor noştri; şi nu duce pre noi la ispitire, ce ne mântuieşte pre noi de vicleanul. Amin! (STIERNHIELM).

Versiunea dată de Milescu lui Smith (1669)

Părintele nostru, cela ce eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; vie împărăţiia ta; facă-să voia ta, cum în ceriu aşea şi pre pământu. Pâinea noastră cea săţioasă dă-ne noauă astăz. Şi iartă noauă datoriile noastre, după cum şi noi lăsăm datornicilor noştri. Şi nu ne aduci pre noi la ispitire, ce ne mântuieşte de vicleanul. Amin! (SMITH).

Codicele Petrovay (Maramureş, 1672)

Tatăl nostru, ce eşti în ceruri, sfinţască-să numele tău; să fie împărăţia ta; fie voie ta, cumu-i în ceri aşa şi pre pământ. Pâne noastră de toate dzilele dă-ni-o noaă astădz; şi ne iartă noaă păcatele noastre, cum iertăm şi noi grăşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpastă, ce ne izbăveşte pre noi de răul. Că a ta este împărăţie şi putere şi slava întru veac. Amin! (PETR., f. 136; ed. Alexici, p. 281).

Catehismul lui Vito Piluzio (Roma, 1677)

Tatul nostru, cine eşti în cer, svinţască numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în cer aşea şi pe pământ. Pâinea noastră de toate dzilele dă noao astădz; şi ne iartă noao greşealele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne slobodzeşte de rău. Amin! (CAT. 1677, p. 12-13).

Dosoftei, *Molitvenic de înţăles* (Iaşi, 1681)

Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu-i în ceriu, aşea şi pre pământ. Pâinea noastră cea de saţiu dă-ne astădzi; şi ne iartă datoriile noastre, cum şi noi iertăm datorilor noştri; şi nu ne băga la iscuşenie, ce ne izbăvêşte de vicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, a Tatălui ş-a Fiiului ş-a Svântului Duh, acmu şi pururea şi-n veacii de veaci (MOL. 1681, f. 40^{r}).

***Evanghelie* (Bucureşti, 1682)**

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, svinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de ficleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava întru vêci. Amin! (EV. 1682, f. 94^{r}).

Luca: Părintele nostru carele eşti în ceriure, să să svinţască numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea înfiinţată dă-ni-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de ficleanul (EV. 1682, f. 64^{v}).

Dosoftei, *Liturghie* (1679)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţâia ta; să fie voia ta, cumu-i în ceri aşe şi pre pământ. Pâinea noastră cea de saţâu dă-ne astădz; şi ne iartă datoriile noastre, cum şi noi iertăm datorilor noştri; şi nu ne băga la iscuşenie, ce ne izbăveşte de vicleanul. Că a ta iaste împărăţâia şi puterea şi slava, a Tatălui ş-a Fiiului ş-a Svântului Duh, acmu şi pururea şi-n vecii de veci îmveacii de veaci (LIT. 1679, ed. Ursu, p. 91-92).

Dosoftei, *Liturghie* (1683)

Părintele nostru, cela ce eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră cea de saţâu dă-ne astădzi; şi ne iartă datoriile noastre, cum şi noi iertăm datorilor noştri; şi nu ne duce la ispită, ce ne scoate de la răutate (LIT. 1683, 1^{v}).

Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră cea de saţiu

dă-ne astădzi; şi ne iartă datoriile noastre, cum şi noi iertăm datorilor noştri; şi nu ne băga la iscuşenie, ce ne izbăvêşte de vicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, a Tatălui ş-a Fiiului ş-a Svântului Duh, acmu şi pururea şi-n vêcii de vêci (LIT. 1683, f. 21^{v}).

Sicriul de aur (1683)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu e în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăz; şi ne iartă greşealele noastre, cum iertăm şi noi a greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăveşte pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava, acum şi până în veci. Amin (SA, f. 168^{r}, ed. Goţia, p. 179).

Hartknoch (1684)

Tatul nostre, csine gyesch en csere, sechi schvente numme alltou, se vinne la noi kruietaie, se fie voie alltou, kai en csere, ascha sche la pomund, pitte nostre dei astes sche en totie sille, sche gyarte peccate all nostre, kum gyartem sche la datorie all nostre, sche nuye noi ducse la glumide, dare schlobosc noi de la totie cruietaje. Amin! (HARTKNOCH, p. 966).

Ceaslovul ms. rom. B.A.R. 714, copiat de popa Pătru (1685)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău, să vie împărăţia ta, fie voia ta cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşêlele noastre, cum iertăm şi noi a greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava Tatăl şi Fiiul şi Sfântul Duh acum şi pururea şi în veciia de veac. Amin! (CEASL. 1685^{ms}, 17^{r-v}).

Ceaslovăţul de la Bălgrad (1685)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă greşêlele noastre, cum iertăm şi noi ale greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de vicleanul. Că a ta este împărăţia şi putêrea şi slava, acum şi până în vêci. Amin! (CEASL. 1685).

Evangheliarul ms. rom. 1327 (1686)

Matei: Părintele nostru, cela ce eşti spre ceriure, ca să se svinţească numele tău; şi ca să vie împărăţia ta; şi ca să fie voia ta, cumu e în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum şi noi lăsăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ci ne izbăvêşte de vicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea întru vêcii nesfîrşiţi. Adevăr! (EV. 1686^{ms}, f. 14^{v}-15^{r}).

Luca: Părintele nostru, cela ci petreci spre ceriu 2. cela ce eşti în ceri, ca să să svinţească numele tău, ca să vie împărăţia ta şi ca să fie voia ta, cumu-i în ceri aşa şi pre pămînt. Pânea noastră cea săţioasă dă-ni-o noao în toate zile; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum înşine lăsăm 2. cum şi noi ertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru năpaste, ci ne izbăvêşte pre noi de vicleanul (EV. 1686^{ms}, f. 149^{v}).

Biblia de la Bucureşti (1688)

Matei: Tatăl nostru, cel den ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi lasă noao datoriile noastre, cum lăsăm şi noi datornicilor noştri; şi să nu ne duci pre noi în bântuială, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava întru veaci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, cel den ceriuri, sfinţască-se numele tău, vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne noao pren toate zilele; şi iartă noao păcatele noastre, că şi noi lăsăm la tot ce ne iaste datoriu noao; şi să nu ne bagi pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de ficleanul.

Pravoslavnica mărturisire (Bucureşti, 1691)

Tatăl nostru, care eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământu. Pâinea noastră cea de toate zilele dă noao astăzi; şi lasă noao datoriile noastre, cum şi noi lăsăm datornicilor noştri; şi nu ne băga pre noi în ispită, ce ne izbăbêşte pre noi de rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (MĂRT. 1691, p. 125-140)

Evanghelie greco-română (Bucureşti, 1693)

Matei: Tatăl nostru, cel din ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noaă astăzi; şi ne iartă noaă păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de vicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava întru vêci. Amin! (EV. 1693, p. 209).

Luca: Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, svinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de înfiinţare dă-ni-o noaă în toate zilele; şi lasă noaă păcatele noastre, că şi noi lăsăm la tot cine ne iaste dator noaă; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de vicleanul (EV. 1693, p. 143).

Ceaslovăţul de la Sibiu (1696)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră de toate dzilele dă-ne-o noao astăz; şi ne iartă greşealele noastre, cum iertăm şi noi ale greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de vicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, acum şi până în vêci. Amin! (CEASL. 1696, f. 2^{r-v}).

Psaltirea Viski (1697)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-să numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu e în ceri aşa şi pre pământ. Pânea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăz; şi ne iartă noaă păcatele nostre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăveşte pre noi de răul. Că a ta este împărăţia şi putêrea şi slava întru veac. Amin! (VISKI).

Evanghelie (Snagov, 1697)

Matei A: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1697, f. 96^{v}).

Matei B: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea din toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi iartă noao păcatele noastre, cum şi noi iertăm

greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1697, f. 98).

Luca: Părintele nostru carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea, dă-ni-o noao în toate zâlele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1697, f. 66^{v}-67^{r}).

Bucoavna de la Bărgrad (1699)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea den toate zilele dă-ni-o noao astăz; şi iartă noao păcatele noastre cum şi noi iertăm greşiţilor noştri şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta este Împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (BUC. 1699, p. 165-167).

Catehismul ms. rom. B.A.R. 1461 (sf. sec. al XVII-lea)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţie ta; fie voie ta precum în cer şi pre pământ. Pâine noastră ce de pururе dă-ni-o noao astăz; iartă-ne noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; nu ne duce pre noi întru ispită; ne izbăveşte pre noi de cel veclean. Că a ta este împărăţie şi putere şi slava în veci. Amin! (CAT. MS. 1461, f. 135^{v}-148^{v}).

Ceaslovul din ms. rom. B.A.R. 4818 (sf. sec. al XVII-lea)

Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-se numele tău, […] cumu-i în ceriure aşia şi pre pământ. Pânea noastră cea săţioasă dă-ni-o noao astădzi. Şi ne iartă greşealele noastre cum iertăm şi noi greşealele greşiţilor noştri. Şi nu ne lăsa pre noi în cale de ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava, Tatălui şi a Fiiului şi a Duhului Sfânt, acmu şi pururea şi în veciia de veac. Amin! (CEASL. S. XVII, f. 22^{r-v}).

Secolul al XVIII-lea

***Pâinea pruncilor* (Bălgrad, 1702)**

Tatăl nostru, cine eşti în ceriu, să să sfinţască numele tău; vie împărăţia ta; să fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o

noao astăzi; şi ne iartă păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri, şi nu duce pre noi în năpaste, şi ne slobozi pre noi de tot răul (PÂINEA PR., f. 42^{v}-50^{v}).

***Noul Testament* al lui Antim (Bucureşti, 1703)**

Reproduce întocmai versiunile din Biblia de la Bucureşti.

***Evhologhion* (Râmnic, 1706)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (MOL. 1706, p. 87).

***Învăţătura bisericească* a lui Antim (Târgovişte, 1710)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea din toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, cum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêria şi slava în vêci. Amin! (ÎNV. 1710, f. 8^{v}-11^{r}, în ANTIM, ed. Ştrempel, p. 368-369).

***Liturghier* (Târgovişte, 1713)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putearea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (LIT. 1713, 26^{v} şi 53^{v}).

Chamberlayne (Megiser - Birndorff)

Tatul nostru csinye jesh in cseruj. Szvinczie sze numelye tuo. Sze vii Imparaczia ta. Fii voja ta cum in cserui, asha shi pe pamuntul. Punye nostru de tote zilelye da noi asztesz. Jarta greshalelye nostre cnm shi noi jartam a greshitilor nostri. Shi nu ducs pe noi inka la iszpitira. Shi mentujeshte pe noi de roo. Amin (CHAMBERLAYNE, p. 77).

Ceaslovul tipărit de Antim (Târgovişte, 1715)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izvăvêşte de cel rău (CEASL. 1715, f. 1^{r}).

Evanghelie (Bucureşti, 1723)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1723, f. 96^{v}).

Luca: Părintele nostru carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta, să fie voia ta cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururê, dă-ni-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri, şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1723, f. 66^{v}-67^{r}).

Catehismul de la Trnava (1726)

Tatăl nostru, care eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi; şi ne iartă noao greşelele noastre, cum iertăm şi noi ale greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăveşte de rău (CAT. 1726, p. 94, ed. Mârza, p. 78)

Învăţătură pentru tineri (1726)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, să se sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea în veacii veacilor. Amin! (ÎNV. 1726, f. 76^{r}-85^{r}).

Liturghierul ms. rom. B.A.R. 5733 (1732)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu şi pre pământ. Pânea noastră ce de pururе dă-ni-o noao astăzi şi ne iertă noo greşelele noastre cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită ce ne izbăvêşte de cel rău. Că ta iaste împărăţia şi putêre şi mărire a Tatălui şi a Fiiului şi a Duhului Sfânt acum şi pururе şi în vêcii vêcilor. Aminu! (LIT. 1732^{ms}, f. 36^{v}-37^{r}).

Evanghelie (Bucureşti, 1742)

Reproduce fidel versiunile din EV. 1723.

Sinopsis, Iaşi, 1746

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţie ta; fie voie ta, pre cumu-i în ceriu aşa şi pre pământ. Pâne noastră ce de pururе dă-ne noao astădzi; şi ne iartă greşealile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ce ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţie şi puterea şi mărire, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (SIN. 1746, p. 5-6).

Bucoavna de la Cluj (1744)

Tatăl nostru, carele ieşt în ceriuri sfinţească-se numele tău; să vie împărăţie ta; fie voie ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâine noastră ce de toate zilele dă-ni-o noao astăz; şi iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăveşte pre noi de cel rău. Că a ta este împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (v. BUC. 1699, p. 165, nota 5).

***Ceaslov*, Rădăuţi, 1745**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, pre cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noaă astădzi; şi ne iartă noaă greşealele noastre precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău (CEASL. 1745, f. 1^{r}).

***Ceaslov*, Bucureşti, 1748**

Reproduce întocmai versiunea din CEASL. 1715.

Evanghelie (Bucureşti, 1750)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1750, f. 96^{v}).

Luca: Părintele nostru carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ni-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1750, f. 66^{v}-67^{r}).

***Ceaslov*, Râmnic, 1753**

Reproduce întocmai versiunea din CEASL. 1715.

***Învăţătura creştinească* (Blaj, 1756)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; să fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi. Şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia *i proci* (ÎNV. 1756, p. 46).

***Dumnezeieştile Liturghii* (Blaj, 1756)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vêcii vêcilor, amin (LIT. 1756, p. 124).

Evanghelie (Bucureşti, 1760)

Matei: Reproduce fidel versiunea din EV. 1750.

Luca: Reproduce fidel versiunea din EV. 1723.

Evanghelia ms. rom. B.A.R. 5684, copiată de V. Volschii în Bârgău (1760)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriure, sfinţească-să numele tău; să vie împărăţia ta, fie voia ta, cumu e în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de răul. Că a ta iaste împărăţia şi putêre şi slava întru vêci. Amin! (EV. 1760^{ms}, f. 5^{v}-6^{r}).

Luca: Tatăl nostru, cela ce eşti în ceriure, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cumu-i în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi; şi iartă noao păcatele noastre, că noi încă iertăm tuturora carii ni sânt deatori noao; şi nu ne duce pre noi în năpaste, ce ne izbăvêşte pre noi de hicleanul (EV. 1760^{ms}, f. 52^{v}-53^{r}).

Vulgata de la Blaj (1761)

Matei: Tatăl nostru, cela ce eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu, şi pre pământ. Pânea noastră ce mai presus de fire dă-ne noao astăzi; şi ne iartă noao deatoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de vicleanul. Amin!

Luca: Tatăl, sfinţască numele tău, vie împărăţia ta. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm a tot deatornicului nostru; şi nu ne duce pre noi în ispită (VUL. BLAJ).

Evanghelie (Iaşi, 1762)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1762, f. 103^{r-v}).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-o noao în toate zilele; şi iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel viclean (EV. 1762, f. 70^{v}).

Acathistiariu cu multe alease rugăciuni (Blaj, 1763)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne noao astăzi; şi ne iartă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce întru ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia, şi putêrea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vêcii vêcilor. Amin! (ACAT. 1763, p. 4-5).

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşale noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău (ACAT. 1763, p. 294-295).

Evanghelie (Blaj, 1765)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1765, p. 205).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum e în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1765, p. 137).

Bucoavna lui Vartolomei Măzăreanu din 1765 (ms. rom. BAR 5311)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău, vie împrăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu, şi pre pământ. Pâine noastră cea de pururea dă-ne noao astădzi: şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri: şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel viclean (BUC. MĂZ., 25-26).

Orologhion adecă Ceaslov (Blaj, 1766)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o

noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi înt ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia, şi putêrea, şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vêcii vêcilor. Amin! (CEASL. 1766, p. 10).

Catehism sârbesc, românesc şi nemţesc (Viena, 1774)

Tatăl nostru, care eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; să vie împărăţia ta; să fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; iartă noao greşalele noastre, precum iertăm şi noi greşiţilor noştri; nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (CAT. 1774, p. 264 ş. u.).

Evanghelie (Bucureşti, 1775)

Matei: Tatăl nostru, ce eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; să vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi slava în vêci. Amin! (EV. 1775, f. 96^{r-v}).

Luca: Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, să să sfinţească numele tău; să vie împărăţia ta, să fie voia ta cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ni-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1775, f. 66^{v}-67^{r}).

Ceaslov, Bucureşti, 1777

Reproduce întocmai versiunea din CEASL. 1715.

Bucoavna lui Macarie din 1779 (ms. rom. BAR 3745)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău, vie împrăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu, şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi: şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri: şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel viclean (BUC. MAC. 1779, f. 10^{r-v}).

Ceaslov, Râmnic, 1781

Reproduce întocmai versiunea din CEASL. 1715 (f. 2^{r}).

ABC sau Alphavit, Şincai, Blaj, 1783

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sânţească-se numele tau; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pânea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao detoriile noastre, precum şi noi iertăm detornicilor noştri; şi nu ne duce în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău. Amin! (ABEC. ŞINCAI, p. 23).

Catehismul lui Şincai, Blaj, 1783

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pânea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău (CAT. 1783, p. 44).

Evanghelie (Râmnic, 1784)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea în vêci. Amin! (EV. 1784, f. 86^{r}).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta cum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea, dă-ne-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1784, f. 59^{v}).

Ceaslov, Iaşi, 1785

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită şi ne izvăvêşte de cel rău (CEASL. 1785, f. 3^{r}).

Acatist, Blaj, 1786

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne noao

astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău (ACAT. 1786, p. 3).

Ceasoslov, Blaj, 1786

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne noao astăzi. Şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi ertăm greşiţilor noştri, şi nu ne duce pre noi în ispită, ce ne izbăvêşte de cel rău (ACAT. 1786, p. 3).

Evanghelie (Râmnic, 1794)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea în vêci. Amin! (EV. 1794, f. 86^{r}).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău (EV. 1794, f. 59^{v}).

***Pravoslavnica învăţătură* (Bucureşti, 1794)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău, vie împărăţiia ta, fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o noao astăzi şi ne iartă noao greşalele noastre, cum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel viclean. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea, din veac până în veac. Amin! (PRAV. ÎNV. 1794, 128v).

Biblia lui Samuil Micu (1795)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao deatoriile noastre, precum şi noi iertăm deatornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta easte împărăţia şi putêrea şi mărirea, în veaci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, precum şi noi iertăm tot celui deator noao; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău (BIBL. 1795).

***Ceaslov* (Iaşi 1797)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău, vie împărăţiia ta, fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noaă astăzi şi iartă noaă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (CEASL. 1797, p. 2).

***Liturghier* (Bucureşti, 1797)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăvêşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în veacii veacilor, amin (LIT. 1797, 70v).

Secolul al XIX-lea

Tâlcurile lui Teofilact al Bulgariei (Neamţ, 1805)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceri şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (TÂLC. TEOF., p. 51).

***Evanghelia* (Sibiu, 1806)**

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, cum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi putêrea şi mărirea în veci. Amin! (EV. 1806, p. 148).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pânea noastră cea de pururea dă-ne noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, cum şi noi iertăm tuturor datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel rău (EV. 1806, p. 102).

***Aghiazmatar* (Iaşi, 1814)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; facă-să voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o noaă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (AGHIAZM. 1814, p. 2).

***Liturghierul* lui Gavriil Bănulescu-Bodoni (Chişinău, 1815)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, pre cum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de vicleanul. Că a ta este împărăţia şi putêrea şi slava a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (LIT. 1815, f. 51^{r}).

***Noul Testament* (Sankt Petersburg, 1817)**

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noo deatoriile noastre, precum şi noi iertăm deatornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăvêşte de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşea şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ni-o noao astăzi; şi ne iartă noao păcatele noastre, precum şi noi iertăm tot celui datoriu noao; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Amin! (NT 1817).

***Ceaslov* (Iaşi, 1817)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; facă-să voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noaă astăzi; şi iartă noaă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel viclean! Amin (fie) (CEASL. 1817, p. 3).

***Liturghier* (Râmnic, 1817)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel rău. Că a ta iaste împărăţia, şi puterea şi mărirea, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor (LIT. 1817, f. $70^{v}_{7\text{-}17}$).

***Liturghier* (Iaşi, 1818)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; facă-să voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-o noao astăzi; şi iartă noaă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (LIT. 1818, f. 54^{v}).

Noul Testament de la Neamţ (1818)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor celor ce ne sânt datori noao; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (NT 1818).

Biblia de la Petersburg (1819)

Reproduce versiunea din NT 1817.

Veniamin Costachi, *Istoria Scripturii* (1824)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; facă-să voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ni noaă astăzi; şi lasă noaă datoriele (adecă păcatele) noastre, precum şi noi lăsăm datornicilor noştri; şi nu aduce pre noi în ispită, ci izbăveşte pre noi de vicleanul! Amin (fie) (IST. SCR. 1824, p. 184).

***Ceaslov* (Bucureşti, 1825)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izvăveşte de cel rău (CEASL. 1825, p. 2).

***Povăţuitorul tinerimii* (Buda, 1826)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea spre fiinţă dă-o noao astăzi; şi ne iartă datoriile noastre, precum iertăm şi noi datornicilor noştri; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă de cel rău (ABC. 1826, p. 41).

Mărturisirea ortodoxă (1827)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie (facă-să) voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nooă astăzi; şi ne lasă nooă datoriile noastre, precum şi noi lăsăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte pre no de cel rău. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (Mărt. 1827, p. 190-210).

***Catehism* (Chişinău, 1828)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu, aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao dătoriile noastre, precum şi noi iertăm

dătornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (CAT. 1828, f. 6^{r}-8^{r}).

***Învăţătură creştinească* (Iaşi, 1828)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă greşalele noastre precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (ÎNV. 1828, p. 66).

***Ceaslov* (Bucureşti, 1830)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne noao astăzi; şi iartă noao greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izvăveşte de cel rău (CEASL. 1830, p. 2).

Catehismul mic al lui Eufrosin Poteca (1833)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o noo astăzi şi ne iartă noo greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (CAT. POTECA 1833, p. 20).

Abecedar greco-român (1834)

Tatăl nostru, carile eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău, vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o no'ă astăzi, şi ne iartă no'ă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri, şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne isbăveşte pre noi de cel rău, amin (ABEC. 1834, p. 31-32).

Catehismul mare al lui Eufrosin Poteca (1836)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noo astăzi; şi ne iartă noă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (CAT. POTECA 1836, p. 91).

Treboniu Laurian, *Tentamen criticum* (1840)

Parinte'le nostru, quale esci in celori, sanctesca-se nome'le teu; venia imperiu'lu teu; fia volia'la tea quomu in celu et pre pauimentu; pane'la nostra ella de tote die'le da-ni estadi; et ni liberta nobe debitorie'le nostre, quomu et noi libertamu debitori'loru nostri; et nu ne ducere in tentatione, qui ne scapa de ellu reu.

Tata'lu nostru, quale esci in celori, sanctesca-se nome'le teu; venia imperatia'la tea; fia volia'la tea, prequomu e in celu et pre pauimentu; pane'la nostra quella de tote dille'le da-ni nobe estadi; et ni liberta nobe peccate'le nostre, prequomu et noi libertamu peccatosi'loru nostri; et nu ne ducere in tentatione; qui ne mantuesce de quellu reu (LAURIAN, TENTAM., p. 57-58).

Catehism (Chişinău, 1844)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-să numele tău, vie împărăţiia ta, fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o noao astăzi, şi iartă noao datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri. Şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta iaste împărăţiia şi puterea şi slava în veci. Amin! (CAT. 1844, p. 128).

Liturghierul lui Anton Pann (1854)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (LIT. PANN, p. 30-31).

Treboniu Laurian, *Elemente de istorie şi biografii* (Iaşi, 1856)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (LAURIAN, ELEM. 107-108).

Acatistier (1860)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea de-a pururea dă-ne-o

nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (ACAT. 1860, p. 2).

Heliade-Rădulescu, *Ruge şi morala evanghelică* (1861)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sanctifice-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă debitele noastre precum şi noi iertăm debitorilor noştri; şi nu ne induce pe noi în tentaţie, ci ne mântuie de cel rău (RUG. HELIAD., p. 8-9).

Biblia Filotei (1852-1854)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noao astăzi; şi ne iartă noao datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci izbăveşte pre noi de cel viclean. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-să numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noao în toate zilele; şi ne iartă noao păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor celor ce ne sânt datori noao; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (BIBL. FILOTEI).

Biblia Andrei Şaguna (1856-1858)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceri aşa pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o astăzi; şi ne iartă noao greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta iaste împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în ceri aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o astăzi; şi ne iartă noao greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (BIBL. ŞAGUNA).

Abecedarul lui Ion Creangă (1868)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sânţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nouă astăzi; şi iartă greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţiloru noştri; şi nu ne duce în tentaţiune, ci ne salvă de cel rău. Amin! (ABEC. CREANGĂ[2], p. 68).

Mărturisirea Ortodoxă (1873)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sânţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pânea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea, în vecii vecilor (MĂRT. 1873, p. 117-127).

Biblia de la Pesta (1873)

Matei: Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceri şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o astăzi; şi ni iartă datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi gloria în etern. Amin!

Luca: Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceri şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o astăzi; şi ni iartă păcatele noastre, precum şi noi iertăm tuturor celor ce ni sânt datori; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă de cel rău (BIBL. 1873).

Biblia de la Iaşi (1874)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceri şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o astăzi; şi ni iartă datoriile noastre, precum şi noi iertăm datornicilor noştri; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în etern. Amin!

Luca: Părintele nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceri şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o astăzi; şi ni iartă păcatele noastre, precum şi noi iertăm

tuturor celor ce ni sânt datori; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă de cel rău (BIBL. 1874).

Abecedarul lui Ion Creangă (1874)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nouă astăzi; şi ni iartă greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce în ispită; ci ne mântuieşte de cel rău. Amin! (ABEC. CREANGĂ[8], p. 72).

Abecedar lui V. Ionescu (Iaşi, 1878)

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nouă astăzi; şi ni iartă nouă greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Amin! (ABEC. 1878, p. 80).

Abecedarul lui V. Nestorescu (1880)

Tatăl nostru, care eşti în cer, sfinţească-se numele tău; fie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea din toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită; şi ne mântuie de cel rău. Amin! (ABEC. 1880, p. 44).

Abecedarul lui Ion Creangă, 1886

Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nouă astăzi; şi ni iartă greşelele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce în ispită; ci ne izbăveşte de cel rău. Amin! (ABEC. CREANGĂ[19], p. 73).

Th. Ştefanelli, *Învăţătura creştinească* (1887)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sânţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ni-o nuoă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor

noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită; ci ne mântuieşte de cel rău. Că a ta este împărăţia, puterea şi mărirea în veci. Amin! (ÎNV. ŞC. 1887, p. 272).

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sânţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pânea noastră cea de-a pururea dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum iertăm şi noi păcătoşilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită; ci ne mântuieşte de cel rău. Că a ta este împărăţia, puterea şi mărirea în veci. Amin! (ÎNV. ŞC. 1887, p. 273-278).

Abecedarul Odobescu – Borgovanu (1893)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi. Şi ne iartă nouă greşealele noastre, precum iertăm şi noi greşiţilor noştri. Şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău. Amin! (ABEC. 1898, p. 59).

D. Boroianu, *Istoria dogmelor* (1893)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sânţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în ceriu aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm pe ale celor ce ne greşesc nouă; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin! (BOROIANU, p. 221-222).

Secolul XX

I. L. Caragiale, *Tatăl nostru* (1901)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie-mpărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea din toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre precum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Amin! (CARAGIALE, p. 323-324).

Borgovanu, *Ionel: principii morale şi creştineşti* (Sibiu, 1904)

Tatăl nostru, care eşti în cer, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelele noastre, precum iertăm şi noi greşiţilor noştri; şi

nu ne duce pe noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin!

Carte de rugăciuni, Chişinău, 1909

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea de pururе dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (VERS. CHIŞINĂU).

Carte de citire (1909)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia, şi puterea, şi mărirea în veci. Amin! (MANUAL 1909, p. 62).

Carte de citire (1913)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău (MANUAL 1913, p. 146).

Evanghelia de la Matei (Societatea Biblică, 1913)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, fie sfinţit numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, cum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă datoriile noastre, cum şi noi am iertat datorilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne scapă de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin! (MT. 1913).

Biblia sinodală (1914)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor

noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, fie voea ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în toate zilele; şi ne iartă nouă păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor celor ce ne sunt datori nouă; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (BIBL. 1914).

Borgovanu, *Tatăl nostru în pilde* (Blaj, 1914)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vină împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea: a Tatălui şi a Fiului şi a Duhului-Sfânt, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (BORGOVANU, TATĂL NOSTRU, p. 5-22).

Biblia (Societatea Biblică, 1921)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, cum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă datoriile noastre, cum şi noi am iertat datorilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne scapă de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin.

Luca: Tată al nostru care eşti în ceruri sfinţască-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta precum în cer şi pe pământ. Pânea noastră de toate zilele dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, căci şi noi iertăm oricui ne datorează; şi nu ne duce în ispită, ci ne scapă dela cel rău (BIBL. 1921).

Carte de curs primar, 1925

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne mântuieşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin (MANUAL 1925, p. 137).

Liturghierul de strană al lui I. Popescu-Pasărea (1925)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o noo astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (LIT. STR., p. 158).

I. Scriban, *Sfânta Evanghelie: cele 4 evanghelii în una singură* (1926)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (EV. SCRIBAN, p. 88).

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; fie voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în toate zilele; şi ne iartă nouă păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor cele ce ne sunt datori nouă; şi nu ne duce pe noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (EV. SCRIBAN, p. 174).

Biblia Cornilescu (1931)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce în ispită, ci izbăveşte-ne de cel rău. Căci a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi iartă-ne păcatele noastre, căci şi noi iertăm oricui ne datorează; şi nu ne duce în ispită, ci izbăveşte-ne de cel rău (BIBL. CORN. 1931).

Biblia sinodală (1936)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm

greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în toate zilele; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm oricui ce ne e dator; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (BIBL. 1936).

Biblia Radu – Galaction (1939)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă, greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri, şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm oricui ce ne e dator; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (BIBL. RADU-GAL.).

Abecedar româno-rus (1942)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (ABEC. 1942, p. 136).

Biblia lui Nicodim (1944)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pânea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău, vie împărăţia ta, facă-se voia ta şi pe pământ ca în cer. Pânea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o în

fiecare zi; şi ne iartă păcatele noastre, că şi noi iertăm tuturor celor ce ne greşesc nouă; şi nu ne duce în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (BIBL. 1944).

Biblia sinodală (1968)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, căci şi noi înşine iertăm tuturor celor ce ne greşesc nouă; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (BIBL. 1968).

Mărturisirea ortodoxă (1956)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (MĂRT. 1956, p. 134).

Octoih mic (Sibiu, 1970)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin! (OCT. 1970, p. 13).

***Evanghelie* (1983)**

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, precum şi noi iertăm tuturor celor care ne greşesc nouă; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău.

Biblia Sinodală (1988)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşealele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, căci şi noi înşine iertăm tuturor celor ce ne greşesc nouă; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău.

***Cântările Sfintei Liturghii* (1999)**

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pre pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean (CÂNT. LIT., p. 65-66).

***Tatăl nostru* transmis de Alina Diaconu lui Jorge Luis Borges**

Tatăl nostru care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău, vie împărăţia ta, facă-se voia ta, precum e în cer, aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău.

Secolul XXI

Biblia Bartolomeu Anania (2001)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vină împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de Cel-Rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vină împărăţia ta, facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă'n fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, căci şi noi iertăm oricui ne-o datorează nouă; şi nu ne duce pre noi în ispită, ci ne izbăveşte de Cel-Rău (BIBL. ANANIA)

Mărturisirea ortodoxă (2001)

Tatăl nostru, carele eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; să vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceruri aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Căci a ta este împărăţia şi puterea şi mărirea în veci. Amin! (MĂRT. 2011, p. 149-161).

Ceaslov (2001)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava, a Tatălui şi a Fiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (CEASL. 2001, p. 10).

Molitfelnic (2002)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (MOL. 2002, p. 10).

Liturghier (Iaşi, 2004)

Reia versiunea de la Matei aflată în BIBL. ANANIA (LIT. IAŞI 2004, p. 203).

Biblia de la Chişinău (2004)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşealele noastre, precum şi noi iertăm

greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava în veci. Amin!

Luca: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă în fiecare zi; şi ne iartă nouă păcatele noastre, căci şi noi înşine iertăm tuturor celor ce ne greşesc nouă: şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău (BIBL. CHIŞINĂU).

Liturghier (2008)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşalele noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel rău. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava, a Tatălui şi a Fiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (LIT. 2008, p. 68).

Noul Testament Bulai – Budău (2008)

Matei: Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne mântuieşte de Cel Rău.

Luca: Tată, sfinţească-se numele tău, vie împărăţia ta; dă-ne nouă în fiecare zi pâinea cea de toate zilelea; şi iartă-ne păcatele noastre, pentru că şi noi iertăm oricui ne greşeşte; şi nu ne duce în ispită (NTCAT).

Noul Testament Rafail Noica (2008)

Matei: Tatăl nostru, carele eşti în ceriuri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în ceriu şi pre pământ. Pâinea noastră cea a zilei ce vine dă nouă astăzi; şi lasă nouă datoriile noastre, precum lăsăm şi noi datornicilor noştri; şi nu ne duce pre noi întru ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia, şi puterea, şi slava, în veci. Amin! (NT NOICA).

Liturghier (2012)

Tatăl nostru, care eşti în ceruri, sfinţească-se numele tău; vie împărăţia ta; facă-se voia ta, precum în cer aşa şi pe pământ. Pâinea noastră cea spre fiinţă

dă-ne-o nouă astăzi; şi ne iartă nouă greşelile noastre, precum şi noi iertăm greşiţilor noştri; şi nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăveşte de cel viclean. Că a ta este împărăţia şi puterea şi slava, a Tatălui şi a Fiului şi a Sfântului Duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor. Amin! (LIT. 2012).

Versiuni în dialectul aromân

Ucuta Moscopoleanul, Νέα Παιδαγωγία (Viena, 1797)

Tată anostru ţi eşti tru ţérurĭ; La(s) se se-ayisească numa atá. La(s) se yină amirăril'ea atá. La(s) se si facă θelima atá, de căcúm n-ţerŭ, aşîţe şî pre locŭ. Pînea anoastră aţeá de caθe dzuă dă-nă-o ástădzî. Şî l'eartă-nă steápsile anoastre, de căcúm şî noĭ l'irtắmŭ aţélorŭ ţi nă stipsescu. Şî se nu nă adúţĭ pre pirazmó, ma scápă-nă de éhturru; amín. Că atá este amirăril'ea, şî vărtutea, şî δoxa, a Tátăluĭ, şî a H'il'luĭ, şî a Áyiluĭ Duhu, tora şî cắnţido şî tru étele a ételorŭ. Amín (UCUTA, p. 75).

Liturghier aromânesc, sfârşitul sec. al XVIII-lea

O tátulu anóstru ţi éşti téru. as ayĭuséscă núma atá las-yină amiriríl'a atá ş-las-fácă vréră atá cacúm ţeru aşắţi şă pi lócu. Pắnă anóstră aţé di caθi *dz*úă dắ-nă şă ázăă; şă l'ĭártă-nă amărtíĭli anóstri, că şă noĭ l'iertắmu únu alántu şă nu nă bágă tru fármucu ma scápă-nă noĭ di arrăéţă: Că amiriríl'ĭa atá ésti şă tińía a Tátulu şă a Híĭlu şă Ayĭusítlu Súflitlu, tóra şă dáĭma ş-túţă éta a étil'i: ésti (LIT. AROM., p. 33).

Versiuni în dialectul istroromân

Versiunea Feretić (1819)

Caçe nostru cârle jesti in çer. Neka se svetę numele tev. Neka vire kragliestvo to. Neka fiè voglia tę, kassi jaste in çer, assasi prepemint. Păra nostre dessa kazi da ne astecz. Si lasne delgurle nostre, kassisi noj lessam al delsniç a nostri. Si nu ne laså ăn napåstę. Nego ne oslobodę de rev. Assasifi (PUŞCARIU, SI, p. 6-7).

Versiune din Şuşnieviţa (1854)

Čače nostru, kar le šti en čer, neka se spuné volja a te, kum en čer, ašá ši pre pemint. Pera nostre saka zi de nam astez. Odprosté nam dužan, ka ši noi

odprostim a lu nostri dužnič. Neka nu na tu vezi en napastovanje, neka na zbavešt de zvaka slabé. Amen (MIKLOSICH, p. 348).

Versiunea Glavina (1905)

Ciące nostru carle şti în cer, posveti-sa numele tev, neca vire cesaria tea, fie volĭa tea, cura e in cer şa şi pre pemint; Pîra nostrea cea de tote (toto?) zilele dea-ne-v-o astez şi ne scuzeà pecatele nostre cum şi noĭ scuzeain lu celĭi carlĭi ne ofendesc; Şi nu ne duce pre noĭ în napast şi ne scapea de cela reav. Amen (PUŞCARIU, SI, p. 10).

În colecția FONTES TRADITIONIS au apărut:

Ioan Cantacuzino, *Patru apologii pentru religia creștină și Patru orații. Traduse în limba română la mijlocul secolului al XVII-lea de Nicolae Spătarul (Milescu),*
Ediție de **Eugenia Dima**

Șeapte taine a Besearecii. Iași, 1644,
Ediție de **Iulia Mazilu**

Dosoftei – Parimiile preste an, Iași, 1683,
Ediție de **Mădălina Ungureanu**

Teonimie românească,
Ana-Maria Gînsac

Flores Philologiae. Omagiu profesorului Eugen Munteanu, la împlinirea vîrstei de 60 de ani,
Ediție de **Ana Catană-Spenchiu** și **Ioana Repciuc**

Ilie Miniat, Cazanii *(București, 1742)*,
Ediție de **Cristina Crețu**

Din arhiva Companiei Negustorilor Greci din Sibiu (1453-1895). Texte epistolare grecești,
Loredana Dascăl

În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească,
Ioan-Florin Florescu

Determinări culturale și teologice în traducerea Noului Testament,
Emanuel Conțac

Negustorii „greci" și arhivele lor comerciale,
Loredana Dascăl

Epistolă și panegiric greco-român adresate lui Constantin Brîncoveanu (Ms. BAR 766),
Ediție de **Silvia Chiosea**

Gramatica românească *a lui Radu Tempea (1797).*
Ediţie critică şi studiu lingvistico-filologic,
Andreea Drișcu (editor)

Noul Testament de la Bălgrad (1648) şi Reforma. Studiu istorico-filologic,
Emanuel Conţac

Zoonimie biblică românească,
Cristina-Mariana Cărăbuş

Andreas Clemens. *Kleines Walachisch-Deutsch und Deutsch-Walachisches Wörterbuch*, Buda, 1821,
Ediție de **Mariana Nastasia**

Ioan Piuariu-Molnar. *Deutsch-Walachische Sprachlehre. Gramatică germano-română.* Viena, 1788. Vol. I, Vol. II
Ediție critică, studiu introductiv, traducere și note de
Ana-Maria Minuț și **Ion Lihaciu**

Fitonimie biblică românească,
Anuţa-Rodica Ardelean

Vartolomei Măzăreanu, Ithica ieropolitica (Ms. BAR 67).
Ediţie de text şi studiu filologico-lingvistic,
Carmen Livia Tudor

Constantin Diaconovici-Loga, *Orthografia sau dreapta scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii româneşti,* Buda, 1818.
Ediţie de text şi studiu filologico-lingvistic,
Loredana-Liliana Buzoianu